Handwritten Short Notes

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT & HUMAN RIGHTS

GS III

By @MPSC DECODED

First edition : November 2020

Join us @ https://t.me/mpscdecoded

Notes Making Team

1) Priyanka Wagh
2) Nitesh Biradar
3) Hamid Sheikh
4) Dipak Darade
5) Punam Ahire (Rajyaseva Interview)
6) S. D. Raut
7) Chetana Khanderai(Rajyaseva Interview)
8) Suhas Gadekar
9) Rahul Gurav
10) Dnyaneshwar Nalawade
11) Aaksah Thorat
12) Nikhil Lad
13) Pradip Vishe
14) Shweta Patil
15) Rohit Hake
16) Rohit
17) Kishor Mahajan
18) Shubhangi Suryanwashi (STI/ASO)
19) Rutuja Parkhe
20) Kavita Kale
21) Narendra Swami
22) Sachin Londhe
23) Pooja Jadhav
24) Prashant Mane
25) Sudarshan Jaybhay
26) Pranoti Mohite
27) Ganesh Dhane
28) Sunil Ade
29) Rakesh

"Coming together is begining, keeping together is progress , working together is success."

Join us @ https://t.me/mpscdecoded

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Human Resource Development in India	22	13	12	8	19	14	10		
Education	7	7	9	6	6	4	15		
Vocational Education	6	13	14	13	15	20	7		
Health	6	11	9	26	9	8	8		
Rural Development	**7**	18	15	7	11	10	7		

HUMAN RIGHTS

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Universal Declaration of Human Rights (UDHR 1948)	7	3	3	4	4	6	7		
Child Development	10	13	14	13	10	8	6		
Women Development	11	7	5	7	9	6	10		
Youth development	8	6	7	2	4	5	5		
Tribal development	10	6	5	8	8	5	5		
Development for Socially deprived classes	1	4	5	3	1	8	8		
Welfare for aged People	4	5	4	6	7	4	8		
Labour Welfare	8	8	6	6	5	6	8		
Welfare of disabled persons	4	3	5	8	6	6	2		
People's Rehabilitations	4	2	2	1	1	2	5		
International and Regional Organisations	21	25	29	25	30	33	27		
Consumer Protection Act 1986	5	3	5	4	5	5	5		
Values, Ethics and Norms	1	1	1	2	1	2	1		

Join us @ https://t.me/mpscdecoded

सामान्य अध्ययन - तीन
मानव संसाधन विभाग आणि मानवी हक्क

दर्जा : पदवी | **एकूण गुण :** १५०
प्रश्नपत्रिकेचे स्वरुप : वस्तुनिष्ठ | **कालावधी :** २ तास

टीप : (१) प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नाचे स्वरुप आणि दर्जा अशा प्रकारचा असेल की, एखादी सुशिक्षित व्यक्ती कोणताही विशेष अभ्यास न करता उत्तर देऊ शकेल ; विविध विषयातील उमेदवारांच्या सामान्य ज्ञानाची चाचणी घेणे हा त्यांचा उद्देश आहे.

(२) उमेदवारांनी खाली नमुद केलेल्या विषयांतील / उपविषयांतील अद्ययावत व चालूघडामोडीचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे.

---

१. मानव संसाधन विकास

Pg 4 **१.१ भारतातील मानव संसाधन विभाग -** भारतातील लोकसंख्येची सध्य:स्थिती - संख्यात्मक स्वरूप (आकारमान, वृद्धी, वृद्धीदर, वय, लिंग, ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या, जन्मदर, मृत्यूदर), गुणात्मक स्वरूप (शिक्षण, आरोग्य, मानव विकास निर्देशांक, लोकसंख्या धोरण, लोकसंख्या विस्फोट, २०५० पर्यंतचे लोकसंख्या धोरण व नियोजन, आधुनिक समाजातील मानव संसाधनाचे महत्व आणि आवश्यकता, मानव संसाधन नियोजनामध्ये अंतर्भूत असलेली विविध तत्वे आणि घटक, भारतातील बेरोजगारीची समस्या, स्वरूप आणि प्रकार, भारतातील रोजगार क्षेत्रातील कल, विभिन्न उद्योग विभाग आणि क्षेत्रातील कुशल कामगारांची मागणी, बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शासनाचे धोरण व विविध योजना, मानव संसाधन व शिक्षण क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या विविध संस्था यू.जी.सी., अे.आय.सी.टी.ई., एन.सी.टी.ई., रुसा, आय.टी.आय., एन.सी.व्ही.टी., आय.एम.सी., एन.सी.ई.आर.टी., एन.आय.ई.ए., आय.आय.टी., आय.आय.एम.).

Pg 55 **१.२ शिक्षण :** मानव संसाधन विकासाचे आणि सामाजिक बदलाचे साधन म्हणून शिक्षणाचा विचार, भारतातील (पूर्व प्राथमिक ते उच्च शिक्षण) शिक्षण प्रणाली (शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, शिक्षणाचे व्यवसायिकीकरण, दर्जावाढ, गळतीचे प्रमाण इत्यादी) समस्या आणि प्रश्न, मुलींकरिता शिक्षण, सामाजिकदृष्ट्या व आर्थिकदृष्ट्या गरीब वर्ग, अधू, अल्पसंख्य, कौशल्य शोध इत्यादी. शासनाची शैक्षणिक धोरणे, योजना व कार्यक्रम, अनौपचारिक, औपचारिक आणि प्रौढ शिक्षणाचा प्रसार विनियमन आणि सनियंत्रण करणाऱ्या शासकीय व स्वयंसेवी संस्था, ई-अध्ययन, जागतिकीकरण आणि खाजगीकरण याचा भारतीय शिक्षणावरील परिणाम, राष्ट्रीय ज्ञान आयोग, राष्ट्रीय उच्च शिक्षण व संशोधन आयोग, आयआयटी, आयआयएम, एनआयटी. शिक्षणाचा हक्क -२००९, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -२०१९ अद्ययावत केल्याप्रमाणे.

Pg 86 **१.३ व्यावसायिक शिक्षण:** मानव संसाधन विकासाचे साधन म्हणून व्यावसायिक शिक्षणाचा विचार, व्यावसायिक/तंत्रशिक्षण - भारतातील, विशेषत: महाराष्ट्रातील सद्यस्थिती, शिक्षणप्रणाली व प्रशिक्षण, शासकीय धोरणे, योजना व कार्यक्रम - समस्या, प्रश्न व त्यावर मात करण्यासाठी प्रयत्न, व्यावसायिक आणि तंत्र शिक्षणाचा प्रसार, विनियमन करणाऱ्या आणि अधिस्वीकृती देणाऱ्या संस्था. NSDC (राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ)

- राष्ट्रीय कौशल्य विकास कार्यक्रम
- ग्रामीण भागात व्यावसायिक शिक्षण भेदण्याची रणनीती
- उद्योग संस्था भागीदारी (इंटर्नशिप आणि अॅप्रेंटिसशिप)
- क्षेत्रनिहाय रोजगाराच्या संधी
- एखाद्याचे स्वत:चे उद्योजक एकक सेट अप करत आहे
- लहान वयात व्यावसायिक शिक्षणाचा परिचय (प्राथमिक शिक्षण वयोगटानंतर १४+)
- सेवा क्षेत्रातील व्यावसायिक शिक्षण (आतिथ्य, रुग्णालये, पॅरामेडिक्स इ.)
- महिला सबलीकरणासाठी व्यावसायिक शिक्षण
- अद्ययावत केल्याप्रमाणे व्यावसायिक शिक्षणाशी संबंधित सरकारी कार्यक्रम
- व्यावसायिक शैक्षणिक- शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरण -२०१९ (एनईपी २०१९)

Pg 107 **१.४ आरोग्य -** जागतिक आरोग्य संघटना (डब्ल्यू. एच. ओ.) – उद्देश, रचना, कार्य आणि कार्यक्रम, भारताचे आरोग्यविषय धोरण, योजना आणि कार्यक्रम, भारतातील आरोग्य सेवा यंत्रणा, भारतातील आरोग्यविषयक महत्वाची आकडेवार., भारतातील आरोग्यविषयक घटक आणि समस्या (कुपोषण, माता मर्त्यता दर, इ.), जननी-बाल सुरक्षा योजना, नॅशनल रूरल हेल्थ मिशन, प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (पी.एम.एस.एस.वाय.). 10

Pg 121 **१.५ ग्रामीण विकास -** पंचायत राज व्यवस्था सक्षमीकरण, ग्रामपंचायतीची विकासातील भूमिका, जमीन सुधारणा आणि विकास, शेती आणि शेतकरी कल्याणविषयक विविध योजना आणि कार्यक्रम, ग्रामीण विकासात सहकारी संस्थांची भूमिका, ग्रामीण विकासात अंतर्भूत असणाऱ्या वित्तीय संस्था (एस.एच.जी., सूक्ष्मवित्त), ग्रामीण रोजगार योजना, ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्रातील पायाभूत विकास उदा. ऊर्जा, परिवहन, गृहनिर्माण आणि दळणवळण, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (NREGS), मिशन अंत्योदया, ग्राम स्वराज्य अभियान.

२. मानवी हक्क:

Pg 172 २.१ **जागतिक मानवी हक्क प्रतिज्ञापत्र (युडीएचआर १९४८) :** मानवी हक्काची आंतरराष्ट्रीय मानके, त्याचे भारताच्या संविधानातील प्रतिबिंब, भारतात मानवी हक्क राबविण्याची आणि त्याचे संरक्षण करण्याची यंत्रणा, भारतातील मानवी हक्क चळवळ, मानवी हक्कापासून वंचित असलेल्यांच्या समस्या जसे गरीबी, निरक्षरता, बेरोजगारी, सामाजिक - सांस्कृतिक - धार्मिक प्रथा, हिंसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, कामगारांचे शोषण, पोलीस कोठडीतील कैद्यांवरील अत्याचाराचा मुद्दा, लोकशाही चौकटीत मानवी हक्क आणि मानवी सभ्यतेचे पालन करण्यासाठी प्रशिक्षण देण्याची गरज, जागतिकीकरण आणि त्याचा विभिन्न क्षेत्रांवरील परिणाम, मानवी विकास निर्देशांक, बालमृत्यू प्रमाण, लिंग गुणोत्तर.

Pg 183 २.२ **बालविकास** — समस्या व प्रश्न (अर्भक मृत्यू, कुपोषण, बालकामगार, मुलांचे शिक्षण, इत्यादी) शासकीय धोरण, कल्याणकारी योजना आणि कार्यक्रम, बालविकास आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका, स्वयंसेवी संघटना, अशासकीय संस्था, सामुदायिक साधने, चाईल्ड लेबर — प्रोहिबिशन अँड रेग्यूलेशन अ‍ॅक्ट, प्रोटेक्शन ऑफ चिल्ड्रन फ्रॉम सेक्स्यूअल ऑफेन्स अ‍ॅक्ट, इंटीग्रेटेड चाईल्ड डेव्हलपमेंट सर्व्हिसेस (आय. सी. डी. एस).

Pg 199 २.३ **महिला विकास** — महिलाविषयक समस्या व प्रश्न (स्त्री - पुरूष असमानता, महिलांविरोधी हिंसाचार, लिंग प्रमाण, स्त्री अर्भक हत्या / स्त्री भ्रूण हत्या इ.) महिला विकासासाठी शासकीय धोरण, योजना आणि कार्यक्रम, महिला विकास आणि महिला सक्षमीकरण, आंतरराष्ट्रीय संघटनाची कार्ये, स्वयंसेवी संघटना आणि सामुदायिक साधने, अ‍ॅक्रीडीएटेड सोशल हेल्थ अ‍ॅक्टिव्हिस्ट (अे. एस .एच. अे.).

Pg 216 २.४ **युवकांचा विकास** - समस्या व प्रश्न (बेरोजगारी, असंतोष, अंमलीपदार्थांचे व्यसन, इत्यादी) शासकीय धोरण, विकास योजना आणि कार्यक्रम - आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि सामुहिक साधने, नॅशनल पॉलिसी ऑन स्किल डेव्हलपमेंट अँड आंथ्रप्रेन्युरशिप, राष्ट्रीय युवा धोरण.

Pg220 २.५ **आदिवासी विकास** - समस्या व प्रश्न (कुपोषण, एकात्मीकरण आणि विकास, इ.) शासकीय धोरण, विकास योजना आणि कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना आणि सामुहिक साधने, जंगलविषयक अधिकार कायदा.

Pg226 २.६ **सामाजिकदृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास:** समस्या व प्रश्न (संधीतील असमानता इत्यादी) - शासकीय धोरण, कल्याण योजना व विकास कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवा संघटना व साधन संपत्ती संघटित करुन कामी लावणे व सामुहिक सहभाग.

Pg 233 २.७ **वयोवृध्द लोकांचे कल्याण :** समस्या व प्रश्न - शासकीय धोरण - कल्याण योजना व कार्यक्रम, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना यांची भूमिका आणि वयोवृध्दांच्या विकासासाठी सामुहिक सहभाग, विकासविषयक कार्यक्रमांमध्ये त्यांच्या सेवांचे उपयोजन.

Pg 251 २.८ **कामगार कल्याण:** समस्या व प्रश्न (कामाची स्थिती, मजुरी, आरोग्य आणि संघटित व असंघटित क्षेत्रांशी संबंधित समस्या) - शासकीय धोरण, कल्याण योजना व कार्यक्रम - आंतरराष्ट्रीय संस्था, समाज व स्वयंसेवी संघटना.

Pg 286
Pg 297 २.९ **विकलांग व्यक्तींचे कल्याण:** समस्या व प्रश्न (शैक्षणिक व रोजगार संधी यामधील असमानता इत्यादी) - शासकीय धोरण, कल्याण योजना व कार्यक्रम - रोजगार व पुनर्वसन यामधील आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना यांची भूमिका.

२.१० **लोकांचे पुनर्वसन (विकास प्रकल्प व नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे बाधित लोक):** कार्यतंत्र धोरण व कार्यक्रम - कायदेविषयक
Pg 305 तरतुदी - आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, मानसशास्त्रीय इत्यादींसारख्या निरनिराळया पैलूंचा विचार.

२.११ **आंतरराष्ट्रीय व प्रादेशिक संघटना :** संयुक्त राष्ट्रे आणि तिची विशेषीकृत अभिकरणे - UNCTAD, UNDP, ICJ, ILO, UNICEF, UNESCO, UNCHR/ UNHRC, APEC, ASEAN, OPEC, OAU, SAARC, NAM, Common
Pg320 wealth of Nations, European Union, SAFTA, NAFTA, BRICS, RCEP.

२.१२ **ग्राहक संरक्षण अधिनियम १९८६:** व्याख्या, उद्दीष्ट, विद्यमान अधिनियमाची ठळक वैशिष्ट्ये- ग्राहकांचे हक्क -ग्राहक विवाद व निवारण यंत्रणा, मंचाचे निरनिराळे प्रकार, कार्यक्षेत्र/अधिकार क्षेत्र, अधिकार, कार्य, ग्राहक कल्याण निधी, अपिल.

Pg 333 २.१३ **मूल्ये, नितीतत्त्वे आणि प्रमाणके -** सामाजिक प्रमाणकांची जोपासना - सामाजीकरण, कुटूंब, धर्म, शिक्षण, प्रसारमाध्यमे, इ. या सारख्या औपचारिक व अनौपचारिक संस्थामार्फत सामाजिक मानके, मूल्ये व नितीतत्वाची जोपासना.

For GS-IV see next page

शुभांगी सुर्यवंशी
@ MPSC decoded

मानव संसाधन विकास 'संज्ञा' - (SSM-2019)

- मा.सं.वि. व्यक्तीचे ज्ञान, कौशल्य आणि क्षमता वाढविणारी प्रक्रिया आहे. यामध्ये व्यक्तीच्या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी धोरण, नियोजन व कार्यक्रमाची आवश्यकता असते. मानव संसाधनामुळे वैयक्तिक/सामुहिकरित्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी व्यक्ती सक्षम बनते.

HRD संज्ञेत खालील घटकांचा समावेश होतो. (SSM-2017)

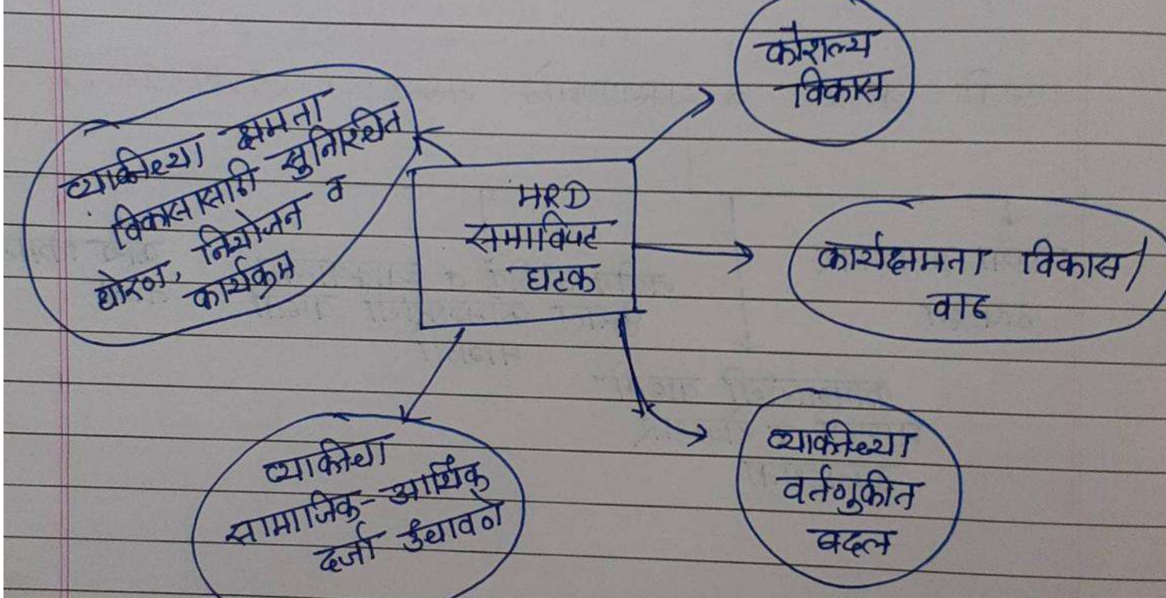

Scanned by TapScanner

शुभांगी सुर्यवंशी
@ Mpsc decoded.

मानव संसाधन विकासाची उद्दिष्टे (SSM-2018) (SSM-२०१६)

- मानवी संसाधनाचा महत्तम उपयोग करणे
- मानवी संसाधनाच्या योग्यतेमध्ये वाढ करणे
- सक्षम कर्मचारी व कामगार वर्ग निर्माण करणे
- कार्यक्षम कर्मचार्यांचा पुरवठा करणे.
- योग्य पदासाठी पात्र उमेदवाराची निवड करणे.
- उपलब्ध मनुष्यबळाची यादी तयार करणे.
- भविष्यकाळातील आवश्यक मनुष्यबळाचे पुर्वानुमान काढणे.
- योग्य संख्येने मनुष्यबळाची गरज ओळखणे.

मानवी संसाधन व्यवस्थापनाचे महत्व :- (SSM-2017)

- मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन
- कामगारांची वाढती मागणी व रोजगार उपलब्धता
- नवीन तांत्रिक व व्यावसायिक कुशल कामगारांची वाढती मागणी
- कार्य विभागणीचे तत्व

Scanned by TapScanner

मानवी संसाधन व्यवस्थापनाचे फायदे- (SSM-2019)

- मानवी संसाधनाचा सर्वोत्कृष्ट वापर शक्य
- संपूर्ण व्यवसाय नियोजनात सुधारणा
- कुशल मानवी संसाधनाचा पुरवठा
- व्यवसाय व उद्योगांचा वेगाने विकास
- खर्चाच्या अंदाजाची कल्पना
- प्रभावी नैसर्गिक व वित्तीय नियोजन शक्य.
- मानवी संसाधनाच्या भविष्यकालीन गरजेबद्दल अचूक अनुमान
- अतिरिक्त मनुष्यबळाचा उपयोग करण्यासाठी आगाऊ योजना तयार करणे.
- प्रशिक्षण व व्यवस्थापक विकास कार्यक्रमांना दिशा
- वित्तीय व्यवस्थापनात निश्चितता
- प्रतिकूल परिस्थितीत कर्मचाऱ्यांवरील बेकारीचे संकट टाळता येते.
- कर्मचाऱ्यांच्या बदलत्या मानसिकतेची माहिती मिळते.

Scanned by TapScanner

(SSM- 2017)

मानवी संसाधन नियोजन प्रक्रिया

टप्पे -

1. **विश्लेषण**
   - लोकसंख्येची संख्यात्मक व गुणात्मक माहिती गोळा करणे व अभ्यास करणे
2. **पूर्वानुमान**
   - आगामी काळातील लोकसंख्येतील संख्यात्मक व गुणात्मक बदलांचा अंदाज
3. **नियोजन**
   - लोकसंख्येचे मानवी भांडवलात रूपांतर करण्यासाठी योग्य नियोजन
4. **कार्यान्वयन**
   - प्रत्यक्ष अंमलबजावणी
5. **मुल्यमापन**
   - नियोजित गोष्टींची योग्य अंमलबजावणी झाली आहे की नाही याची पडताळणी

भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप, प्रकार, समस्या :-

SSM - 2014

बेरोजगारी - काम करण्याची इच्छा व क्षमता असतानाही रोजगार न मिळणे.

बेरोजगारीचे प्रकार (SSM-2013)

संरचनात्मक बेरोजगारी (Structural unemployment

अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक दोषांमुळे

अविकसित देश

कारणे
- मंद आर्थिक वाढ
- मजूर पुरवठा जास्त, मागणी कमी
- कामरहित वृद्धी
- मागणी-पुरवठा असंतुलन
- अनुचित तंत्रज्ञान
- सदोष जुनाट शिक्षण प्रणाली

उपाय
- मोठी गुंतवणूक
- विकास व रोजगार योजना
- उद्योगांना प्रोत्साहन
- उचित व बदलानुरूप शिक्षण देणे.
- मोठ्या संरचनात्मक सुधारणा

(SSM-2015)

सुशिक्षित बेरोजगारी | Educated unemployment | विकसनशील देश

शिक्षण घेऊनही काम न मिळणे.

कारणे
- मंद आर्थिक वाढ
- शिक्षणापेक्षा अनुभवास प्राधान्य
- अनुत्पादक व्यक्तींना अधिक सवलती.
- सेवाक्षेत्राचे खाजगीकरण
- माहिती तंत्रज्ञानाला अधिक महत्व

उपाय
- उचित व बदलानुरूप शिक्षण देणे.

Scanned by TapScanner

न्यून बेरोजगारी (underemployment) SSM-2016

- इच्छित (क्षमतेपेक्षा किंवा पात्रतेपेक्षा कमी दर्जाचे काम) करावे लागणे
- विकसित व अविकसित देश

कारणे	उपाय
- शैक्षणिक संधींचा अभाव	- व्यावसायिक व कौशल्य शिक्षण देणे.
- शिक्षण घेऊन संधींचा अभाव	
- व्यावसायिक व कौशल्य शिक्षणाचा अभाव	

घर्षणात्मक बेरोजगारी (Frictional/Mechanical unemployment)

- उत्पादन यंत्रणेत सतत होत असलेल्या बदलामुळे उद्भवणारी बेरोजगारी
- कामगार अधिक चांगल्या रोजगाराच्या प्रतिक्षेत 'स्वेच्छीकरित्या' बेरोजगार असतो.
- विकसित, विकसनशील, अविकसित देश.

कारणे	उपाय
- अर्थव्यवस्थेतील मागणी, पुरवठा, तंत्रज्ञान इ. सतत होणारे बदल.	- उत्पादन यंत्रणेतील बदलांना अनुरूप नवनवीन कौशल्ये आत्मसात करणे.

- घर्षणात्मक बेरोजगारीत उत्पादन पूर्ण रोजगार पातळीवर असते. एका गटाला रोजगार मिळतो, दुसरा गट बेरोजगार होतो.

अनैच्छिक बेकारी - (SSM-2016)

- जेव्हा एखादी व्यक्ती प्रचलित वेतनावर काम करण्यास तयार असूनही बेरोजगार राहते, तेव्हा अशा बेकारीला "अनैच्छिक बेरोजगारी" म्हणतात.

Scanned by TapScanner

(SSM-2016) (SSM-2019) अर्धरोजगारी - दिवसभरात १ तासापेक्षा जास्त व ४ तासापेक्षा कमी काम उपलब्ध असणे. (SSM-2022)

चक्रीय बेरोजगारी cyclical unemployment - विकसित देश
- अर्थव्यवस्थेतील तेजी-मंदीच्या चक्रामुळे उद्भवते.

कारणे	उपाय
- अर्थव्यवस्थेतील तेजी-मंदी.	- योग्य सरकारी राजकोषिय धोरण व चलनविषयक धोरण.

(SSM 2019)

हंगामी बेरोजगारी / मोसमी बेरोजगारी Seasonal unemployment.
- वर्षातील ठराविक काळ काम मिळते परंतु इतर काळात रोजगार मिळत नाही.
- ग्रामीण भाग- कृषी क्षेत्र.

कारणे	उपाय
- मोसमी पावसावर अवलंबून असणारे शेती क्षेत्र	- कृषीपूरक व कृषी संलग्न उद्योगास प्रोत्साहन देणे
- कृषी-पूरक उद्योगातही आढळते.	- सिंचनक्षमता वाढविणे
	- मनरेगासारख्या योजना राबविणे.

(SSM-2013) (SSM-2019)

प्रछन्न / अदृश्य / छुपी बेरोजगारी (Disguised unemployment)
- आपल्या क्षमतेचा पूर्ण वापर करून एखादे काम जेवढे व्यक्ती करू शकतात, त्यापेक्षा जास्त व्यक्ती त्या कामात गुंतलेले असल्यास जास्तीचे व्यक्ती प्रच्छन्नपणे बेरोजगार आहेत.
- सीमांत उत्पादकता शून्य / नाममात्र
- विकसनशील व अविकासित देश (भारतात ग्रामीण भागात जास्त)

कारणे	उपाय
- कृषीवर अवलंबून असणारांची अधिक संख्या.	- कृषी क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी करणे.
	- कृषीपूरक व कृषेतर रोजगार संधी निर्माण करणे.
	- शैक्षणिक स्तर उंचावणे.

Scanned by TapScanner

१५ ते ६४ वयोगट- कार्यकारी वयोगट

व्याख्या

श्रमशक्ती (Labour force)
- १५ वर्षांवरील सर्व रोजगारप्राप्त व बेरोजगार लोकांची संख्या.

श्रमशक्ती = कामगार + बेरोजगार

श्रमशक्ती बाहेरील व्यक्ती (out of Labour force)
- १५ वर्षांवरील असा व्यक्ती जे काम करतही नाहीत व काम शोधतही नाहीत.
- उदा. विद्यार्थी, गृहीणी, पेन्शनर्स भिकारी

श्रम शक्ती सहभाग दर- (Labour force Participation Rate - LFPR)
- देशाच्या एकूण लोकसंख्येत १५ वर्षांवरील श्रम शक्तीचे प्रमाण

$$LFPR = \frac{\text{श्रमशक्ती}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times 100$$

2011-12 (LFPR) = 39.5 % (US method)

कार्यशक्ती (work force)-
- श्रमशक्तीपैकी प्रत्यक्ष रोजगारात गुंतलेल्या व्यक्तींची संख्या

कार्यशक्ती = श्रमशक्ती - बेरोजगार

Scanned by TapScanner

कामगार लोकसंख्या प्रमाण (Worker Population Ratio- WPR)

- एकूण लोकसंख्येपैकी १५ वर्षावरील प्रत्यक्ष रोजगारी व्यक्तींचे हजारी प्रमाण

$$WPR = \frac{\text{कामगार}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times 100$$[redacted]

WPR (2011-12) - 38.6 % (US Method)

कार्य सहभाग दर (Work Participation Rate) :-

- श्रमशक्तीपैकी रोजगारप्राप्त व्यक्तींचे प्रमाण

$$\text{कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{रोजगार प्राप्त व्यक्ती / कामगार}}{\text{श्रमशक्ती}} \times 100$$[redacted]

बेरोजगारी दर (Unemployment Rate- UR) :- (SSM-2019)

- श्रमशक्तीपैकी कामासाठी उपलब्ध असलेल्या मात्र रोजगार प्राप्त न झालेल्या व्यक्तींचे हजारी प्रमाण

$$\text{बेरोजगारी दर} = \frac{\text{बेरोजगार}}{\text{श्रमशक्ती}} \times 100$$[redacted]

US method नुसार UR 2011-12 = 2.2 %
2017-18 = 6.1 %

बेरोजगार प्रमाण (Proportion Unemployed- PU) :-

- एकूण लोकसंख्येपैकी बेरोजगार व्यक्तींचे हजारी प्रमाण

$$\text{बेरोजगार प्रमाण} = \frac{\text{बेरोजगार (१५ वर्षावरील)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times 1000$$

Scanned by TapScanner

बेरोजगारी विषयक आकडेवारी

स्त्रोत

- दशवार्षिक जनगणना अहवाल
- NSSO चे बेरोजगारीविषयक पंचवार्षिक अहवाल
- रोजगार व प्रशिक्षण महासंचालनालय यांची आकडेवारी

NSSO ची पद्धत (BSM - २०१४)

- दांतवाला समितीने (1970) सुचविलेल्या शिफारशींनुसार विविध संकल्पना, व्याख्या व पद्धती.
- १९७२-७३ पासून दर ५ वर्षांनी सर्वेक्षणे.
- ३ पद्धती

नित्य दर्जा	चालू साप्ताहिक दर्जा	चालू दैनिक दर्जा
- ३६५ दिवस	- एक आठवडा	- एका आठवड्यातील प्रत्येक दिवस

① **नित्य दर्जा (Usual Status) -**

- सर्वेक्षणापूर्वी ३६५ दिवसांचा संदर्भ कालावधी
- **दोन आधार**

नित्य प्रमुख दर्जा (Usual Principal Status)	दुय्यम आर्थिक दर्जा (Subsidiary Status)
- केवळ मुख्य कार्याचा विचार - ३६५ दिवसांपैकी ज्या कामावर दीर्घ वेळ घालविला ते काम	- ३६५ दिवसांपैकी किमान ३० दिवस जर इतर दुसऱ्या कामावर घालविले तर ते काम

Scanned by TapScanner

- चिरकालीन बेरोजगारी (chronic unemployment), चक्रीय बेरोजगारी (cyclic unemployment) व हंगामी बेरोजगारी (seasonal unemployment) चे आकलन होते.
- US/UPS पद्धतीने काढलेला बेरोजगारीचा दर हा 'व्यक्तीदर' (Person Rate) असतो.

(SSM २०१४)
② चालू साप्ताहिक दर्जा (Current weekly status - CWS).
- सर्वेक्षणापूर्वी ७ दिवसांच्या संदर्भ कालावधीमधील कामाचा दर्जा.
- संदर्भ आठवड्यात किमान एकही तासाचे काम न मिळणारी व्यक्ती - बेरोजगार
- अल्पकालिन बेरोजगारी, आंशिक बेरोजगारी, हंगामी बेरोजगारीचे आकलन होते.
- CWS पद्धतीने काढलेला बेरोजगारीचा दर व्यक्तिदर असतो.

③ चालू दैनिक दर्जा (Current Daily Status) (DS)
- सर्वेक्षणापूर्वीच्या आठवड्यातील प्रत्येक दिवसाच्या कामाच्या आधारावर.
- संदर्भ आठवड्यातील प्रत्येक दिवशी किमान ४ तास काम उपलब्ध असलेली व्यक्ती - कामगार
- दैनंदिन बेरोजगारी, खुली बेरोजगारी, आंशिक बेरोजगारी, अल्पकालिन बेरोजगारी, हंगामी बेरोजगारी, प्रच्छन्न बेरोजगारीचे आकलन.
- CDS पद्धतीने काढलेला बेरोजगारीचा दर हा 'व्यक्तीदिन किंवा कालदर'

Scanned by TapScanner

	संज्ञा	कोणती बेरोजगारी कळते	दर
US/UPS	- संदर्भ कालावधी ३६५ दिवस	- दीर्घकालिन, हंगामी, चक्रीय बेरोजगारी	व्यक्तीदर
CWS	- संदर्भ कालावधी ०७ दिवस	- अल्पकालिन, अंशीक, हंगामी, चक्रीय	व्यक्तीदर
CDS	- संदर्भ आठवड्यातील प्रत्येक दिवसाचे काम	- अल्पकालिन, अंशीक, हंगामी, खुली, प्रच्छन्न	व्यक्तिदिन दर किंवा कालदर.

Scanned by TapScanner

भारतातील रोजगारविषयक कल (SSM-2019) (SSM-२०१४)
NSSO द्वारा प्रकाशित 10 वा अहवाल (मे-2019)
कालावधी- 2017-18

2017-18 बेरोजगारी दर (US method) - 6.1 %. MH-4.9 %.
(आतापर्यंत सर्वाधिक

बेरोजगारी सर्वाधिक	सर्वात कमी	पुरुष	स्त्रिया
नागालँड - 21.4 %.	D&N - 0.4 %.	6.2 %.	5.7 %.
लक्षद्वीप - 21.3 %.			

- पुरुषांमध्ये बेरोजगारी जास्त (2011-12 पर्यंत उलट चित्र)
- 2011-12 ते 2017-18 - एकूण पुरुष, महिला, शहरी, ग्रामीण सर्व बेरोजगारी दरात वाढ.

शहरी	ग्रामीण
7.8 %.	5.3 %.

} शहरी भागात बेरोजगारी दर जास्त आहे

Scanned by TapScanner

(SSM-२०१५ - २ प्रश्न)
SSM-2017

रोजगार निर्मूलन विषयक योजना.

म. गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना
Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme- MGNREGS)

नरेगा कायदा संमत - ७ सप्टें २००५
योजनेची सुरुवात - २ फेब्रुवारी २००६ (२०० जिल्हे)
१ एप्रिल २००८ (देशभरात लागू)
२ ऑक्टो २००९ (म. गांधीजींचे नाव दिले + १४० वी जयंती)

सुरुवात - बांदलापल्ले (जि. अनंतपूर, AP)

तत्त्व - प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबातील अकुशल काम करू इच्छिणाऱ्या प्रौढ सदस्यांना वर्षभरातून किमान १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी.

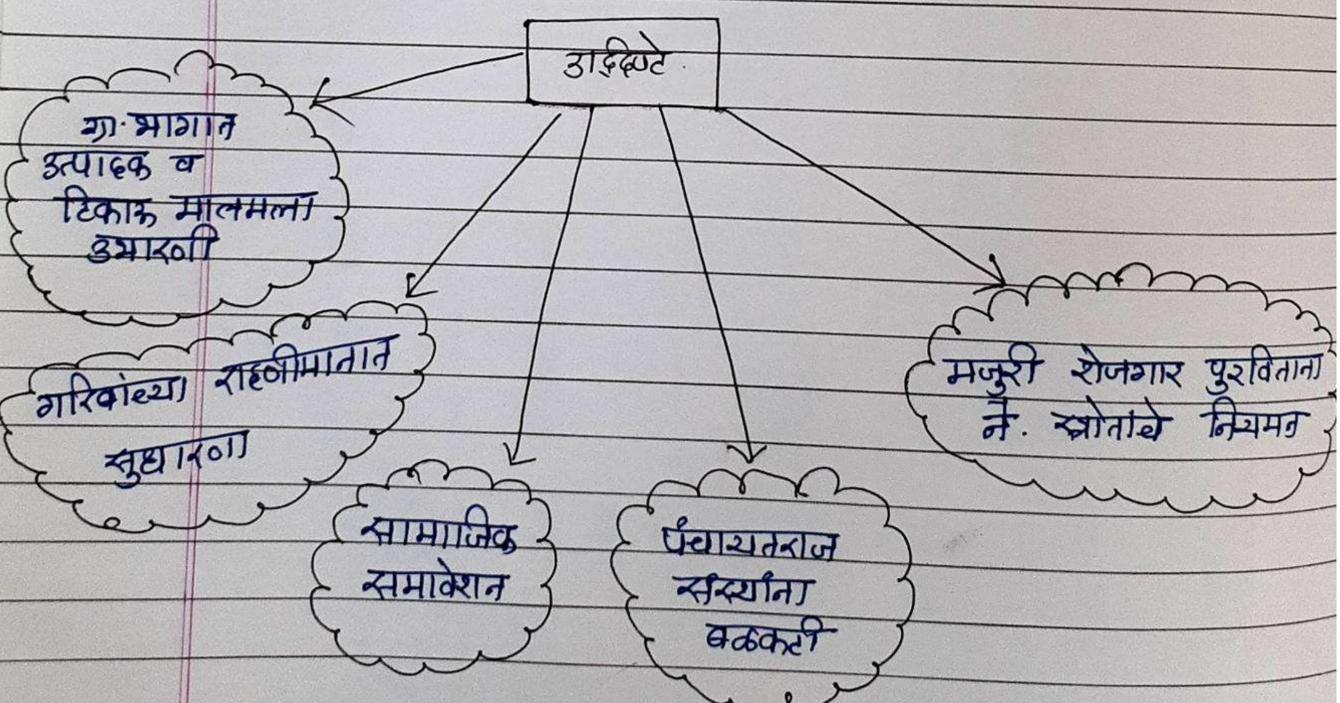

वैशिष्ट्ये -

- प्रत्येक कुटुंब १०० दिवसांच्या रोजगाराचे विभाजन कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांमध्ये करू शकते.
- कामास इच्छुक परिवार सदस्यांची नोंदणी ग्रामपंचायती मध्ये करेल.
- अर्ज केल्यापासून १५ दिवसांच्या आत घरापासून ५ कि.मी. अंतराच्या परिसरात – अन्यथा प्रतिदिन बेरोजगारी भत्ता (पहिले ३० दिवस- मजुरी दराच्या २५ % पेक्षा कमीनाही
  पुढील कालावधीसाठी- मजुरी दराच्या ५० % पेक्षा कमी नाही.
  - ५ km च्या बाहेर रोजगार उपलब्ध करून दिल्यास १० %. अतिरिक्त मजुरी.
- २००८ पासून CPI-AL आधारित मजुरी दर निश्चित केले जातात.
- महिलांना - ३३ %. आरक्षण
- कामाची निवड - ग्रामसभा
-

खर्च विभागणी

	~~कामावरील खर्च~~	मजुरी	साहित्य साधने	बेरोजगारी भत्ता
केंद्र		१००	७५	०
राज्य		०	२५	१००

कामाचे परीक्षण - ग्रामसभा

मजुरी दर (२०१९-२०)

- HR - २८४, KT - २४९, KR - २७१, MH - २०६, AP - २११, PJ - २४१,

Scanned by TapScanner

योजनेचे विस्तारिकरण विषयक समिती - डॉ मिहिर शहा
↓ शिफारशीनुसार,
८ मे २०१२ - MGNREGA 2.0 सुरू

योजनेतील आधुनिकीकरण -
- बायोमेट्रिक पद्धतीचा वापर
- सर्वप्रथम AP मध्ये स्मार्ट कार्ड आधारित मजुरी हस्तांतरण
- उत्पादक व टिकाऊ मालमत्तांची माहिती गोळा करणेसाठी रिमोट सेंसिंग व GIS चा वापर.

१ सप्टें २०१६ - GIS आधारित GeoMGNREGA
↓
औपचारिक उद्घाटन - 30 नोव्हें २०१६
११० जिल्हे

- Janmanrega मोबाईल ॲप - १९ जून २०१७

- २०१८-१९ - ५.२ कोटी कुटुंबांना रोजगार पुरवठा
२६३ कोटी मनुष्यदिन रोजगारनिर्मिती
→ महिला - ५४.५ %
SC - २०.७ %
ST - १७.४ %

Scanned by TapScanner

राष्ट्रीय अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय शहरी जीवनोन्नती अभियान

DAY- NULM - Deendyal Antyodya Yojana - National Urban Livelihood Mission.

सुरुवात - २४ सप्टें २०१३
SJSRY ची पुनर्रचना करून राष्ट्रीय शहरी जीवनोन्नती अभियान सुरू

- १९ फेब्रुवारी २०१६ - योजनेचे नाव DAY NULM

उद्दिष्ट - शहरी गरीब कुटुंबांना लाभदायक स्वयंरोजगाराच्या व कुशल मजुरी रोजगाराच्या संधी निर्माण करून त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा करतील अशा संस्था उभारून शहरी दारिद्र्य असुरक्षितता दूर करणे.

केंद्र-राज्य वाटा - ६०:४०

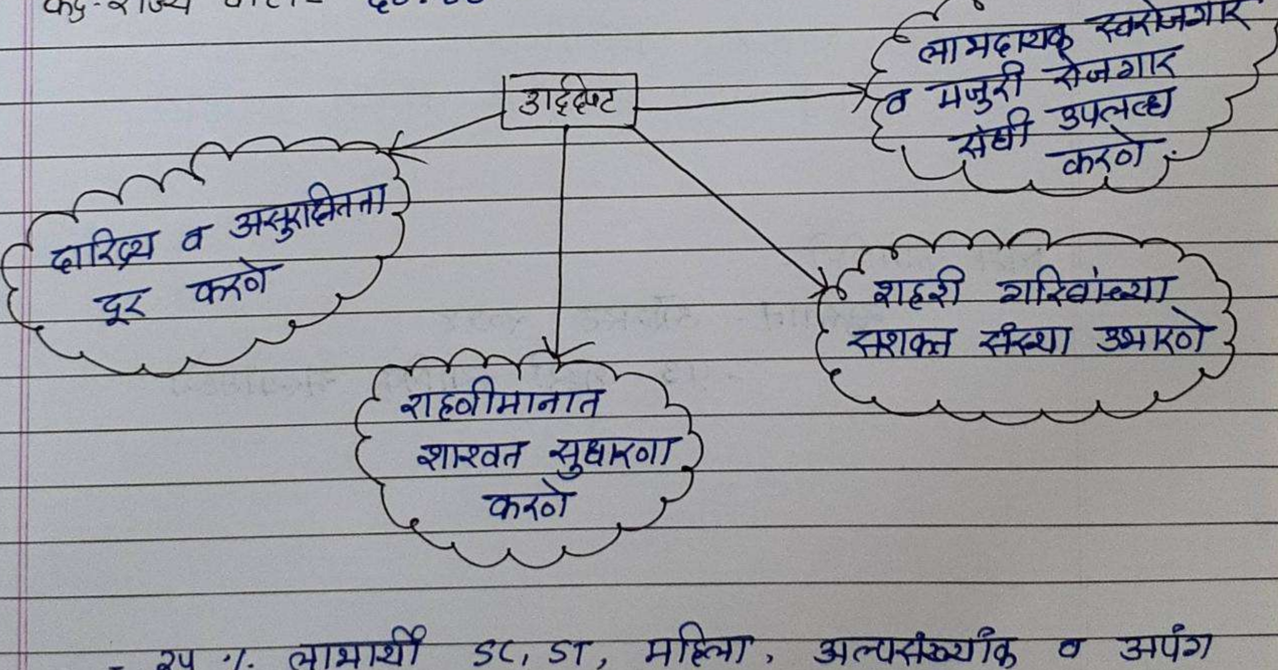

- २५ % लाभार्थी SC, ST, महिला, अल्पसंख्यांक व अपंग असतील
- व्याज सबसिडी - ज्या स्वयंसहायता गटांनी ७ % पेक्षा जास्त व्याजदराने कर्जे घेतली जातात त्यांना व्याज सबसिडी
  (सूक्ष्म उपक्रम - २ लाख रु)
  (गट उपक्रम - ५ लाख रु)

- वेळेवर हप्ता भरणारे महिला स्वयंसाहाय्यता गट ७% Interest subvention.

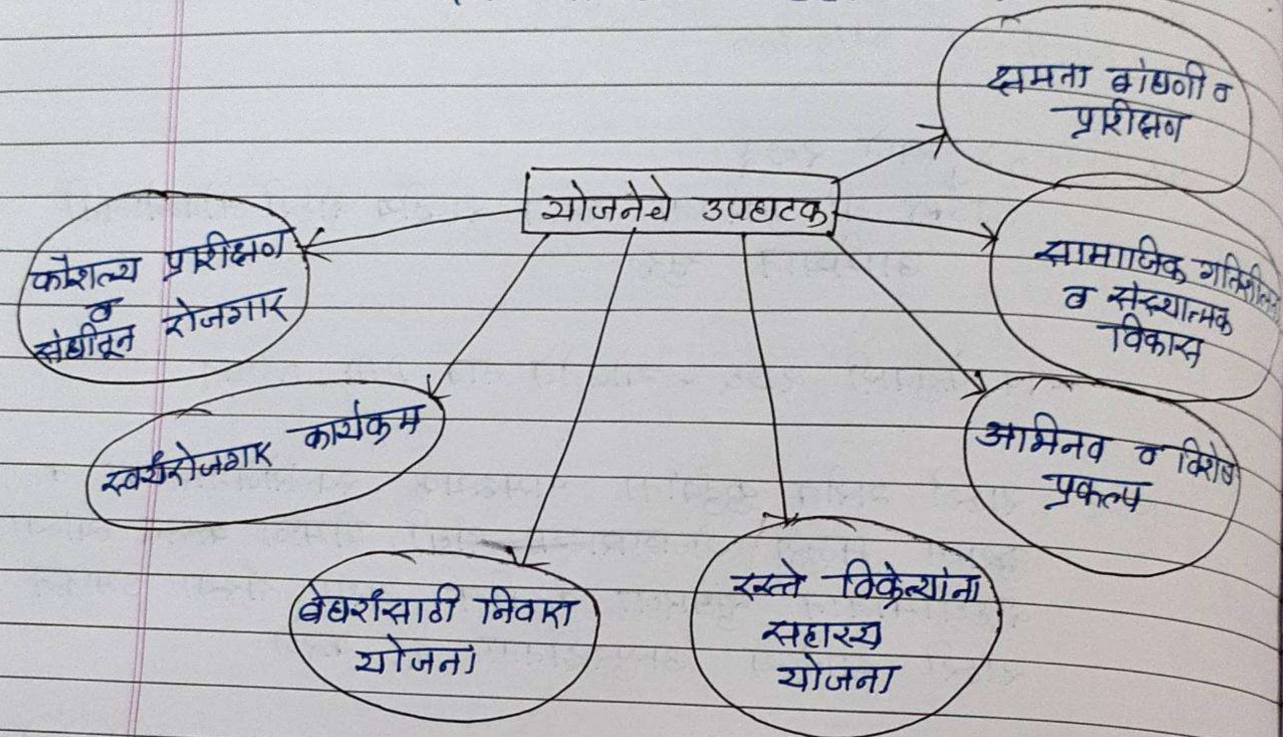

2018-19 - 53078 स्वयंसाहाय्यता गट स्थापन
- 1.9 लाख तरुणांना कौशल्य प्रशिक्षण

MH कामगिरी -
सुरुवात - ऑगस्ट २०१४
- ५३ शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये.

Scanned by TapScanner

1.1 मनुष्यबळ विकासात गुंतलेल्या महत्त्वाच्या शासकीय व स्वयंसेवी संस्था.

① NCERT National council of Educational Research & Training.

स्थापना – 1 sept 1961 (society registration Act 1860) mains-16

HQ @ New Delhi

– पूर्वीच्या सात संस्था एकत्र करून एक स्वायत्त संस्था i.e NCERT.

संघटन – परिषदेचे प्रशासन 5 समित्यांमार्फत केले जाते. त्यांपैकी General council व Executive committee या प्रमुख आहेत.

– दोघांचे अध्यक्ष minister of Human resource dept.

– गुणात्मक विकासासाठी शैक्षणिक व तांत्रिक मदत पुढील संस्थांकडून उपलब्ध करून देते –

m-13 / m-18
1) राष्ट्रीय शिक्षण संस्था, दिल्ली
2) केंद्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान संस्था, दिल्ली
3) पंडित सुंदरलाल शर्मा केंद्रीय व्यावसायिक शिक्षणसंस्था, भोपाळ.
4) 4 प्रादेशिक संस्था – अजमेर, म्हैसूर, भोपाळ, शिलाँग, भुवनेश्वर,

परिषदेचे घोषवाक्य व लोगो. • 'विद्यया अमृतमश्नुते' (life eternal thr learning)

कर्नाटकातील रायचूर जिल्ह्यातील मस्की येथील अशोकस्तंभावरील चिन्हातून – तीन गुंफलेले हंस – ① संशोधन व विकास
② प्रशिक्षण
③ विस्तार

Scanned with CamScanner

• NCERT ची कार्ये m-19

- शैक्षणिक धोरणाच्यां अंमलबजावणीसाठी मदत व सल्ला देणे.

mains-17 शालेय शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम निश्चित करणे व त्याची निर्मिती करे, standards ठरविणे

m-19 - राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाना मदत करणे

- वाचन संस्कृतीचा विकास करणे.
- शिक्षकांसाठी सेवा-पूर्व आणि सेवांतर्गत प्रशिक्षण आयोजित करणे.
- सुधारित शैक्षणिक तंत्रे व नाविण्यपूर्ण पद्धती विकसित करणे
- शैक्षणिक माहितीचे संकलन, एकत्रिकरण प्रक्रिया व प्रसार करणे.

आढावा.
1) National circulum framework 2005 नुसार पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करणे, विज्ञान प्रदर्शन
2) NTS योजना m-12
3) ज्ञानदर्शन, ज्ञानवाहिनी कार्यक्रम.

NCERT चे कार्यक्रम.

① National Achievement Survey. - शालेय शिक्षण व्यवस्थेच्या प्रगतीचे सर्वेक्षण.
राष्ट्रीय प्रगती सर्वेक्षण.

② राष्ट्रीय विज्ञान, गणित, पर्यावरण प्रदर्शन. - वैज्ञानिक दृष्टिकोनास प्रोत्साहन व प्रसिद्धी.

③ Teacher Innovation Awards.

④ I.C.T awards - तंत्रज्ञानाधारित अध्यापनाचा वापर.

⑤ All India school Education Survey - शालेय शिक्षणाच्या बाबतीत प्रगती विषयक माहितीचे संकलन, एकत्रीकरण व प्रसार.

Scanned with CamScanner

⑥ National Talent Search Exam. m-12/14.

1. गुणवान विद्यार्थ्यांचा शोध घेऊन Basic science, social science, engineering & medicine या क्षेत्रांमध्ये संशोधन स्तरापर्यंत scholarship देण्यात येते.

- सुरुवात 1963 दिल्लीपासून
- 1964 पासून संपूर्ण देशात.

⑦ राष्ट्रीय खुल्या शैक्षणिक संसाधनांची रिपॉझिटरी.

- सहकार्यात्मक प्लॅटफॉर्म
- सर्व शालेय विषय व इयत्तांसाठी शैक्षणिक संसाधने उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

⑧ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा

⑨ कला उत्सव

⑩ राष्ट्रीय लोकसंख्या शिक्षण प्रकल्प.

⑪ गुणवत्ता पाहणी साधने.

② CBSE Central Board of Secondary Education.

1921 - UP Board of high school And Intermediate education.
'भारतातील पहिले शिक्षण बोर्ड स्थापन'

1929 - अजमेर, मारवाड, मध्य भारत व ग्वाल्हेर Board of High school and intermediate Education, Rajputana.

⇓

1952 - CBSE

Scanned with CamScanner

सध्या : 18,000+ शाळा संलग्न आहेत, 1112 central university, 2619 शासकीय शाळा, 12810 स्वतंत्र शाळा, 587 JNVs.
14 central तिबेटी शाळा.

शालेय परीक्षा
> 6th & 9th → JNV
> 10th std.
> 12th std.

professional courses साठी Entrance.
> AIPMT
> JEE
> NET.

others
> प्रगती चाचणी
> बोलणे - ऐकणे कौशल्यांचे मूल्यांकन.
> central Teacher eligibility test (CTET)

③ National University of Education Planning and Administration. (NUEPA)

1962 - युनेस्कोने 'शैक्षणिक नियोजनकार व प्रशासकांसाठी आशियाई प्रादेशिक केंद्र' स्थापन केले.

1965 - मध्ये त्याचे नाव 'आशियाई शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था' असे करण्यात आले.

1969 - GOI ने संस्थेला ताब्यात घेऊन तिचे नाव 'शैक्षणिक नियोजनकार व प्रशासकांसाठी राष्ट्रीय कॉलेज' केले.

1979 - राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था (NIEPA)

2006 मध्ये Deemed university चा दर्जा. - केंद्रीय विद्यापीठ दर्जा.

Scanned with CamScanner

दक्षिण आशियातील शैक्षणिक नियोजन व ~~प्रशासन विद्यापीठ~~ व्यवस्थापन क्षेत्रात संशोधन व क्षमता बांधणी विषयक कार्य करणारी प्रमुख संस्था आहे. (NUEPA)

- University campus @ New Delhi.

- Vision :- Evolving a humane learning society thr advancement of knowledge.

- Objectives (m-17, 16)
  - शै. नियोजन व प्रशासन क्षेत्रात सेवापूर्व व सेवांतर्गत प्रशिक्षण (m-19)
  - क्षेत्रात नियोजनतंत्रे व प्रशासकीय पद्धती यांचा तुलनात्मक अभ्यास । विश्लेषण.
  - या क्षेत्रातील व्यक्ती व संस्थांना मार्गदर्शन.

NUEPA परिषद

अध्यक्ष - HRD minister → m18

उपाध्यक्ष - विद्यापीठाचे कुलगुरु.

m-19 - UGC Act chapters.

- Ch I - Preliminary
- Ch II - establishment of commission.
- Ch III - Power & functions of commission
- Ch IV - miscellaneous.

Scanned with CamScanner

(4) University Grants Commission. UGC
विद्यापीठ अनुदान आयोग.

1823 - Elphiston's minutes - higher education

1835 - Lord maculay's ~~minuste~~ minute,
↓
focus on English Education

1854 — wood's dispatch (भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा मॅग्ना कार्टा)
⇓
1857 — Bombay, calcutta, madras University

1887 - Allahad university

1925 - विद्यापीठीय खडामोडींना प्रोत्साहन देण्यासाठी 'आंतरविद्यापीठ' मंडळ स्थापन केले.

1944 - सार्जेंट कमिशन → Aligarh, Banares, Delhi } University

1945 — विद्यापीठ अनुदान समिती.

m-17

1948 - विद्यापीठ शिक्षण आयोग (राधाकृष्णन - अध्यक्ष)
↓
राधाकृष्णन यांनी इंग्लंडच्या UGC च्या धर्तीवर भारतात पूर्णवेळ UGC ची शिफारस केली.

1953 — 28 Dec 1953, तत्कालीन शिक्षणमंत्री मौलाना कलाम आझाद यांनी UGC ची स्थापना

1956 - NOV. वैधानिक दर्जा प्रदान (statutory status to UGC) संसदीय कायद्याद्वारे

Scanned with CamScanner

घोषवाक्य - " ज्ञान - विज्ञान विमुक्तये " (m-13)

Head quarter & Regional offices:

@ New Delhi ↳ Pune, Bhopal
Hyderabad, Guvahati
kolkata, Banglore.

mandate:

(m-15) - विद्यापीठांना निधी उपलब्ध करून देणे
- उच्च शिक्षण संस्थांमधील शैक्षणिक गुणवत्तेचे समन्वयन, निर्धारण करून त्यावर लक्ष ठेवणे.
- विद्यापीठीय शिक्षणाच्या सुधारणेसाठी आवश्यक उपाययोजनांबाबत सल्ला देणे.

(5) Open Universities मुक्त विद्यापीठे.

- पारंपारिक उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील लवचिकतेचा अभाव, अध्यापन स्टाफची कमतरता, वित्तीय संसाधनाची कमतरता यांमुळे उच्च शिक्षण सुविधांचा विस्तार मर्यादित राहिला आहे.

- नियमित शिक्षण न घेता येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मुक्त विद्यापीठे शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देतात.
- लवचिक, खुली व विविधीकृत व्यवस्था उपलब्ध करून देणे.

Distance Education Council

IGNOU Act 1985 च्या section 5(2) नुसार दूरस्थ शिक्षण परिषदेची स्थापना एक वैधानिक संस्था म्हणून देशातील दूरस्थ शिक्षण व्यवस्थेची पाहणी करण्यासाठी झाली.
- प्रोत्साहन, गुणवत्तेवर देखरेख, सल्ला, निधी तरतूद ही कार्ये.

Scanned with CamScanner

Open & Distance learning systems.

14 open university & 200+ Distance learning institute

[22% of total] enrollment is in open & Distance learning.

- Generally व्यावसायिक, तांत्रिक, सामान्य अशा सर्व प्रकारचे शिक्षण उपलब्ध करून देते.

मात्र Engineering, medical, Dental, pharmacy यासारखे कोर्सेस उपलब्ध करून देण्यास त्यांना मनाई आहे.

Open Universities. (मुक्त विद्यापीठे) (OU: open university)

14 = 1 National - IGNOU.

13 state level open university.

1. B. R. Ambedkar open university Hyderabad (1982)
2. IGNOU, New Delhi (1985) m-18, 14, 13
3. Nalanda OU, Patna Bihar (1987)
4. vardhman mahavir OU, kota, Rajsthan (1987)
5. YCMOU, Nashik (1989) m-12
6. Madhyapradesh Bhoj OU, Bhopal (1991)
7. Babasaheb Ambedkar OU, Ahmedabad (1994)
8. Karnatka state OU, mysore (1996)
9. Netaji subhash OU, Kolkata (1997)
10. U.P राजर्षि टंडन OU, Allahabad (1999)
11. TamilNadu OU, Chennai (2002)
12. Pt. Sundarlal Sharma OU, Bilaspur CH (2005)
13. Uttarakhand OU, Nainital (2005)
14. krishnakant Handik OU, Guvahati, Assam (2006)

match the pair - M16, 18.

Scanned with CamScanner

(6) NIOS - National Institute of open schooling.

- ही पदवीपूर्व स्तरावरील एक 'खुली शाळा' आहे.
- ती जगातील सर्वात मोठी खुली शालेय शिक्षणव्यवस्था आहे.

- 1979 - CBSE चा प्रकल्प म्हणून सुरुवात.

1986 - NEP मध्ये open schooling माध्यमिक स्तरापर्यंत विस्तारित करण्याचे सुचविले

Nov 1989 — National open school स्थापना by ministry of HRD.

July 2002 — NIOS हे नामकरण.

घोषवाक्य - विद्याधनम् सर्वधनं प्रधानम्

कार्यक्रम :- ही संस्था इच्छुक तरुणांना खुल्या व दूरस्थ पद्धतीने
1) खुला मूलभूत शिक्षण - 3, 5, 8th std समकक्ष
2) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण कोर्स
3) जीवनसमृद्धी कार्यक्रम.

(7) AICTE (All India Council of Technical education)
अखिल भारतीय तांत्रिक शिक्षण परिषद

- स्थापना नोव्हेंबर 1945 (m-17) - तांत्रिक शिक्षणाच्या क्षेत्राचे राष्ट्रीय स्तरावरील शिखर सल्लागार मंडळ.

- 1986 NEP नुसार परिषदेला वैधानिक दर्जा देण्यात आला. त्यासाठी AICTE कायदा (m-19), 1987 संमत करण्यात आला. त्याचा अंमल 28 मार्च 1988 पासून.

- Statutory AICTE on 12th may 1988.

- HQ @ New Delhi
- घोषवाक्य - 'योग: कर्मसु कौशलम्'

Scanned with CamScanner

कार्ये – 1) तांत्रिक शिक्षणाबाबत विकास व गुणवत्तेचे नियोजन, निर्मिती व देखभाल करणे.
(m-19) (m-17)

2) तांत्रिक शिक्षण संस्थांचे मूल्यांकन व देखभाल.

3) —"— पदविका व पदव्यांबाबत मान्यता प्रस्थापित करणे. (m-13)

4) —"— संख्यात्मक वाढीबरोबरच गुणात्मक विकास घडवून आणणे.

AICTE या परीक्षा घेते.
- Common Management Admission Test (CMAT)
- Graduate Pharmacy Aptitude Test (GPAT)

नवीन पुरस्कार

1) **प्रगती** :- 2014
- मुलींचा तांत्रिक शिक्षणातील सहभाग वाढविण्यासाठी scholarship योजना. (दरवर्षी 4000 scholarships)

2) **सक्षम** :- 2014
- निःशक्त / दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा तांत्रिक शिक्षण सहभाग ↑ (दरवर्षी 1000)

3) **स्वयम्** (m-18) – Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds (SWAYAM)
- मोफत online courses उपलब्ध करून देणारा platform.
- कोर्स certificate हवे असल्यास नाममात्र शुल्कावर उपलब्ध केले जाते.

Scanned with CamScanner

8) NCTE (National council of Teacher Education)
राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद.

> 1973 पासून राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषदेची भूमिका शिक्षक शिक्षणाशी संबंधित सर्व विषयांवर केंद्र व राज्य सरकारांसाठी सल्लागार मंडळ म्हणून कार्य करण्याशी संबंधित होती.

> परिषदेचे सचिवालय NCERT च्या शिक्षक शिक्षण विभागात होते.

> National Education Policy 1986 मध्ये शिक्षक शिक्षण व्यवस्थेची सर्वांगीण सुधारणा करण्यासाठी वैधानिक दर्जा शिफारस.

> NCTE Act 1993, संमत करण्यात येऊन 17 Aug. 1995 रोजी statutory org म्हणून NCTE संस्था.
घोषवाक्य – 'गुरुर्गुरुतमा धाम'

उद्दिष्टे व कार्ये
- शिक्षक शिक्षण व्यवस्थेचा नियोजित व समन्वयीत विकास घडवून आणणे.
- मानके व गुणवत्तेचे नियमन करणे
- 14 courses – B.Ed, M.Ed, B.P.Ed.

संघटन – नवी दिल्ली येथे मुख्यालय.
regional समित्या – Banglare, Bhuvaneshwar, Bhopal, Jaipur
- परिषदेच्या मुख्यालयाचे प्रमुख अध्यक्ष असून प्रादेशिक समितीचे प्रमुख प्रादेशिक संचालक हे असतात.

नवीन पुढाकार
1) NCTE मानके व पद्धतींची ओळख.
2) B.Ed, M.Ed, B.P.Ed – कालावधी 1 year वरून 2 year केला.
3) M.Ed रद्द केला.
4) TET and CTET परीक्षांसाठी मार्गदर्शक

Scanned with CamScanner

(9) ITIs (Industrial Training Institutes)

— 14 वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील तरूण मुलामुलींना अभियांत्रिकी व गैर-अभियांत्रिकी क्षेत्रांतील कौशल्ये प्रदान करण्यासाठी ITI ची स्थापना.

उद्दिष्ट्ये :- - उद्योगक्षेत्रास तांत्रिकदृष्ट्या कुशल मनुष्यबळ पुरविणे.
- विद्यार्थ्यांचे व्यावसायिक शिक्षण
- रोजगार निर्मिती.

शिक्षणपद्धती :- - 6 months to 3 years
- विविध Trade मधील मूलभूत कौशल्यांचे प्रशिक्षण
- पात्रता - (8th to 12th) as per trade
- कोर्स झाल्यानंतर १ ते २ वर्ष Industry मध्ये प्रत्यक्ष training
- हे training झाल्यावरच NCVT चे प्रमाणपत्र

Industry management committee (IMC)

- समितीचा अध्यक्ष एक Industry Partner किंवा त्याचा प्रतिनिधी असतो, ज्याची निवड राज्य शासनामार्फत होते.
- Industry Partner will appoint 4 members & State govt — " — 5 members
- ITI चे principal IMC चे पदसिद्ध सचिव
- ITI च्या दर्जावर्धनाच्या प्रक्रियेत पुढाकार घेणे हे प्रमुख कार्य.
- समितीला ITI मधील 20% प्रवेश देण्याची संमती. तर उर्वरित 80% प्रवेश व फी नियंत्रित करण्याचा आधिकार राज्य सरकारचा असतो.

Scanned with CamScanner

(10) NCVT (National council of vocational Training)
राष्ट्रीय व्यावसायिक प्रशिक्षण परिषद.
स्थापना - २२ मे 1956 रोजी सल्लागार मंडळ म्हणून.
* व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या धोरणनिर्मितीबाबत सल्ला देणारी केंद्रीय संस्था म्हणून कार्य करते.

कार्य :- 1) Engg. & non-engg, बांधकाम, Textile, लेदर या क्षेत्रांबाबत राष्ट्रीय ट्रेड प्रमाणपत्रे प्रदान करणे.

2) व्यावसायिक प्रशिक्षणाबाबत अभ्यासक्रम, आवश्यक उपकरणे, प्रशिक्षण कालावधी इ. मानके सूचित करणे.

3) Vocational training institute ची पाहणी करणे, तपासणी करणे, दर्जा निश्चिती.

4) तेथील कर्मचाऱ्यांसाठी शैक्षणिक पात्रता ठरविणे.

Organisation :- परिषदेचे अध्यक्ष केंद्रीय श्रम व रोजगार मंत्री
उपाध्यक्ष - राज्यमंत्री
- दरवर्षी किमान एक सभा.
- सर्व समाजघटकांचे प्रतिनिधी असतात.
- राज्यस्तरावर राज्य व्यावसायिक प्रशिक्षण परिषदा.

National Bal Bhavan. (राष्ट्रीय बाल भवन)

- works under ministry of HRD.
- autonomous organisation.
- सध्या देशभरात 136 NBB.
- या संस्था बालकांना सामान्यतः उपलब्ध होणार नाहीत असे अनुभव व कृती उपलब्ध करून देतात. त्यासाठी विविध कृतीकार्यक्रम आयोजित करतात.
- 'Summer Fiesta' हा NBB चा प्रसिद्ध कार्यक्रम.

Scanned with CamScanner

(11) IIMS (Indian Institute of ~~Technology~~ management). IIM

<u>संकल्पना</u> – प. जवाहरलाल नेहरू. (on the recommendatⁿ of planning commission)

- यासाठी 1959 साली california University मधील 'जॉर्ज रॉबीन्स' यांना बोलावले गेले.

↓

on his recommendatⁿ IIM calcutta → MIT (US) सहकार्य in 1961

IIM Ahmedabad → Harvard Business (US) चे सहकार्य

- 1972 – रवि मथाई समिती.
  - त्या 2 IIM चे मूल्यमापन करून अजून 2 IIM ची शिफारस.

- 1961 – IIM calcutta
- m-17 1961 – IIM Ahmedabad
- 1973 – Banglore
- 1984 – Lucknow
- 1996 – kozikode
- 2007 – shilong
- 2010 – Ranchi
- 2010 – Rohtaka, Rayapur
- 2011 – Tirichirapalli, Udaipur, kashipur
- 2015 – Nagpur, vishakhapatnam, Bhodhgaya, Amrutsar, Sambhalpur, Sirmaur
- 2016 – IIM Jammu.

(m-14: 1973–2010)

- प्रवेशासाठी CAT entrance
  विदेशी विद्यार्थी – GMAT.

  SC – 15%, ST – 7.5, OBC – 27%
  2008 पासून आरक्षण.

① Post Graduate Diploma in management
IIM च्या विशेष अभ्यासक्रम (2 yrs) m-12
MBA च्या समकक्ष.
IIM Banglore – 1st IIM ज्याने PGDM ऐवजी MBA पदवी दिली.

② ph.D programme

③ प्रशासनातील आधिकारींसाठी व्यवस्थापन कौशल्य व शिक्षणाची संधी.

IIM Act 2017 नुसार सर्व IIM यांना Institute of national Importance चा दर्जा देण्यात आला तसेच त्यांना Degree प्रदान करण्याचा आधिकार बहाल केला आहे.

Scanned with CamScanner

(12)

• Indian Institute of Technology. IIT.

- works as per Institute of Technology Act 1961 नुसार
- IIT as institute of national importance by Act.

Background - 1946 साली Viceroy Executive council - सर जोगेंद्र सिंग यांनी एक समिती नेमली

उद्देश - 2nd World War नंतर औद्योगीक विकास साध्यासाठी उच्चशिक्षण संस्था स्थापण्यासाठी शिफारस करणे.

समितीचे अध्यक्ष - नलीनी रंजन सरकार (M-16)

शिफारस - भारतातील पूर्व, पश्चिम, उत्तर व दक्षिण भागात MIT - USA' च्या आधारावर 4 उच्चशिक्षण संस्था.

- • 1951 - IIT Kharagpur M-17
- 1958 - Mumbai M-12
- 1959 - Kanpur
- Madras
- 1963 - Delhi
- 1994 - Guvahati
- 2008 - Bhuvaneshwar
- 2011 - Roorkie
- 2012 - Varanasi
- 2008 - Gandhinagar
- Hyderabad
- 2009 - Indore
- 2008 - Patna
- Jodhpur
- Ropar
- 2009 - Mandi
- 2015 - Palakkad, Tirupati
- 2016 - धनबाद, Bhilai, Goa, Jammu & Dharwad.

प्रवेशपरीक्षा

- B.Tech - JEE main & Advanced.
- M.Tech - GATE M-17
- तसेच MSC in Engg, maths, physics, chemistry, PhD देणे course उपलब्ध आहेत.

• National Institute of Technology. [NIT]

(M-13)

- सुरुवातीला राज्यशासन नियंत्रणाखाली
- 2007 साली केंद्राने कायदा करुन केंद्राच्या अधिपत्याखाली
- total 31 NITs

M-13 President :- Ex-officio visitor of all NITs.

- शिक्षण :- Degree, masters & Ph.D.

· भारताची लोकसंख्या

2001	102, 86, 10, 328
Δ	+ 18, 22, 44, 649 ⇒ 17.7%
2011	121, 08, 54, 977

· M : F → (2011)
51.5% : 48.5%
63.23 cr : 58.76 cr
17.1% : 18.3% वाढ (01–11)

· States – UP - 19.98 cr
MH - 11.23 cr
BH - 10.40 cr

AR - 13.83 Lakh
MZ - 10.97 L
SK - 6.10 L

· UT – DL – 1.67 cr

LK – 64K

· 10cr+ → 3 states
· 5% + → 9 states

· China
· Ind
· USA ~ UP+MH
· Indon
· Pak
· Brazil
· Nigeria
· Bang
· Rus
· Mexico

लोकसंख्या वृध्दीदर

· भारत – 17.7% ~ AS (17.07%)
CH (17.19%)

MG – 27.9%
AR – 26.03%
BH – 25.42%

GO – 8.23%
KE – 4.91%
NG – –0.58% (pre-2014)

DN - 55.88%
DD - 53.76%

LK - 6.3%

· MH – वृध्दीदर घट सर्वाधिक

1991–2001 → 22%
2001–2011 → 16%

· घनता

2001	325
Δ	+57
2011	382

~ GO (394)

BH – 1106
WB – 1028
KE – 860

SK – 86
MZ – 52
AR – 17

DL – 11,320
CH – 9,258

AN – 46

· Top 5 are UTs
· 1000+ → 2 states, 5 UTs
· <100 → 3 states, 1 UT

लिंग गुणोत्तर

- F : M (Females per 1000 males) (Mains - 2016, 2014)

2001	933
Δ	+10
2011	943

~ LK (943)

KE - 1084
TM - 996
AP - 993

SK - 890
JK - 889
HR - 879

PD - 1037

DN - 774
DD - 618

- 1951 to 2011 graph
  ↳ 'W' shape. (Mains - 2016)

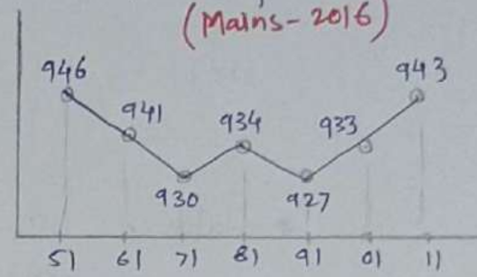

- last 5 are UTs

0-6 लिंग गुणोत्तर

2001	927
Δ	-9
2011	918

~ MP (918)

AR - 972
MZ - 970
MG - 970

JK - 862
PJ - 846
HR - 834

AN - 968

DL - 871

- 1961 to 2011 graph
  ↳ '\' shape.

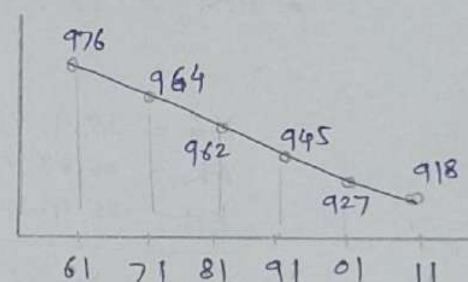

साक्षरता

2001	64.84 %
Δ	+8.14 %
2011	72.98 %

~ OR (72.87 %)

KE - 94 %
MZ - 91 %
GO - 88 %

RJ - 66 %
AR - 65 %
BH - 61 %

LK - 91 %

DN - 76 %

- 7 वर्षे वयावरील लोकसंख्या विचारात घेतात.
- शहरी - 84.11 % · M - 82.13 %

  ग्रामीण - 67.77 % F - 65.47 %
  ⇓ ⇓ (Pre-2014)
- (श - ग्रा) ≈ (M - F)
- M - F तफावत - सर्वाधिक - RJ

स्थलांतर

- स्थलांतरीत लोकसंख्या ⇒ 45.36 cr. (1/3 of total populatn)

⇓

M : F

31% : 69%

- 2001 - 11 ⇒ 44% वाढ

UP - 5.91 cr
MH - 5.73 cr
WB - 3.33 cr

NG - 5.6 L
MZ - 3.8 L
SK - 2.6 L

DL - 76 L

LK - 20 K

- ग्रामीण → ग्रामीण - 22.58 cr
ग्रामीण → शहरी - 8.26 cr
शहरी → शहरी - 7.93 cr
शहरी → ग्रामीण - 2.38 cr

जन्मदर

2011

- India - 21.8 ~ HR(21.8)

UP - 27.8 BH - 27.7 MP - 26.9	DN-26.1
MN - 14.4 TR - 14.3 GO - 13.3	LK-14.7

2016 (By NITI आयोग)

- India - 20.4 ~ HR(20.7)

BH - 26.8 UP - 26.2 MP - 25.1	DN-24.5
TR - 13.7 MN - 12.9 GO - 12.9	AN-11.7

मृत्यूदर

2011

- India - 7.1 ~ KA (7.1)

OR - 8.5 MP - 8.2 AS - 8	PD-7.2
MZ - 4.4 MN - 4.1 NG - 3.3	CN-4.1

2016

- India - 6.4 ~ TN (6.4)

OR - 7.8 KE - 7.6 CH - 7.4	PD-7.2
NG - 4.5 MN - 4.5 MZ - 4.2	DN-4.0

- CBR - Crude Birth Rate.
  - 1000 लोकसंख्येमागे जन्माला येणारी बालके
- TFR - Total Fertility Rate (एकूण जननदर)
  - 1000 जननक्षम स्त्रीयामागे जन्माला येणारी बालके
  - TFR = 2.1 ⇒ पुर्नस्थापना दर ⇒ लोकसंख्या स्थिर राहते.
- मृत्यूदर
  - 1000 लोकसंख्येमागे मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्ती.
- बालमृत्यू
  - NMR - Neonatal Mortality Rate - 28 days
  - IMR - Infant Mortality Rate - 1 yr
  - CMR - Child Mortality Rate - 5 yr
  - (NMR, IMR, CMR) - कालावधीत मृत्यू
- MMR - Maternal Mortality Rate (मातामृत्यूदर)
  - 1 लाख जिवीत जन्मांमागे मृत्यू ~~पावण~~ पावणाऱ्या माता
  - गर्भारपणात, प्रसूतीदरम्यान, प्रसूतीनंतर 42 दिवस

· नागरी लोकसंख्या

	ग्रामीण : शहरी
1951	82.7 % : 17.3 %
2001	72.2 % : 27.8 %
2011	68.85 % : 31.15 %
	(83.37 cr) (37.71 cr)

नागरी लोकसंख्या
- GO - 62%
- MZ - 52%
- TN - 48%
- KE - 47%
- MH - 45%

- Census Town - 5000 लोकसंख्या or 75% पुरुष कामगार बिगरकृषी or 400+ घनता

- दशलक्षी शहरे (10L+) - 53 - (Pre - 2019, 2013)
  - 1 - Greater Mum - 1.84 cr
  - 2 - Delhi - 1.63 cr
  - 3 - Kolkata - 1.41 cr
  - 4 - Chennai - 87 L
  - ---
  - 51 - चंदीगड
  - 52 - तिरुचिरापल्ली
  - 53 - कोटा

·MH - 6 शहरे.
1) मुंबई
8) पुणे
13) नागपूर
29) नाशिक
40) वसई-विरार
43) औरंगाबाद

· वयवार रचना

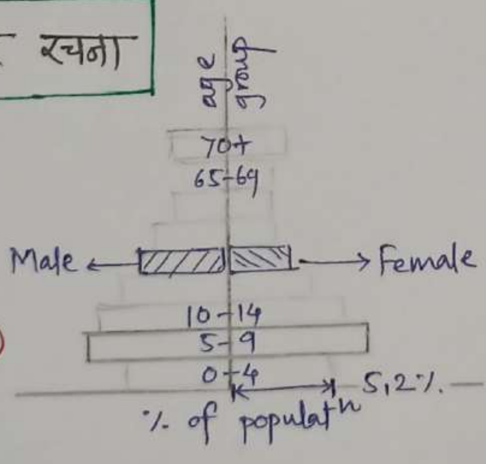

(Pre - 2018)

→ वयवार रचनेच्या पिरॅमिडवरून बोध
- · लोकसंख्या स्वरूप
- · लो. बदलाची अवस्था
- · लिंग अनुपात
- · आगामी काळातील लो. स्वरूप

- Dependency Rate = $\frac{(0-15) \text{ आणि } 60+}{15-59 \text{ वर्षे}}$ ⇒ 1991 - 0.79, 2001 - 0.75, 2011 - 0.65

	0-14	15-64	65+
2001	35.35	59.6	4.77
2011	30.76	63.4	5.47

⇒ 1000 कार्यकारी वर - 652 (मुले + वृद्ध) अवलंबून (510 + 142)

⇓

कार्यकारी जास्त ⇒ **Demographic Dividend.** (Pre - 2017)

धर्मनिहाय लोकसंख्या

	2001	2011	सर्वाधिक संख्या	सर्वाधिक %	
हिंदू	80.5%	79.8%	UP- 15.93 cr MH- 8.97 cr BH- 8.6 cr	HP- 95.2% DN- 93.9% OR- 93.6%	(Pre-2016)
मुस्लीम	13.4%	14.2%	UP - 3.84 cr WB - 2.46 cr BH - 1.75 cr	LK - 96.6% JK - 68.3% AS - 34.2%	
ख्रिश्चन	2.3%	2.3%	KE - 61.4 L TN - 44.1 L MG - 22.1 L	NG - 87.9% MZ - 87.2% MG - 74.6%	
शिख	1.9%	1.7%	PJ - 1.6 Cr HR - 12.4 L RJ - 8.7 L	PJ - 57.7% CH - 13.1% HR - 4.9%	
बौद्ध	0.8%	0.7%	MH - 65.3 L WB - 2.8 L MP - 2.1 L	SK - 27.4% AR - 11.8% MZ - 8.5%	
जैन	0.4%	0.4%	MH - 14 L RJ - 6.2 L GJ - 5.7 L	MH - 1.2% DL - 1% GJ - 1%	

	2001	Δ	2011	~ State	State	UT	MH
लोकसंख्या	102.8 cr	+18.2 cr	121.08 cr	-	UP-19.9 cr SK- 6L	DL-1.6 cr LK-64K	11.23 cr
घनता	325	+57	382	Goa (394)	BH-1106 AR-17	DL-11,320 AN-46	365
लिंग गुणोत्तर	933	+10	943	LK (943)	KE-1084 HR-879	PD-1037 DD-618	929
0-6	927	-9	918	MP (918)	AR-972 HR-834	AN-968 DL-871	894
साक्षरता	64.84%	+8.14%	72.98%	OR (72.87%)	KE-94% BH-61%	LK-91% DL-76%	82.34%

World population

- 11 जुलै 1987 - 500 कोटी → 11 जुलै - जागतिक लो. दिन (Mains-2017)
  12 ऑक्टो 1999 - 600 कोटी
  31 ऑक्टो 2011 - 700 कोटी.

- UNFPA - UN Fund for Population Activities.
  - स्थापना - 1969, न्यूयॉर्क
  - अहवाल - 'State of World Population'
    ↓
    2018 - The power of choice - reproductive rights and demographic transition.
    2019 - Unfinished business - the persuit of rights and choices.
    2020 - Against my will - defying the practices that harm women & girls and undermine equality

कैरो परिषद

- International conference on population and developement
- 5-13 सप्टें. 1994 - कैरो (इजिप्त)
- मुद्दे - (Mains-2018)
  - लोकसंख्या वाढ
  - प्रजनन आरोग्य
  - लिंग समानता
  - immigration
  - education of women.
- 2015 पर्यंत साध्य करायची ध्येये (Mains - 2014)
  - CMR - 35
  - आयुर्मान - 75+ yrs.
  - MMR - ½ of 2000
  - Universal educatn - महिलांना Technical & vocational Edu.
  - Access to reproductive Health services.
- Reproductive Rights वरून परिषद वादग्रस्त ठरली.

भारतातील जनगणना

Old references.

- ऋग्वेद - इ.स.पू. 600-800
- अर्थशास्त्र - कौटिल्य - लो. आकडेवारी गोळा करण्याचे निर्देश
- 'ऐन-ए-अकबरी'च्या प्रशासकीय अहवालात.

- 1872 - Lord Mayo.
- 1881 - लॉर्ड रिपन - 1st
  - यानंतर दर 10 वर्षांनी

जनगणना कायदा, 1948

- केंद्र - 'जनगणना आयुक्त' नेमणूक करते.
- 2011 साठी - जनगणना आयुक्त - सी. राजामौली.
  - ↳ सध्या - विवेक जोशी.

2011 जनगणना प्रवास

- गृहगणना - एप्रिल ते सप्टेंबर 2010 ⇒ 34 प्रश्न ⇒
  - 33.08 Cr घरे
  - 77% वापर - राहण्यासाठी
  - 24.95 Cr कुटुंबे
- जनगणना
  - बर्फाळ प्रदेश - 11 ते 30 सप्टेंबर 2010
    - संदर्भ दिन - 1 ऑक्टो 2010; 00:00 hrs
  - उर्वरित - 9 ते 28 फेब्रु 2011
    - संदर्भ दिन - 1 मार्च 2011; 00:00 hrs
  - 31 मार्च 2011 - अंदाजित आकडे
  - 26 ऑगस्ट 2015 - अंतिम आकडे (MN सह)
    - धर्मनिहाय आकडे
  - 13 जाने 2016 - वयवार आकडे
  - 1 डिसें 2016 - स्थलांतर आकडे

· 2011 जनगणना

· 29 प्रश्न
· लिंग - 'इतर' पर्याय
· वय + जन्मतारीख नोंद
· अपंग - पर्याय वाढवले
· स्थलांतर लघुत्तम पर्याय
जिल्हा → खेडे / शहर
· 2200 Cr खर्च

· 2021 जनगणना

· 31 प्रश्न
· लिंग - इतर → तृतीयपंथी
पहिल्यांदा
· Transgender प्रमुख - घरांची माहिती गोळा
· मुख्य अन्नधान्य चौकशी
· मोबाईल फोन ॲपद्वारे
· 16 अनुसूचित भाषांमध्ये
· खर्च - 12,000 Cr

SECC

· Socio-Economic Caste Census, 2011

· 1931, 2011
· सुरू - संख्येला (TR)
· ग्रामीण - ग्रामीण विकास मंत्रालय
· शहरी - गृह व शहरी दारिद्र्य निर्मूलन मंत्रालय

· जनगणना - गृह मंत्रालय

HDI

- UNDP, त्यांच्या HDR (Human Developement Report) या अहवालात जाहीर करते.

- HDR.
  - 1990 - 1st - Concept of measurement of Human Dev.
  - 1995 - Gender & Human Dev. (Mains-2017)
  - 2000 - Human Rights & Human Dev.
  - 2007/08 - Fighting climate change
  - 2016 - Human Dev for everyone
  - 2018 - अहवालापेक्षजी - Human Dev. Statistics
  - 2019 - Beyond income, Beyond average, Beyond today: Inequalities in Human Dev. in the 21st century.

- HDI कसा मोजतात ? (Mains-2018, 2017, 2016, 2014)

आयाम →	① दिर्घ व निरोगी आरोग्य	② ज्ञानाची सुगमता	③ चांगले रहाणीमान
निर्देशक →	जन्मावेळी सरासरी आयुमान (कमाल - किमान: 80 - 20)	i) शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे (15 - 0) + ii) अपेक्षित शिक्षणाची वर्षे (18 - 0)	दरडोई उत्पन्न (GNI) (PPP) ($75,000 - $100)
आयाम निर्देशांक →	आयुमान निर्देशांक (a)	शिक्षण निर्देशांक (b)	उत्पन्न निर्देशांक (c)

आयाम निर्देशांक = (देशाचे मूल्य - किमान) / (कमाल मूल्य - किमान मूल्य)

(a), (b), (c) ⇓ Geometric Mean of a, b, c = $\sqrt[3]{abc}$

⇓

HDI

भारत → 69.4 yrs | 12.3 yrs / 6.5 yrs | $ 6,829

⇓

0.647

Rank (Mains-2019, 2016)

- 2015 - 130
- 16 - 131
- 17 - 131
- 18 - 130
- 19 - 129

- अपूर्णतेसाठी समांतर आकडेवारी गोळा केली जाते.

from - · UN Population Division
· UNESCO
· Institute of statistics
· World Bank.

- HDI पुढील बाबी दर्शवित नाही. (Mains - 2017)
  · मानव सुरक्षा
  · सक्षमीकरण
  · असमानता
  · दारिद्र्य

- HDI, 2019

	HDI	देश
अति उच्च विकसित देश	0.8+	62
उच्च विकसित देश	0.7 - 0.799	54
मध्यम विकसित देश	0.55 - 0.699	37
अल्प विकसित देश	0.55 पेक्षा कमी	36

· क्रमवारी (Mains - 2019, 2017, 2015)

1 - नॉर्वे - 0.954	185 - बुरुंडी - 0.423
2 - स्वित्झर्लंड - 0.946	186 - द. सुदान - 0.413
3 - आयर्लंड - 0.942	187 - चाड - 0.401
4 - जर्मनी - 0.939	188 - सेंट्रल आफ्रिका R - 0.381
(4) - हॉंगकॉंग - 0.939	189 - नायजर - 0.377

Asian
4 - हॉंगकॉंग
9 सिंगापूर
19 - जपान
22 - द. कोरिया

SAARC
· SL - 71
· माल - 104
· Ind - 129
· भू - 134
· Ban - 135
· ने - 147
· पा - 152
· अफ - 170

BRICS
R - 49
B - 79
C - 85
S - 113
I - 129

COVID Hit Countries
UK - 15
USA - 15
Spain - 25
Fr - 26
Italy - 29
Iran - 65

· भारताचा HDI

· 2001 - मानव विकास अहवाल (1st)

· 2011 - 2nd मानव विकास अहवाल

· Towards Social Inclusion.

· Rank

1st - KE (0.790)

|

last - छत्तीसगढ (0.278)

· विश्वजित गुहा ·

· HDI_1 = · दीर्घ व निरोगी आरोग्य

· साक्षरता व पटनोंदणी

· दरडोई उत्पन्न

· HDI_2 = HDI_1 + जीवनाची गुणवत्ता

· HDI_3 = HDI_2 + दारिद्र्य रेषेवरील लोकसंख्या

· HDI_4 = HDI_3 + शहरीकरण

Theory of Demographic Transition (लो. बदलाच्या अवस्था)

(Mains-2015)

· फ्रँक नॉटेनस्टाईन

जन्मदर	जास्त	जास्त	उतरता	कमी	अत्यंत कमी
मृत्यूदर	जास्त	तीव्र उतरता	कमी	कमी	कमी
लोकसंख्या	स्थिर	विस्फोट	मंदवृध्दी	स्थिर	मंद घट
	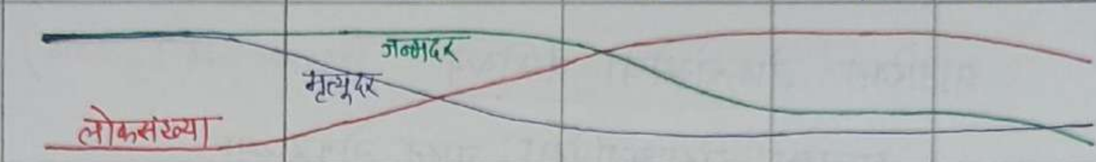				
उदा.	दुर्गम जमाती	केनिया	भारत	अमेरिका	जर्मनी
अवस्था	उच्च स्थिर अवस्था	प्रारंभीची प्रसरणशील अवस्था	उशिराची प्रसरणशील अवस्था	निम्न स्थिर अवस्था	ऱ्हासमान अवस्था

भारतातील अवस्था	उच्च स्थिर			प्रारंभीची प्रसरणशील – स्थिर वाढ			प्रारंभीची प्रसरणशील – शीघ्र गतीने वाढ			उशिराची प्रसरणशील		
वर्षे	1901	11	21	31	41	51	61	71	81	91	2001	2011
लोकसंख्या	23.8	25.2	25.13	27.9	31.8	36.1	43.9	54.8	68.3	84.6	102.8	121.08
30 वर्षांत	+1.5cr			+11cr			+32cr			+52.7cr		
	⇓ मंद वाढ			⇓ स्थिर वाढ			⇓ वेगवान वाढ			⇓ वाढीची भिती घालवली (Mains-2014)		
दशकातील वाढ		1.36	-7L	2.7	3.9	4.2	7.8	10.9	13.5	16.3	18.23	18.22
दशकातील शेकडा वृध्दी	5.7%	-0.31%		11	14.2	13.3	21.6	24.8%	24.6	23.8	21.5	17.7

-0.31% ⇓

1921 – विभाजक वर्ष

24.8% ⇓

जन्मदर उच्च, मृत्यूदर तीव्र घट.

⇓

लो. प्रचंड वाढ

⇓

लोकसंख्या विस्फोट

(91–2011) ⇓

· तीव्र वाढ

\+

· वाढ कमी होण्याची चिन्हे

⇓

· BIMARU – दुसऱ्याच अवस्थेत

BH MP RJ UP

लोकसंख्या विस्फोटाची कारणे

- विकसनशील देशांत - श्रमशक्ती मागणी ↑↑
- आरोग्य सुविधा - मृत्युदर ↓↓
- रूढी, परंपरा - जन्मदर ↑↑

अतिरिक्त लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये (Mains - 2017, 2016)

- उपलब्ध संसाधनांपेक्षा जास्त लोकसंख्या
- नैसर्गिक साधनसंपत्ती लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी
- पोषण क्षमतेवर लोकसंख्येचा भार
- लोकसंख्या वाढीच्या तुलनेत आर्थिक विकास न होणे

लोकसंख्या धोरण

- कुटुंब नियोजन कार्यक्रम, 1952

- उद्देश - राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला पूरक ठरेल अशा पातळीवर लोकसंख्या स्थिर करणे.
- अशाप्रकारचा कार्यक्रम राबवणारा - पहिला देश. (Mains-2017)

- राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण, 1976

- 5th FYP काळात
- लग्न वय - 18/21 (F/M) (Pre - 2018)
- कुपोषण - कमी] भर
  स्त्री साक्षरता - वाढ]
- कुटुंबनियोजन - वित्तीय मदत
- 82.6 लाख कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया (1976-77)
- लहान कुटुंब तत्वाचा प्रसार
- जन्मदर - 25] - लक्ष्य 6th FYP अखेर
  वार्षिक सरासरी वृध्दीदर - 1.4%.]
- लोकसभा जागा वाटप - 1971 census नुसार

- राष्ट्रीय आरोग्य धोरण, 1983

- उद्देश - लोकसंख्या स्थिरीकरण
  - 2000 पर्यंत सर्वांसाठी आरोग्य
- लक्ष्य -
  - जन्मदर - 21
  - मृत्यूदर - 9
  - शिशुमृत्युदर - 60
  - कुटुंबनियोजन पद्धत वापर - 60%.

- मृत्यूदर वगळता कोणतेही उदिष्ट्य साध्य झाले नाही.

  11 मे 2000 - 100 cr लोकसंख्या.

राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण, 2000

- मसुदा - Dr. एम्. एस्. स्वामिनाथन
- उद्दिष्ट्ये
  - तातडीचे - 2002 - एकात्मिक आरोग्यसेवा (Pre-2013) ⟶ · प्राप्त करणे
  - · मध्यावधी - 2010 - जननदर - पुनर्स्थापना स्तरावर ⟶ · Same
    - · हम दो हमारे दो · (Pre - 2015)
  - · दिर्घकालीन - 2045 - लो. स्थिरीकरण (Mains - 2018) (Pre - 2015, 2014)

· राष्ट्रीय आरोग्य धोरण, 2002
· उद्दिष्ट

- 2010 अखेर गाठायची ध्येये (National Socio Demographic Goals, 2010) (Mains - 2018) (Pre - 2017, 2013)
  - · CBR - 21
  - · IMR - 30
  - · MMR - 100
  - · वैश्विक लसीकरण
  - · मुलीचे लग्न - 20 yr नंतर करण्यास प्रोत्साहन
  - · संस्थात्मक प्रसुती - 80 %.
  - · प्रशिक्षित व्यक्तीमार्फत प्रसुती - 100%.
  - · जन्म, मृत्यू, गर्भधारणा - नोंदणी - 100%.
  - · भारतीय चिकित्सा पद्धतींचा अंतर्भाव
  - · संक्रमक रोगांचा प्रसार रोखणे
  - · प्राथमिक शिक्षण - सक्तीचे, मोफत
  - · प्राथ., माध्य. - गळती - <20 %.

↓ · साध्य झाले नाहित

	लक्ष्य	2010
CBR	21	22.1
IMR	30	47
MMR	100	212
जननदर	2.1	2.5
लोकसंख्या	110 cr	118 cr

- अंमलबजावणीसाठी संस्थात्मक प्रयत्न
  - · राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग.
    - · 11 मे 2000 - 100 Cr लोकसंख्या
      - ↳ Same day स्थापना
    - · अध्यक्ष - PM, उपाध्यक्ष - NITI उपाध्यक्ष & आरोग्य कुटुंबकल्याणमंत्री
  - · जनसंख्या स्थिरता कोष (Fund)
    - · आरोग्य व कुटुंबकल्याण मंत्रालय अंतर्गत 'स्वायत्त संस्था'

लोकसंख्या अंदाज - 2026

- 2006 मध्ये - रा. लो. आयोगाने - तांत्रिक गट स्थापना केली.
  - ↳ अध्यक्ष - डी. के. सिकरी (जनगणना आयुक्त)

- 2001 - 2026 साठी भाकित (25 yrs)
  - लोकसंख्या - 140 Cr
  - वार्षिक वाढीचा दर - 1.2%.
  - लिंग गुणोत्तर - 930
  - घनता - 426
  - नागरी लो. - 46.8 cr (33.4%)
  - 15-64 - 68.4 %.
  - जन्मदर - 16
  - मृत्यूदर - 7.2
  - जननदर - 2

लोकसंख्या अंदाज - 2036

- रा. लो. आयोगाने - तांत्रिक गट स्थापना
  - ↳ अहवाल - नोव्हें. 2019.

- 2011 - 2036 साठी भाकित (25 yrs)

	2011	2036
Populatn	121.08 cr	151.82 cr
Middle age	24.9 yrs	34.7 yrs
Sex Ratio	943	957

	(2011-15)	(2031-35)
TFR	2.37	1.73
CBR	19.6	13
Death Rate	6.9	7.3
IMR	43	30
आयुर्मान (M)	66.9	71.2 yrs.
(F)	70	74.7 yrs
नागरी	31.8 %.	38.6 %.

- India will overtake China around 2031 (Mains- 2018)
  - ↳ (UN projectn - 2022)

· Theories

· थॉमस माल्थस (Mains - 2016, 2015) (Pre-2014)

- Essay on Principles of Population
- लोकसंख्या - भुमितीय श्रेणीने वाढते
  अन्नधान्य उत्पादन - गणितीय श्रेणीने वाढते.
- तंत्रज्ञानामुळे - उत्पन्नात वाढ
  ⇓
  राहणीमान न सुधारता - लोकसंख्या वाढ
  ⇓
  दरडोई उत्पन्न स्थिर ⇒ माल्थसचा सापळा

· हार्वे लायबेन्स्टाईन

- Theory of population
  ↳ दरडोई उत्पन्न कमी झाले तर लोकसंख्या वाढते.

· फ्रँक नाइन्स्टाईन

- Theory of Demographic transition.

ભારતાતીલ શિક્ષણાચી વ્યવસ્થા વ ઇતિહાસ :→

1881 - warren Hasting - culcutta - મદરસા સ્થાપન.

1791 - Jonathan dunken - Banaras sanskrit મહાવિદ્યાલય.

1800 - Welasli - fort william college.

1813 - charter act - 1 lakh/year grant for edu. 1st time.
→ Responsibility - east India company.

1817 - David Hare
Raja Ram mohan Roy → culcutta Hindu college.

1835 - culcutta medical college.

1849 - culcutta Hindu balika vidhyalaya →
→ ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર
- Drinkwater Bethune.

Gov. Adam → Committe on public instruction.
10 members

પૌર્વાત્ય
i) હોરેસ વિલ્સન
ii) william Johnes
iii) H.T. princep
વગૈરે.

પાશ્ચિમાત્ય.
i) charles trevellian.
ii) Bishap Heber
iii) Alexander daf
iv) Raja mohan Roy.

1935 - Mecoley - committee on public instruction - chairman.

→ પાશ્ચિમાત્ય વિચારસરણીવર શિક્ષણ આધારિત.
→ યુરોપીયન સાહિત્ય ઉન્નતીસાઠી અનુદાનાચા વાપર.
- 1933 charter act 10 lakh/year.

James thomsan :- 1843 - 53
→ देशी भाषेच्या माध्यमातून ग्रामीण शिक्षणाची योजना.

Charles wood's despatch on Education 1854:-
→ इंग्रजी शिक्षणाचा magna carta.
→ charles wood - chairman of Board of control.
→ शिफारशी :-
→ पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार.
→ उच्च शिक्षण - English
→ प्राथमिक - मातृभाषा
→ माध्यमिक - मातृभाषा + English.
→ महिला शिक्षण शिफारस.
→ खाजगी प्रयत्नांना चालना - grant - in -aid.
→ लोक शिक्षण विभाग स्थापन.
→ London university basis → calcutta, mumbai, madras universities.

Hunter education commission → 1882 - 83 :
→ Related with primary & secondary education.
→ माध्यमिक शिक्षणाचे दोन प्रकार → control local bodies.
साहित्य / व्यावहारिक
→ खाजगी क्षेत्रांना चालना मिळाली.
→ स्त्री शिक्षणाला चालना.

1882 — पंजाब विद्यापीठ
1887 — अलाहाबाद विद्यापीठ. (mpsc 2018)

ભારતીય વિદ્યાપીઠ કાયદા :- 1904 :-

commission - Thomas Raleigh. 1902

→ વિદ્યાપીઠાંચ્યા સ્થિતીચા આઢાવા ઘેઊન ત્યાંચ્યા સંરચનેબાબત વ કાર્યક્ષમતે વિષયી સૂચના.

→ પ્રાથમિક + માધ્યમિક ⇒ (X)

શિફારશી :-

→ Professors & Lecturers - વિદ્યાપીઠાંના અધ્યયન આણિ સંશોધનાસાઠી.

→ પ્રયોગશાળા વ ગ્રંથાલયાંચી નિર્મિતી.

→ સદસ્ય કાર્યકાલ - 6 years. - સરકારદ્વારા Nominated -
Nominated members - Culcutta, mumbai, madras - 20
other - 15.

→ વિદ્યાપીઠાંવર સરકારચે નિયંત્રણ વાઢવિણ્યાત આલે.

→ ક્ષેત્ર ઠરવિણ્યાચા અધિકાર - વ્હાઈસરૉય.

→ 1902 પાસૂન વિદ્યાપીઠાંચ્યા સુધારણાંસાઠી 5 lakh / year for 5 yrs.

21st Feb 1913 - શિક્ષણ ધોરણાવરીલ સરકારી ઠરાવ :→

→ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે. (1910 - 1913)

→ આવશ્યક શિક્ષણ સિદ્ધાંત અમાન્ય

→ નિરક્ષરતા હટવિણ્યાચે ધોરણ સ્વીકૃત.

→ પ્રાંતીય સરકારાંના પ્રોત્સાહન.

→ પ્રાંતાત એક વિશ્વવિદ્યાલય.

Sadler University commission - 1917-19.

→ Calcutta विद्यापीठांच्या समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी.
→ आशुतोष मुखर्जी + झियाउद्दीन अहमद - भारतीय.
→ प्राथमिक पासून विश्वविद्यालयापर्यंतचा अहवाल.

* शिफारशी :-

→ शालेय शिक्षण - 12 years.
→ intermediate examination नंतर - विद्यापीठात प्रवेश.
→ Bachelor's degree - 3 years.
→ ढाका येथे एककेंद्रित विद्यापीठ.
→ महिला शिक्षणासाठी विद्यापीठात मंडळ.

1919 - मॉंटेग्यु-चेम्सफोर्ड - प्रांतीय शिक्षण विभाग - लोक निर्वाचित मंत्र्यांकडे.
→ शिक्षणासाठी केंद्रीय अनुदान बंद.

Hartog committee - 1929.

→ प्राथमिक शिक्षणाला राष्ट्रीय महत्त्व. → improvement & consolidation.
→ ग्रामीण विद्यार्थ्यांना माध्यमिक स्तरावर माध्यमिक महाविद्यालय ऐवजी व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षणाकडे वळविले पाहिजे.

Wardha scheme for Basic education :-

- 1937 - गांधी - हरिजन वृत्तपत्र - संकल्पना.
→ Learning through activity.
→ झाकीर हुसेन committee पुढे आणली 9 crafts साठी अभ्यासक्रम.
- मातृभाषेतून 7 years अभ्यासक्रम पूर्ण.
- manual productive work.

Saregeant plan of education - 1944.

→ केंद्रिय શિક્ષણ સલ્લાગાર મંડળાને - રાષ્ટ્રિય શિક્ષણાચી યોજના

→ Elementary school → High schools → Juniors & Seniors Basic schools.

→ 6-14 yrs નિશુલ્ક અનિવાર્ય શિક્ષણ.

→
High schools
academic | Technical & vocational.

→ Intermediate (x).

* 1857 - 27 મહાવિદ્યાલયે.
- મુંબઈ, મદ્રાસ, લાહોર વૈદ્યકિય મહાવિદ્યાલય.
- Ruraki, calcutta Engineering college

Bomboy education society - 1815

→ યુરોપાતીલ જ્ઞાન દેશી ભાષેત. પ્રસિદ્ધ કારણો.

→ ફક્ત યુરોપીયનાંસાઠી.

The Bomboy Native edu. & school book society - 1822.

અધ્યક્ષ - એલફિન્સ્ટન   સચિવ - લે જૉર્જ જાર્વિસ.

→ યુરોપાતીલ ગ્રંથાચે ભારતીય ભાષાત અનુવાદ.

Engineering institute સ્થાપના - 1823

→ કેલી જૉર્જ સર્વિસ -યાને.

→ ગણિત શિલ્પ વિદ્યાલય.

→ માધ્યમ - માતૃભાષા.

→ दोन शाखा < સર્વેઅર્સ / બિલ્ડર્સ

Pune :- mpsc - 2018

1821 - pune - સંસ્કૃત college - એલફિન્સ્ટન.
→ ફક્ત બ્રાહ્મણાંસાઠી.

1837 - મરાઠી ભાષેચા સમાવેશ.

1851 - સંસ્કૃત ऐवजी English

1862-63 Poona college નાવ.

1862-63 < deccan (English) / varnacular (મરાઠી).

योजना आणि शिक्षण :-

7th Five years plan - 1985-90:-

→ 1990 - 6-14 years बालकांसाठी 'सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण' कार्यक्रम मूर्तस्वरूपात आणण्यासाठी प्राधान्य.

→ पायाभूत कौशल्य शिकविण्यावर भर.

→ मुली व बालकांच्या गरजांवर लक्ष केंद्रित.

8th five year - 1992-97.

→ 14 years मोफत व सक्तीचे शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण सर्वोच्च प्राधान्य.

→ लिंग आधारित विषमता कमी करणे.

→ Operation black board (1987)

→ पौष्टिक आहाराचा राष्ट्रीय कार्यक्रम (1995)

→ जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम - 1994

→ बिहार शिक्षण प्रकल्प - 1991

→ UP मूलभूत शिक्षण प्रकल्प.

→ महिला सामाख्या इ. कार्यक्रम.

10th - 2002- 2007:-

Indian council for agri Research - 1929.

MCI- medical council of India - 1933

dental council of India - 1948.

Indian Nursing council - 1947.

Bar council of India - 1961

NCTE - 1995.

Tata institute of social sciences :- mpsc 2015

- स्थापना - 1936 - J.R.D. Tata.

→ स्थापना वेळेस नाव - सर दोराबजी टाटा graduate school of social work.

↓ 1944

Tata institute of social science.

1964 - deemed university.

→ मानव संसाधने व कामगार,
→ सामाजिक क्षेत्रातील degree.
→ diploma courses.
→ बोधवाक्य - भविष्य की पुनर्रचना।
→ Tata trust मार्फत सहाय्य.
→ हैद्राबाद, गुवाहाटी तुळजापूर - शाखा.

National Book trust :- mpsc - 2015

स्थापना - 1st Aug 1957.

Hq - New delhi

under - ministry of HRD.

→ News Letter - नवीन प्रकाशनाची माहिती देणारे मासिक

उद्दिष्टे :-
→ चांगली पुस्तके छापणे.
→ प्रोत्साहन
→ पुस्तके माफक दरात उपलब्ध
→ पुस्तक प्रदर्शन व मेळावे भरविणे.
→ जनतेला पुस्तकप्रेमी बनविणे.

राममूर्ती आयोग :- 1992-96 :→ (*?

→ दर 5 वर्षांनी NEP ची कार्यवाही व परीणामाचे पुनरावलोकन करावे.

→ त्यामुळे - 1990 - आचार्य राममूर्ती committee.

→ 1990 - अहवाल

↓ 1990 - राममूर्ती अहवालावर विचार करण्यासाठी

1991 - जनार्दन रेड्डी committee.

→ केंद्रिय शिक्षण सल्लागार मंडळाने.

→ 1992 - अहवाल.

→ National & state educational tribunal स्थापना करण्यात यावी.

→ NEP - 1986 - समाजाच्या गरजानुसार मनुष्यबळ पुरविण्यासाठी निरंतर कौशल्य कार्यक्रमातील कठिण बाब असल्याने त्या विकासावर लक्ष केंद्रित करण्यास सांगितले;

---

school drop-out ratio =

min - KR = 0.08%.

max Naga = 19.5%.

MH = 1.86%.

Country avg = 5.2%

MH = 2000 - शिक्षण सेवक योजना

→ primary, secondary शाळांमधील ग्रामीण शिक्षक नेमणूक

↓ विलास देशमुख.

2013 — सहाय्यक सेवक शिक्षण योजना

ગોવિંદ વલ્લભ પંત – જમીનદારી રદ્દ કરવાવિષયી સમિતી.
→ સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત., બિહાર, મદ્રાસ, આસામ, Bombay.

1956 – જમીનદારી ઉચ્ચારણાપે કાયદે પરિત.
→ કુળોંચા સરકારશી પ્રત્યક્ષ સંબંધ પ્રસ્થાપિત.
→ કુળોંના જમીનીચી માલકી હક્ક પ્રદાન
→ 173 lakh ha. જમીનીવર 112 lakh કુળોંના માલકી હક્ક.
→ નુકસાન ભરપાઈ → બાજાર દરાને કિંવા કર્જરોખે સ્વરૂપાત.

* UGC STRIDE - Scheme for Trance disciplinary Research for Indias developing econom

→ પારંપારિક શિક્ષણ શાખાંચી ચૌકટ મોડૂન નવ્યા સંકલ્પનાંવર આધારિત સંશોધન કરણે હે ઉદ્દિષ્ટ
→ Vignass institute for IT vishapattanam – યાપી સર્વાંગીણ ઉદ્દિષ્ટ સંશોધનાસાઠી 'UGC STRIDE centre for capacity buiding મ્હણૂન નિવડ.

Kothari Aayog - 1964 - 66

ગળતી વ stagnation ચી લક્ષણે.

પરિસ્થિતીજન્ય. — stagnant.

ગૈરહજેરીમુળે. — → વારંવાર નાપાસ.

Dislecssia & discalculia.

→ શીકણ્યાતીલ અક્ષમતા.

O.D.L - ચ્યા તત્વજ્ઞાનાઅંતર્ગત - શિક્ષણ -
~~માનવિધ~~ માનવાધિકાર आहे.

મૌલાના આઝાદ શૈક્ષણિક Foundation -

- સ્થાપના (1989)
- સમાજાતીલ શૈક્ષણિક માગાસ ઘટકાંમધ્યે વિશેષત: અલ્પસંખ્યાંકાના શૈક્ષણિક પ્રોત્સાહન.

→ નોંદણીકૃત સ્વાયત્ત શૈક્ષણિક સંસ્થા.

- ministry of minority - subsidy.

NPEGEL - National programm Empowerment of girl & education literacy. → 2003

સર્વ શિક્ષા અભિયાનાચી ઘટક યોજના,

- શૈક્ષણિકદૃષ્ટ્યા માગાસ પ્રાંતીલ શિક્ષણ ઘેત અસલેલ્યા વ શાળાબાહેરીલ અશા વંચીતી પરિસ્થીતીનધીલ મુલીંચ્યા શૈક્ષણિક ગરજા લક્ષાત ઘેઊન સાધણે પુરવિણે.

Economically Backward – 25%. विद्यार्थ्यांना
central school, Navoday, military, Non-granted
English medium शाळेत प्रवेश दिला जातो.
according to RTE act 2009.

अल्प-अनुदानीत, मदरसे, वैदिक, पाठशाळा, धर्मीय शिक्षण
राखीव जागांच्या तरतुदीतून वगळले.

अल्पसंख्यांकांच्या कल्याणासाठी <u>15 कलमी कार्यक्रम</u>

15th Aug 2005 Dr. Mohan Singh.

→ minority समाजांच्या कल्याणाच्या उद्देशाने.
→ 1-6 – शिक्षण
→ 7-10 – आर्थिक रोजगार
→ 11-12 – राहणीमानात सुधारणा
→ 12-15 – जातीय सलोखा

प्राथमिक शाळेत शिकणाऱ्या मुलींना उपस्थिती भत्ता –
3 Jan 1992 – सावित्री सुरु करण्यात आली.

Economically Backward - 25%. विद्यार्थ्यांना central school, Navoday, military, Non-granted English medium शाळेत प्रवेश दिला जातो. according to RTE act 2009.

अल्प-अनुदानीत, मदरसे, वैदिक, पाठशाळा, धर्मांचे शिक्षण शाळांना नियमांच्या तरतूदीतून वगळले.

अल्पसंख्यांकांच्या कल्याणासाठी <u>15 कलमी कार्यक्रम</u>

15th Aug 2005 dr. Mohan Singh.

→ Minority सार्वांगीण कल्याणाच्या उद्देशाने.

→ 1-6 - शिक्षण

→ 7-10 - आर्थिक रोजगार

→ 11-12 - राहणीमानात सुधारणा

→ 12-15 - जातीय शांतता

प्राथमिक शाळेत शिकणाऱ्या मुलींना उपस्थिती भत्ता -

3 Jan 1992 - योजना सुरु करण्यात आली.

सर्व शिक्षा अभियान - 2001 - Atal vajapeyi.

→ प्राथमिक शिक्षणाच्या Universalization.

→ 2010 — 6 ते 14 वर्षे. सर्व मुलांना उपयुक्त व दर्जेदार प्राथमिक शिक्षण सुविधा.

→ gender inequality ↓

→ 2003 पर्यंत शाळेत दाखल

→ 2007 - 5 वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण

→ 2010 - 8 वर्ष.

→ 2007 पूर्वी प्रा. शि. सर्व स्तरांवरील उणीवा दूर करणे सामाजिक तसेच लिंगभेद दूर.

→ 2010 - शाळेत टिकवून ठेवणे.

→ 2010 - सर्वांसाठी समान पातळी.

1977 - श्री ईश्वरभाई पटेल - राष्ट्रीय आढावा समिती

→ कामावर आधारित शिक्षण

→ SUPW socially useful productive work ची संकल्पना.

→ प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून.

→ उच्च माध्यम < नियमित 15%. / व्यावसायिक 15%.

	भाषा	निवडणे
नियमित 15%.	70	15
व्यावसायिक 15%.	70	15

SUPW

YCMOU - 1989 - Nashik

- 8 Regional centres.

→ वंचित घटक. ग्रामीण भाग, स्त्रिया

→ नवीन विद्यापीठीय कायद्यानुसार महा. कार्यविस्तार

→ सर्वप्रथम मुक्त विद्यापीठ - 1982 - Aandhra pradesh

School Management Committee:-

RTE Act - 2009 :→ part IV, Art 21 →

30 spt 2010 પૂર્વે પ્રત્યેક પ્રાથમિક શાળામાં school management committee અનિવાર્ય.

→ organization (12-16)

→ 75% parents

→ 25%

a) local self bodies - 1

b) Teachers - 1

c) બાલતજ્ઞ/શિક્ષણવિદ. - 1

→ મુખ્યશિક્ષક - પદસિદ્ધ સભ્ય સચિવ.

→ 50% મહિલા.

→ શાળેય વિકાસ આરાખડા < દીર્ઘકાલીન - 3 year / વાર્ષિક - 1 years.

→ 2011-12 → પ્રવેશ, સમાનતા, વર્ગ, સામાજિક સહભાગ.

National mean - cum - merit - scheme (NMMSS)

→ 100% કેન્દ્રપુરસ્કૃત. - 2008.

→ વિદ્યાર્થીઓની આઠમીધોરણની ગળતી થાંભવો વ માધ્યમિક શિક્ષણ ચાલુ રહાવે.

→ Criteria - <1.5 lakh income

→ 9th to 12th - 6000 ₹/year.

साहित्य अकादमी :-

→ 12th March 1954
→ HQ - Delhi
→ 24 languages.
→ 2 त्रैमासिके < Indian literature - English / समकालीन भारतीय साहित्य - Hindi
→ अध्यक्ष - तिवारी.
→ क्षेत्रीय कार्यालये — i) Benglore
ii) Mumbai
iii) Culcutta.
→ North-east centre for oral literature - इंफाळ आगरतळा
→ उपक्षेत्रीय कार्यालय - चेन्नई.
→ Centre for Oral & Tribal literature - Delhi

यशपाल committee - 2009.
→ UGC & AICT ची परिषदांचे परिषद

Indian Institute of advanced studies.
स्थापना - 1965.
HQ - शिमला (H.P).
→ मानवी कला & सौंदर्य.
→ साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास
→ मानवी विकासाचा अभ्यास.
→ विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि विकास
- राजकीय संस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास.

NCC - 1948

Incentive for girls for secondary edn:-

SC, ST - 14-18 — બાલિકાઓના માધ્યમિક વિદ્યાલય પ્રવેશોને પ્રોત્સાહિત કરવો વ 18 વર્ષ સુધી ટકાવી રાખવા.

→ Launched in May 2008.

→ Financial benefit — 3000/₹/ deposited in PSB — or post office.

→ 18 years time of deposit to age 18 years

→ No premature withdrawl will be allowed.

રાષ્ટ્રીય ગુણવત્તા શિષ્યવૃત્તી યોજના -

after 10th to degree — April 2007 પાસુન શરૂઆત.

આર્થિક સહાય પુરવિ.

— × —

IGNOU. - 20th spt 1985.

1985 - Pro. G. Ram Reddy committee.

→ A.P. open university vice-chancellor (1982)

→ 1st ક્ષેત્રીય કાર્યાલય તિરુવનંતપુરમ.

- 21 schools
- 67 પ્રા. કેં.s
- 29 foreign centre
- 2667 અભ્યાસ કેન્દ્ર.

1993 → શિક્ષણ વ્યવસ્થાપનના વિકેન્દ્રીકરણની committee.

शिक्षण

* राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1968 *

- → ध्येय → प्रौढ कार्यात्मक साक्षरता
- → 10 + 2 + 3 (MH ने 1975 स्विकारले) (2012)
- → माध्यमिक शिक्षण समाजबदलाचे महत्वाचे अस्त्र
- → राष्ट्रीय सेवा योजनेचा शिक्षणक्रमात समावेश
- → ग्रा.भागातील मुलांना 1 km आत शाळा.
- → उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत गणित विज्ञान विषय आवश्यक.

* राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, 1986 *

- 1985 च्या शैक्षणिक अहवाल : एक धोरणात्मक यथार्थ दर्शन यावर आधारित

- → शिक्षणात गुणात्मक बदल
- → मुल्यशिक्षण महत्वाचे (2014)
- → पटनोंदणीचे सार्वत्रिकीकरण
- → SUPW तत्वावर व्यावसायिकरण
- → महिला सामाख्या (1989)
  - ग्रा. भागातील सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या वंचित महिलांच्या शिक्षण व सबलीकरणासाठी योजना.

1986 धोरणाचे घटक

1986:
- महिला सामाख्या (1989)
- प्रौढ शिक्षण
- खडु-फळा मोहीम (87-88) (2017)
- नवोदय योजना (85)
- मुक्त विद्यापीठ (85)

- अंमलबजावणीकरीता ⇒ राममुर्ती आयोग (1990) (2014)
- शिफारशींवर विचार करण्याकरीता ⇒ जनार्दन रेड्डी (1991) (2014)
- यानंतर सुधारित धोरण, 1992 घोषित.

* 1992 चे धोरण *

→ यालाच 'Program of Action' म्हणतात.

- 3 घटकांना महत्व
  - वैश्विक पटनोंदणी व पोहोच
  - 14 वर्षापर्यंतचे शिक्षण
  - शिक्षणाच्या गुणवत्तेत शाश्वत सुधारणा

* प्राथमिक शिक्षणाच्या योजना *

(2017) → NEP-1986 शिफारस

(1) खडू - फळा मोहिम → 1987-88

- पायाभुत सुविधा निर्मिती
- 2 शिक्षक त्यापैकी 1 महिला.
- किमान 2 वर्गखोल्या
- सध्या उच्च प्राथमिक शाळेपर्यंत (6-8)

(2) जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP) → 1994

- प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण
- अर्थसहाय्य → UNICEF, ODA, SIDA, Netherlands.
- C:S → 85:15 (केंद्रपुरस्कृत)

(3) मध्यान्ह आहार योजना

- 15 Aug 1995 — (2013)

→ 1925 (2013) → मद्रास महानगरपालिका

→ 1980 पर्यंत Tamil N., GJ, KL & PU

→ सुरुवातीचे नाव → NP-NSPE
Nat. program of Nutritional support to pri. educatn

→ प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण

(2014) वैशिष्ट्ये:
- प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण
- विद्यार्थी गळती थांबविणे
- गुणवत्ता वाढविणे
- प्राथ. शाळेत पटनोंदणी व उपस्थिती प्रमाण वाढविणे.

1995 → 2408 तालुके, 1-5 वी

1997-98 → संपुर्ण देश

2007 → 6-8 वी, 3479 तालुके

2008 → पुर्ण देशात, 6-8 वी

std	cal.	Prot.	तांदुळ	डाळी	पालेभाज्य	तेल
1-5	→ 450	12	100	20	50	5
			← 50% add करा →			
6-8	→ 700	20	150	30	75	7.5

लाभ → सर्व सरकारी, खाजगी अनुदानित (अंशतः पण)
मदरसा, मकताब, बालकामगार शाळाइ.

C:S → 60:40

→ मध्यान्ह आहार नियम, 2015, जाहीर
L मध्यान्ह आहार न मिळाल्यास राज्यसरकार अन्नसुरक्षा भत्ता देतील.

(2012)
(4) सर्व शिक्षा अभियान → (2000-01)

→ प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण
→ घोषवाक्य - 'सब पढे सब बढे'
→ सुरुवातीला 3073 तालुक्यांमध्ये
→ WB व UNICEF चे सहकार्य
→ 2003 पर्यंत → सर्वांना शाळेत दाखल
2007 पर्यंत → 5 वर्षांचे शिक्षण
2010 पर्यंत → 8 वर्षांचे शिक्षण
2007 पुर्वी उणिवा दुर करुन, लिंगभेद दूर.

- 50% स्त्री शिक्षकांची नेमणूक
- MH त SSA 'महा. प्राथ. शिक्षण परिषद' (MH) राबविते.

(७)

राष्ट्रीय आविष्कार अभियान RAA

विद्यांजली

SSA उपयोजना

PBBB (पढे भारत बढे भारत) ← SSA उपयोजना → OBB (87-88)

KGBV

NPEGEL

→ शगुन पोर्टल → SSA देखरेख व (SHALA+Gunvatta) SHAGUN कार्यक्रमांचे प्रकटीकरण.

→ आता SSA → समग्र शिक्षा अभियानात विलिन.

→ SSA + स्वच्छ भारत मिशन (2016)

२०16 स्वस्थ बच्चे, स्वस्थ भारत अभियान.

5. विद्यांजली → २०16

- शालेय उपक्रमांना बळकटी देण्यासाठी स्वयंसेवकांची मदत घेणे.

MH तील योजना → (२०17)

① उपस्थिती भत्ता योजना → 199२ (3 Jan)

- मुलींचे गळतीचे प्रमाण कमी करणे.

- 75 %.१ दिवस उपस्थित असल्यास प्रतिदिन 1रु व जास्तीत जास्त २२० रुपये

② अहिल्याबाई होळकर योजना → 1996-97

- 5वी ते 10वी दरम्यान मोफत ST प्रवास

③ प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम → २015-16

- मुलभुत क्षमता व शैक्षणिक पातळी ओळखण्यासाठी 1ली-8वी च्या वर्षभरातुन ③ प्रगती चाचण्या.

④ २000-01 पासुन MH त पहिलीपासुन इंग्रजी सुरु.

योजना	वर्ष	उद्देश	इतर
(२013) 1 NPEGEL	२003	(२013) लिंग विषमता कमी, मुलींचा विकास, कौशल्ये	- ग्रामीण, शहरी भागात, जेथे स्त्री-साक्षरता व स्त्री-पुरुष दरी राष्ट्रीय स्तरापेक्षा जास्त आहे त्या भागात. - SC-ST लोकसंख्या 5 % परंतु साक्षरता 10%↓ - याअंतर्गत Gender resource centre स्थापन.
२. KGBV	२004	(6-8) व नव्या (NEP २0२0) नुसार (12वी) पर्यंत मुलींसाठी निवासी शाळेची तरतुद	→ same As above + शहरातील निवडक झोपडपट्ट्या. 75 : २5 → BPL मुली SC, ST, OBC, minority → २007 ला SSA मध्ये विलिन → २008 पासुन 30% ↓ कमी स्त्री-साक्षरता
3. PBBB	२014	1st & 2nd std. भाषेचा विकास	→ लवकर वाचन, लिखाण व आकलन तसेच गणित विषय अवगत करणे.
4. राष्ट्रीय आविष्कार अभियान	२015	6-18 वयोगटाना गणित व विज्ञान तंत्रज्ञानात आवड निर्माण करणे.	यामध्ये अनेक शाळांना IIT, NIT IISER यांनी दत्तक घेतले आहे.

* समग्र शिक्षा अभियान → (SMSA)
→ 24 मे 2018

→ शालेयपूर्व – १२वी पर्यंतचे शिक्षण
(3y – 18y)

→ Holistic approach.

→ SDG 4 गाठणे – हे (SMSA)चे ध्येय

3 योजनांचे एकत्रिकरण

SSA (2001) | RMSA (2009) | TE Teacher educatⁿ

→ शिक्षणप्रणाली सुधारण्याचे २ उपाय

2T → Teacher, Technology

→ नियामक →
केंद्रस्तर → mini. of educatⁿ (HRD)चा शालेय शिक्षण व साक्षरता विभाग

राज्यस्तर → राज्य अंमलबजावणी सोसायटी.

→ RMSA ची घटक योजना ICT द्वारे पुढाकार →

1) ई-पाठशाला → NCERT

2) शाळा सिद्धी → NUEPA

3) सारांश → CBSE

4) शाळा दर्पण → NIC

÷ माध्यमिक शिक्षण :-

* नवोदय विद्यालय, 1985 ✓NPE-1986 | चाळीसगावचा विचार (2017)

→ TN वगळता सर्व भारतभर

→ 6th to 12th

→ नवोदय विद्यालय समिती मार्फत कार्यरत

→ प्रवेश परीक्षा → CBSE मार्फत

→ आरक्षण ÷ (2015)
75 : 25 → ग्रामीण : शहरी

– 33% मुलींना आरक्षण.

– 15% → SC, 7.5% → ST
हे प्रमाण बदलु शकते.

सर्वाधिक NV → UP(76) > MP > Bi > RJ > MH (34)
(2016)

– 1st NV → अमरावती, हिस्सार (HR)

* ग्रामीण भागातील हुशार विद्यार्थ्यांना शिक्षण

* 1989 ला जवाहरलाल नेहरूंच्या जन्मशताब्दी निमित्त जवाहर नवोदय विद्यालये

* राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA)
– 2009-10

– माध्यमिक शि. उपलब्धता व स्तर उंचावण्यासाठी

→ 5 वर्षांत 2005-06 सालची (52.26%) पटनोंदणी 75% वर नेणे.

90% माध्यमिक | 75% उच्च माध्यमिक

→ 2017 → शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण

→ NEP 2020 नुसार, 2030 पर्यंत 100% GER

→ 2020 पर्यंत, 100% मुलांना शाळेत टिकवून ठेवणे.

(२०13)

सुविधा → वर्गखोल्या, प्रयोगशाळा, अभ्यासिका, स्वच्छतागृहे, पिण्याचे पाणी शिक्षकांना वसतीगृहे.

→ विद्यार्थी : शिक्षक → 30:1

* Model school योजना *

- 2009
- 6000 < 3500 - मागास गटात; 2500 - इतर गटात PPP तत्वावर

- तालुका / गट पातळीवर

- निधी → 100% राज्याचा

* अपंगासाठी सर्वसमावेशक माध्यमिक शिक्षण → (IEDSS)

→ 2009-10

→ 9-12वी मध्ये शिकणाऱ्या अपंग विद्यार्थ्यांसाठी 100% केंद्रीय अर्थसहाय्य.

* केंद्रिय विद्यालये *

→ 1963

→ CBSE अंतर्गत

→ 1136 अस्तित्वात त्यापैकी 3 काठमांडू, मॉस्को, तेहरान.

- मुलांना → 8th
- मुलींना → 12th
} मोफत शिक्षण

* उच्च व तांत्रिक शिक्षण *

Rugulatory bodies

1) UGC 2) AICTE

3) COA (council of architecture)

* राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान * (RUSA)

→ 2013

(2015) → C:S = 60:40

→ GER → 12व्या पंचवार्षिक योजनेत 32% पर्यंत वाढवणे.

NEP 2020 नुसार, 2035 पर्यंत 50% करणे.

(2016)

उद्देश → दर्जा सुधारणे, मुल्यांकन करणे, अभ्यासक्रम व परीक्षांमध्ये सुधारणा करणे, व उच्च शिक्षणाचा विस्तार करणे.

→ 'उच्च शिक्षणाची वाढ' हा विषय प्रथम 11 FYP योजनेचा होता.

* शैक्षणिक कर्जावर व्याज अनुदान

→ नोडल बँक → कॅनरा बँक.

→ 4.5 Lakh ↓ कमी उत्पन्न

* 2009 पासुन नॅशनल अँटी रॅगिंग हेल्पलाईन सुरु करण्यात आली.

* TEQIP, phase 2 →

- तांत्रिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेमध्ये संस्थात्मक व व्यवस्थात्मक सुधारणा करणे.

⑦

साक्षात (SAKSHAT - one stop education portal)
(२०15)

→ 30 July २००6

→ काम करताना शिक्षण पुर्ण करु शकणाऱ्या लोकांसाठी

→ 50 cr लोकसंख्येपर्यंत पोहोचण्याचे लक्ष

* NMEICT (National mission on educat? through ICT)

- सर्व महाविद्यालये, विद्यापीठांना एकत्र जोडून तंत्रज्ञानाचा फायदा विद्यार्थी व शिक्षकांना पुरविणे.

* New Initiative :-

1) उन्नत भारत अभियान → (२014)

- उच्च शिक्षण संस्थांना (IIT, IIM) स्थानिक समुदायाशी जोडून तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने आव्हाने हाताळणे

2) NIRF → (२015)

Engi., management, pharmacy, Archit., University & colleges या ६ संस्थांची रँकिंग व यासाठी 5 निकष

3) उच्चतर आविष्कार योजना (२015)

- उच्च दर्जाच्या संशोधनास प्रोत्साहन असे जे उद्योगाच्या गरजांवर प्रभाव व कारखानदारी क्षेत्रात स्पर्धात्मकता

4) IMPRINT → (२015)

Impacting Research Innov? Technology

- देशाला भेडसावणाऱ्या अतिमहत्वाच्या अभियांत्रिकी आव्हानांचे उपाय शोधणे

5) GIAN (Global Initiative academic network.) ⇒ 2015

→ शिक्षणाच्यावतीने आंतर. अनुभव आणणे व विद्यार्थ्यांची तज्ञांशी आंतरक्रिया घडविणे.

⑧ ÷ अनौपचारिक शिक्षण ÷

÷ प्रौढ शिक्षण ÷ (AE)

→ प्रौढ शिक्षण → 15y - 35y निरक्षरांना साक्षर करणे

→ AE चा खरा प्रारंभ → 1 FYP पासून

1948 → प्रौढ शिक्षण समिती

अध्यक्ष → मोहनलाल सक्सेना

(2018) AE ला 'सामाजिक शिक्षण (2018) योजना' म्हटले.

↓

1969 → राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण मंडळ

↓

1978 → प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम

→ प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम तत्व प्रकाशे (2012) प्रकाश शिकवावे.

यात साक्षरता, कौशल्य विकास व (2015) मुलभूत शिक्षण याचा समावेश होतो.

1956 → राष्ट्रीय मुलभूत शिक्षण केंद्र

(+5) ↓ (2015)

1961 → प्रौढ शिक्षण विभाग

(+10) ↓ (NCERT चा भाग)

1971 → प्रौढ शिक्षण संचालनालय (स्वतंत्र दर्जा)

* 1979-80 → अनौपचारिक शिक्षण कार्यक्रम

* राष्ट्रीय साक्षरता मिशन ÷

(2016) ⇒ 5|5|88

→ सर्वात प्रथम अंमल → केरळ

→ 15y - 35y - कार्यात्मक साक्षर करणे (2015)

→ 1990 → 3 cr

1995 → 5 cr / 8 cr

→ मुख्य भर - ग्रामीण भाग & SC, ST

* साक्षर भारत * ← (2014)

8 sept. 2009

आंत. साक्षरता दिन

राष्ट्रीय शिक्षण अभियान ↓ साक्षर भारत

→ 15y वरील सर्व निरक्षर

→ मुख्य भर → महिला साक्षरता

→ 2017 पर्यंत 70 दशलक्ष साक्षर (2015)

60 दल स्त्रिया

10 दल पुरुष

→ 80% साक्षरता दर साध्य करणे.

- स्त्री-पुरुष साक्षरता फरक 10 point पर्यंत कमी करणे.

→ 2001 नुसार 50% ↓ प्रमाणाच्या भागांमध्ये. (महिला साक्षरता)

अंमलबजावणी →

केंद्र → NLMA यामार्फत 2 योजना

- साक्षर भारत
- प्रौढ शिक्षण व कौशल्यसाठी NGO मदत

राज्य → SLMA

(2019) जिल्हा → जन शिक्षण संस्था → व्यावसायिक शिक्षण

ग्राम → प्रौढ शिक्षण केंद्रे

⑨

* जागतिकीकरण व शिक्षण →

→ WTO च्या GATS करार व शिक्षण

- यामुळे शिक्षणाला सेवेचे स्वरूप प्राप्त (जाने. २००० पासून)

- यांतर्गत 5 प्रकार

Pri., sec., higher, Adult educat and other educational Institute.

* E-learning *

→ E-learning म्हणजे संगणकाधारित दुरस्थ शिक्षण होय. जेथे प्रत्यक्ष भौतिक आंतरक्रिया होऊ शकत नाही.

→ MKCL → २००१

Hq ⇒ मुंबईहुन → पुण्याला (२०१०)

slogan → Creating a knowledge lit. world.

→ शिक्षण व विकास प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित नवीन प्रारूप निर्मिती करण्यासाठी.

→ MSCIT → २००२

Prashant Mane
MPSC Decoded

*

National Knowledge Commission (NKC)
राष्ट्रीय ज्ञान आयोग

स्थापना – 13 June 2005, 3 वर्षांसाठी सुरू केली. पण नंतर time वाढवून शेवटी July 2014 ला बंद केली.

उद्देश :- हा आयोग PM office ला advise करणाऱ्या शिक्षणप्रणाली मध्ये संशोधन, पायाभूत सुविधा व नाविन्यपूर्ण रूप देण्यासाठी तसेच कृषी व उद्योग क्षेत्रात ज्ञानाचा उपयोग करण्यासाठी

रचना – सॅम पित्रोदा अध्यक्ष + 7 सदस्य
(मनमोहनसिंग यांनी स्थापना केली होती)
- नियोजन व बजेट वाटपावर संसदविषयक कार्याची जबाबदारी सांभाळण्यासाठी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाची nodal agency म्हणून नियोजन मंडळास दर्जा देण्यात आला

आयोगाच्या शिफारसी – 2006 साली यांनी Report to the Nation 2006 (राष्ट्राप्रती अहवाल) दिला ना त्यात प्रमुख 6 मुद्द्यांवर भर दिला
1) Libraries
2) Knowledge
3) E-goverence
4) Translation
5) Languages
6) National portal of india

४ राष्ट्रीय उच्च शिक्षण आणि संशोधन आयोग (NCHER)
National commission of Higher education and Research

उद्देश :- कृषी व आरोग्य शिक्षण वगळता इतर सर्व विद्यापीठीय शिक्षणासाठी (व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणासहित) एक super regulating body म्हणून NCHER ची स्थापना करण्यास 20 ~~sep~~ Dec 2011 रोजी मान्यता cabinet ने दिली.

NCHER मध्ये इतर संस्था वर्ग करण्याची तरतूद होती जसे की UGC, AICTE, CDE etc

- 2011 साली Higher education and research bill संसदेत मांडले परंतु 2014 साली मोदी सरकारने हे bill मागे घेतले.

IIT
indian institutes of technology

स्थापनेची शिफारस - दुसऱ्या महायुद्धानंतर व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेतील सर आर्देशीर दलाल यांनी मांडली

1945 मध्ये डॉ. कबीर आणि जोगेंद्र सिंग यांनी युद्धोत्तर भारताच्या औद्योगिक विकासासाठी IIT ची स्थापना करण्यासाठी 22 सदस्यीय समिती स्थापन केली. त्याची अध्यक्ष नलिनी रंजन सरकार होते त्यांनी 1949 अंतिम अहवाल सादर केला व अमेरिकेतील MIT च्या धर्तीवर देशाच्या 4 भागात 4 IIT स्थापन करण्याची शिफारस केली

उद्देश :- जागतिक दर्जाचे ज्ञान, संशोधन देणे.

IIT act :- 1961 चा institutes of technology act. या कायद्याअंतर्गत IIT ची स्थापना केली जाते व याच कायद्याअंतर्गत IIT ना National importance चा दर्जा देण्यात येतो

सध्या 23 IIT देशात आहे

1) IIT खरगपूर - 1951 (West bengal)
2) बॉम्बे - 1958 - रशियाची मदत घेतली
3) मद्रास 1959 - जर्मनी
4) कानपूर - 1959 - USA
5) दिल्ली - 1961 - ब्रिटन
6) गुवाहाटी - 1994
7) रुरकी - 2001 (उत्तराखंड)
8) रोपर - 2008 पंजाब
9) भुवनेश्वर - 2008
10) गांधीनगर - 2008
11) हैद्राबाद - 2008 तेलंगना
12) पटना - 2008
13) राजस्थान (जोधपुर) - 2008

14) मंडी (Himachalप्रदेश) - 2009
15) इंदोर - 2009
16) बनारस हिंदू विद्यापीठ - 2012
17) पलक्कड (केरळ) - 2015
18) तिरुपती (A.P) - 2015
19) धनबाद - (झारखंड)
20) भिलाई - छत्तीसगड
21) गोवा -
22) जम्मू -
23) धारवाड - कर्नाटक

2016

आरक्षण IIT मध्ये
15% - SC
7.5% - ST
27% - OBC (2008 पासून)
- EWS

22 राज्यामध्ये (दिल्ली धरून) प्रत्येकी 1 IIT आहे आणि 23वे उत्तरप्रदेश यामध्ये 2 IIT आहेत व सिक्कीम + 7 sister (asam excluded) + हरयाणा या राज्यात एकही IIT नाही

* IIT ची संरचना (composition)

IIT चे ex-offico visitor → राष्ट्रपती असतात

IIT Council (परिषद) → अध्यक्ष HRD minister (शिक्षा मंत्री)
सदस्य → IIT चे अध्यक्ष, संचालक
UGC चे अध्यक्ष, CSIR, IISc चे अध्यक्ष
संसदेचे 3 सदस्य

IIT चे प्रशासन - Board of governer मार्फत चालते
board च्या अध्यक्षांची निवड राष्ट्रपती करतात
कामे - पर्यवेक्षण करणे, दिशादर्शन करणे

IIT चे संचालक - नेमणूक IIT परिषदमार्फत (council) होते

IIT मार्फत कोर्सेस - BTech, B.Arch, MSc, MPhil, MBA, PHD
M.Design, MTech

IIT प्रवेश प्रक्रिया → BTech साठी 12वी नंतर JEE
MTech साठी GATE (graduate apititude test in engineering)

IIM (भारतात संख्या 20 आहेत)
Indian insitutes of Management

कल्पना — J. नेहरू यांची होती त्याची स्थापना नियोजन मंडळाच्या शिफारशीनुसार करण्यात आली

— every IIM is autonomous संस्था आहेत

शिफारस — सार्वजनीक उद्योगामध्ये योग्य Managment नसल्यामुळे 1959 साली कॅलफोर्निया विद्यापीठाच्या प्रो जॉर्ज रॉबिन्स यांच्या शिफारसीनुसार
1) कलकत्ता व अहमदाबाद येथे IIM स्थापन 1961
+ 3) बंगलोर (1973) — रवी J मथाई समिती नुसार

MH — नागपूर ला आहे (2015)

IIM ह्या socity act अंतर्गत स्थापन करण्यात येत असल्यामुळे त्यांना पदवी प्रदान करता येत नाही. त्यामुळे ते फक्त Diploma प्रदान करतात व प्रवेशासाठी CAT exam common admission test घेतात

IIM ना पदव्या प्रदान करता येण्यात नसेच National importance चा दर्जा मिळावा म्हणून 2017 साली लोकसभेत एक बिल मांडले पण ते अजून पारित झालेले नाही

— संस्था अध्यक्ष व संचालकांची नेमणूक केंद्र सरकार करते

बोर्ड मार्फत

— विधेयक पारित झाल्यावर 19 सदस्यीय Board of governer असेल त्यात 17 सदस्य नसून व 2 जन केंद्र सरकारमार्फत नियुक्त

— IIM चा अहवाल संसदेत सादर केला जाईल व CAG मार्फत तपासला जाईल

— बिल पारित झाल्यास IIT पेक्षा IIM वरचढ ठरतील

NITSER - National insitute of technolgy science education and research act 2007

NIT
National institutes of Technolgy

1. पूर्वी 17 Regional Engg clg होते (केंद्र + राज्य) संयुक्तरित्या चालवत
2. 2002 कायदा NIT दर्जा फक्त केंद्राचे नियंत्रण
3. (31) - 31 NIT सध्या आहेत
4. 2007 च्या NITSER act द्वारे National importance चा दर्जा
5. NIT चे प्रशासन IIT सारखेच
   राष्ट्रपती - vistor असतात
   NIT council - अध्यक्ष HRD minister
6. प्रत्येक NIT चे प्रशासन board of governer मार्फत चालते
7. course, बॅचलर, मास्टर, डॉक्टरल प्रदान करतात
8. प्रवेश प्रक्रिया
   all india engineering entrance examination (AIEEE)
   50% विद्यार्थी अन्य राज्यातून + 50% विद्यार्थी आस्थानिक

History

1) रामामूर्ती कमीटी Report 1990
- Right to education द्या

2) उन्नीकृष्णन vs state of आंध्रप्रदेश (1993)
education is a Right

3) तापस मजुमदार कमिटी (1998)
- insert 21 A

④ 2002 ची 86 वी amendment

शिक्षणाचा अधिकार कायदा 2009
Right to education 2009 act

① संमत कायदा 4 Aug 2009
- अमलात 1 April 2010 (J&K वगळता)

② 6 ते 14 वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण 1 ली ते 8 वी

③ article 21A ला implement करतो

⑤ 25% आरक्षण
SC, ST, आर्थिक दुर्बल, दिव्यांग आदी

⑥ नापास न करण्याची
Policy change 2019 मध्ये
आता 5 वी 8 वी नापास करण्याबाबत निर्णय राज्याने घ्यावा व नापास विद्यार्थ्यांची 2 month ने लगेच exam घ्यावी

1) screening test घेतल्याशिवाय admission साठी
2) fees नाही घेणार

⑨
→ 1 ली ते 5 वी
1 km परिसरात शाळा 1 : 30 (शिक्षक : विद्यार्थी प्रमाण)
→ 6 वी ते 8 वी
3 km 1 : 35

⑧ शाळा व्यवस्थापन समिती
- 30 Sep 2010 पूर्वी स्थापन करणे अनिवार्य
- 12 ते 16 सदस्य
- 75% सदस्य पालक
- 25% स्थानिक, बालकतज्ञ
- सचिव - मुख्याध्यापक
- 50% महिला
- अध्यक्ष, उपाध्यक्ष समितीतूनच

⑦ 2012 दुरुस्ती केली
→ मदरसे, वैदिक पाठशाळा, यांना RTE मधून वगळले
→ 6-18 वर्षे मोफत शिक्षण अपंगासाठी
→ विना अनुदानित अल्पसंख्याक शाळांना RTE मधून वगळले
→ शाळा व्यवस्थापन समितीची स्थापना करण्याच्या तरतुदीतून खासगी विनाअनुदानित शाळांना वगळले

Priyanka Wagh
@mpsc decoded

1.3 व्यावसायिक शिक्षण

आर्थिक कौशल्ये निर्माण करण्याची क्षमता

↑

(2012 mains)

लोकसंख्येच्या आर्थिक क्रिया प्रक्रियांमध्ये सहभाग वाढीस लावणे. ← **व्यावसायिक शिक्षण भूमिका** → नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याची क्षमता वाढते.

↓

शिक्षणाचा प्रसार कमी झालेल्या सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटातील लोकांना अर्थार्जनाचे साधन

- व्यावसायिक / तंत्रशिक्षण - भारतातील विशेषतः महाराष्ट्रातील सद्यस्थिती

शालेय स्तरावरील व्यावसायिक शिक्षण

↑

विशेषीकृत संस्था (तांत्रिक / औद्योगिक, शेतकी शाळा, वनिकी शाळा इ.) ← **व्यावसायिक शिक्षण** – औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था

|

पॉलीटेक्निक्स

व्यावसायिक शिक्षणाचा इतिहास आणि सद्यस्थिती

1917- सॅडलर कमिशन - कलकत्ता विद्यापीठ आयोग
↳ तांत्रिक अभ्यासक्रम व व्यावसायिक बाबींचा अभ्यासक्रमात समावेश करावा.

1937 → वुड ॲबॉट अहवाल 2018 mains
① व्यावसायिक शिक्षणाला विशेष स्थान
② व्यावसायिक शिक्षणासाठी वेगळ्या संस्था स्थापन कराव्यात.
③ व्यावसायिक शिक्षणासाठी सल्लागार मंडळ

1937 - मुलोद्योगी शिक्षण योजना (बुनियादी / वर्धा शिक्षण योजना)
- शारिरीक व उत्पादक कामाच्या शिक्षणाला प्राधान्य
- हस्तकला कौशल्यांवर आधारित व्यावसायिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला.

1944 - सार्जंट अहवाल
↳ तांत्रिक शिक्षणाला चालना देण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर तांत्रिक शिक्षण मंडळ स्थापन करण्याची शिफारस.

1948 → डॉ. राधाकृष्ण आयोग
→ व्यावसायिक शिक्षणावर भर
→ 10वी/12वी नंतर व्यावसायिक शिक्षण सुरु करावे

1952 - माध्यमिक शिक्षण आयोग (मुदलियार आयोग)
→ माध्यमिक शिक्षणाचे ध्येय विद्यार्थ्यांमध्ये उत्पादकता व व्यावसायिकता वाढीस लावणे हे आहे.

1958 → स्त्री शिक्षण समिती - श्रीमती देशमुख
→ मुलींच्या शिक्षणा व्यावसायिक शिक्षणावर अधिक भर द्यावा.

1964-68 → कोठारी आयोग
→ उच्च माध्यमिक स्तर +2 स्तरावर व्यावसायिक शिक्षणाचा अंतर्भाव करावा.

1977 - राष्ट्रीय आढावा समिती (ईश्वरभाई पटेल)
→ SUPW संकल्पना मांडली
(Socially Useful Productive Work)
→ माध्यमिक शिक्षणाच्या व्यावसायिकरणावर भर द्यावा.
→ शाळा ग्रामोद्योग, आरोग्य, व्यापार, कृषी या विषयांत व्यावसायिक शिक्षणास मोठा वाव आहे.

Page No
Date

उच्च माध्यमिक (+2) शिक्षण २ प्रकारचे असावे.
1) नियमित शिक्षण
2) व्यावसायिक शिक्षण

2012 mains. 2014 mains

	वेळ	वेळ	
नियमित शिक्षण -	15% भाषा शिक्षण,	15% SUPW,	70% इतर विषय
व्यावसायिक शिक्षण -	15% वेळ भाषा शिक्षण	15% इतर विषय,	70% SUPW

1986 च्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाने माध्यमिक स्तरावरील व्यावसायिकीकरणाला उच्च अग्रक्रम दिला.
1995 पर्यंत +2 स्तरावरील 10% विद्यार्थ्यांना तर 2000 पर्यंत 25% विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणाकडे वळविण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले.

1988 → वरील धोरणाची अंमलबजावणी ~~करण्याची~~ करण्यासाठी 1988 (+2) स्तरावरील व्यावसायिक शिक्षणाची योजना सुरु

1993-94 → निम्न माध्यमिक स्तरावरील पूर्व व्यावसायिक शिक्षणाची केंद्र पुरस्कृत योजना सुरु करण्यात आली.

2014 ला दोन्ही योजना एकत्र करुन माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिकरण योजना.

NSSO- नुसार व्यावसायिक शिक्षणाचे दोन प्रकार.
1) औपचारिक - संस्थात्मक प्रशिक्षण
या अंतर्गत केंद्र व राज्य मान्यताप्राप्त पदवी / पदविका

2) अनौपचारिक - अनुभव आधारित
बाजाराच्या गरजेनुसार आत्मसात केलेले.

SDS Page No
Date

औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था → 2019 mains.
2 प्रकारच्या संस्था

ITC - Industrial Training Centre (खाजगी)
ITI - Industrial Training Institute (सार्वजनिक)

14 ते 25 वयोगट Course Duration - 6 month to 3 yrs
विधवा घटस्फोटित - 35 वर्षे, माजी सैनिक - 45 वर्षे.
ITI व ITC ची स्थापना कामगार व रोजगार मंत्रालय च्या अंतर्गत रोजगार व प्रशिक्षण महासंचालयांतर्गत होते.
विविध ट्रेड साठी पात्रता 8वी 10वी 12वी अशी आहे.
1950 मध्ये ITI ची स्थापना कारागीर प्रशिक्षण योजनेंतर्गत करण्यात आली.
MH - 1995 पासून ITI प्रत्येक तालुक्यात
ITI मधील प्रशिक्षण कालावधी पूर्ण झाल्यावर
All INDIA TRADE TEST होतात. (NCVT) आयोजित.
त्यानंतर 1 किंवा 2 वर्षांसाठी उद्योगामध्ये (Apprenticeship) दिली जाते.
त्यानंतर परीक्षा घेऊन (Apprenticeship) certificate दिले जाते.

Poly technics (तंत्रनिकेतन)
- 10वी नंतर तांत्रिक विषयात 3 वर्षांचा diploma course

2019 mains
Community Polytechnics - ग्रामीण जनतेला तंत्रज्ञान हस्तांतरण, स्थानिक समुदायाला तांत्रिक मदत.

2007 - Sub-Mission On Polytechnics
① नव्या तंत्रनिकेतन संस्थांची स्थापना
② स्थानिक पातळीवर लोकांना तांत्रिक प्रशिक्षण
③ तांत्रिक संस्थांचे आधुनिकीकरण ④

Engineering

Management

Applied Arts and crafts. | तांत्रिक शिक्षण | Architecture

Hotel Management and catering pharmacy

तांत्रिक शिक्षणाबाबत प्रमुख संस्था

(1) NCVT - (National Council For Vocational Education)
1956 HQ Delhi
अध्यक्ष - केंद्रिय कामगार मंत्री
राज्यस्तरावर - State Council For Vocational Training.
कार्य -
(1) National Trade Certificate परीक्षा घेणे.
(2) अभ्यासक्रम, काळ, प्रक्रिया पद्धती याबाबत मानके.

(2) NIOS - National Institute of Open Schooling
Established 1989 - In pursuance of National Policy on Education 1986 by the Ministry of Human Resource
Provides - Number of vocational, life enrichment and community Oriented cources.

(3) CIVE (Central Institute of vocational Education).
जुलै 1993 मध्ये भोपाळ येथे ही संस्था स्थापन.
कार्ये - (1) मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, राज्य सरकारे व केंद्रशासित प्रदेशांच्या प्रशासनास व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी मदत करणे व सल्ला देणे.
(2) व्यावसायिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमांबाबतीत तांत्रिक शाखा म्हणून कार्य करणे.

2019 mains

जन शिक्षण संस्थान (2000).

→ मानव संसाधन विकास मंत्रालयांतर्गत प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यासाठी

→ निरक्षर व्यक्ती, नवसाक्षर, शाळाबाह्य विद्यार्थी यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण व कौशल्याची सुविधा देणे.

NRF 1992 (National Renewal Fund)

1991 च्या LPG धोरणामुळे नवीन तंत्रज्ञान आले मोठ्या प्रमाणात भारतीय कामगार बेरोजगार झाले.

→ त्यामुळे कामगारांचे सार्वजनिक उद्योग बंद पडल्याने नुकसानाची भरपाई देणे.

→ कामगारांना नव्या तंत्रज्ञानाचे शिक्षण देणे.

mains (2012, 2013, 2019, 2015)

TEQIP (Technical Education Quality Improvement Programme).

2002 - मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने याची घोषणा केली.

उद्देश - निवड केलेल्या संस्थांमध्ये तंत्रशिक्षणाचा दर्जा उंचावणे.

अर्थसहाय्य - World Bank

कारागीर प्रशिक्षण योजना (Craftsman Training Scheme)

1960 - केंद्रिय कामगार मंत्रालयाच्या रोजगार व प्रशिक्षण महासंचालयाच्या अंतर्गत

Apprenticeship Training Scheme.

- Apprenticeship Act - 1961, 1 मार्च 1962 पासून लागू

- औद्योगिक मालकांवर संबंधित शाखेमध्ये निश्चित प्रमाणात विद्यार्थी apprenticeship मध्ये घेण्याची वैधानिक जबाबदारी

- 1973 बदल करून पदवीधारक व पदविका यांचाही समावेश

1986 पासून 10+2 मध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचा पर्याय स्वीकारलेला विद्यार्थी देखील पात्र

1 वर्षाचा कालावधी. Training चा खर्च सरकार : उद्योग 50 : 50

लोकसेवा केंद्र योजना
2002 पासून
ITI मार्फत स्थापन केली जातात.
खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे बेरोजगार झालेल्या तरुणांना स्वयंरोजगार मिळवण्यासाठी

महिलांच्या व्यावसायिक शिक्षणाचा कार्यक्रम
ITI मधील 30% जागा महिलांना राखीव
उत्तर प्रदेश - महिलांच्या व्यावसायिक प्रशिक्षणासंदर्भात
दीर्घकालीन courses सोबत
→ महिला राष्ट्रीय व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्था

WAVE कार्यक्रम
- Maharashtra Knowledge Corporation limited मार्फत WAVE (worldclass Academy for Vocational Excellence) कार्यक्रम
- ग्राफीक्स, Animation या संदर्भात कोर्सेस चा समावेश.

तांत्रिक शिक्षण - महाराष्ट्र
Dept of Higher and Technical Education या विभागांतर्गत उच्च शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण यांचे कार्य चालते.

2014 mains

Directorate of Technical education
- 1948 स्थापना logo राष्ट्रोद्धाराय तंत्र शिक्षणम्
- Engineering colleges, Polytechnic, ITI यांचे नियमन करते

Directorate of vocational Education and Training
- 1983 स्थापना
- व्यावसायिक शिक्षण प्रशिक्षणाच्या क्षेत्रात ITO, NGO यांच्या नियमनासाठी तसेच गुणवत्तेच्या व्यावसायिक शिक्षण देण्यासाठी

Page No
Date

MSBTE - Maharashtra State Board of Technical Education.

- 1963 स्थापना
- Diploma, Post diploma, Advanced diploma या तंत्रशिक्षणाचे नियमन, नियंत्रण करण्याचे काम

स्वाती मुजुमदार समिती
- 2011 ला अहवाल सादर
- व्यावसायिक शिक्षणाच्या गरजा लक्षात घेऊन व्यावसायिक शिक्षण पद्धतीमध्ये, अभ्यासक्रमात संरचनात्मक बदल सुचविण्यासाठी समिती स्थापन

शिफारशी -
→ CBSE च्या धर्तीवर 9 वी व 10 वी स्तरावर व्यावसायिक शिक्षण हा एक पर्यायी विषय असावा.
→ Vocational University ची स्थापना करावी.
→ Maharashtra Vocational Education and Training Commission च्या स्थापनेची शिफारस
तसेच
अ) महाराष्ट्र व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण नोंदणी व स्वीकृती मंडळ
ब) महाराष्ट्र व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण गुणवत्ता मूल्यांकन परिषद

राष्ट्रीय कौशल्य विकास धोरण 2009.
2022 पर्यंत 50 कोटी कुशल कारागिरांची नेमणूक
1. राष्ट्रीय कौशल्य विकास परिषद - अध्यक्ष - पंतप्रधान
2. राष्ट्रीय कौशल्य विकास समन्वय मंडळ - नियोजन मंडळाचे उपाध्यक्ष
3. राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ - PPP च्या माध्यमातून कौशल्य विकासासाठी निधी उभा करण्यासाठी

National skill development Mission
- 15 जुलै 2015 on world youth skill day.
- To achieve vision of Skill India
It will work under Ministry of Skill development and Entrepreneurship

अभियानासाठी पूरक संस्था

(A) National Skill development Agency -
→ उद्देश ① देशातील कौशल्य विकासाच्या प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधणे
② कौशल्य विकासाची गुणवत्ता वाढविणे.
③ Skill development Mission साठी Nodal Agency म्हणून काम करणे.

2015 mains

(B) राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ (PPP तत्वावर कार्य)
उद्देश - कौशल्य प्रशिक्षण केंद्रे उभारणे
निधी उभारणे

(C). Directorate General of Training (प्रशिक्षण संचालनालय)
- राज्यातील ITI प्रशिक्षण केंद्रे, प्रादेशिक व्यावसायिक केंद्रे, तसेच इतर केंद्रांच्या समन्वयासाठी हे संचालनालय कार्यरत
2019 mains
★ इयत्ता दहावीच्या वरील नापास होणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी कौशल्य विकास कोर्स — कौशल्य सेतू योजना.

Punam Ahire
@mpsc decoded.

1.3 Vocational Education

2019 – syllabus – Newly added points.

- राष्ट्रीय कौशल्य विकास कार्यक्रम
- ग्रामीण भागात व्यावसायिक शिक्षण घेण्याची रणनीती.
- उद्योगसंस्था भागीदारी (इंटर्नशिप व अँप्रेंटीसशीप)
- क्षेत्रनिहाय रोजगाराच्या संधी.
- एखाद्याचे स्वतःचे उद्योजक एकक सेट अप करत आहे. (setting up one's own entrepreneurial unit)
- लहान वयात व्यावसायिक शिक्षणाचा परिचय. (प्राथ. शिक्षण। वयोगटानंतर 14+)

- राष्ट्रीय कौशल्य विकास कार्यक्रम.

- एकीकडे सुशिक्षित बेकारांची वाढणारी संख्या व दुसरीकडे विविध क्षेत्रांसाठी कौशल्यप्रधान मनुष्यबळाचा तुटवडा अशा परिस्थितीवर मात करण्यासाठी हा कार्यक्रम
- नियोजन आयोगाने 2022 पर्यंत 40.2 कोटी मनुष्यबळास प्रशिक्षित करण्याचा महत्वकांक्षी प्रकल्प- यांपैकी ~~40.2 कोटी~~ 10.4 कोटी युवकांना विशेष प्रशिक्षण दिले जाणार.

> युवकांना प्रशिक्षण :-
- प्रत्येक राज्यात skill university
- India – 3.5%. only युवक skill trained
  China – 45% youth skilled trainee
  America – 56%, Germany – 74%,
  Japan – 80%, S. Korea – 96%

– PMKVY योजनेद्वारे 24 लाख युवकांना प्रशिक्षण देणार.

Scanned with CamScanner

> कुशल मनुष्यबळ

- देशातील एकूण लोकसंख्येच्या 65% युवक असून त्यांचे वय 35 च्या आत आहे, कुशल मनुष्यबळ निर्माण करण्याची संधी.
- देशात 3026 कौशल्यविकास केंद्रे. , एका जिल्ह्यात सरासरी 4.
- आतापर्यंत 52 लाख युवकांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

> प्रशिक्षित कामगारांची संख्या

- दरवर्षी 2 कोटी कुशल मनुष्यबळ घडवण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात येऊ शकते नाही, यासाठी सर्व के.राज्यांचे contribution गरजेचे आहे.
- Kerala — सामुदायिक कौशल्य पार्क उद्घाटन.

National skill Development Mission. 2015.

- approved by Union cabinet on 1.7.2015.
- officially launched by PM on 15/7/2015, on the occassion of world Youth skills day.
- it will be implemented thr ministry of skill development &
- 2022 पर्यंत 300 दशलक्ष व्यक्तींना & Employment प्रशिक्षण पुरविणे.
- key institutional mechanisms for achieving its objective

three tiers
- Governing Council at apex level, for Policy guidance
- steering committee
- mission Directorate — executive arm

mission Directorate will be supported by ③ institutes,
1) National skill development agency.
2) National skill Development corporation.
3) Directorate General of Training (DGT)

Scanned with CamScanner

- National Apprenticeship Promotion scheme (NAPS)

  - launched in August 2016.
  - to promote the apprenticeship in the country by providing financial incentives, technology & advocacy support.

two components

- sharing of 25% of Prescribed stipend to max^m of Rs 1500 per month per apprentice with employers.
- sharing of basic training cost up to max^m of Rs 7500 per apprentice.

Key features

1) wider option for apprentices - integration with other schemes such as PMKVY (कौशल विकास योजना), DDU-GKY (ग्रामीण कौशल योजना).

2) Ease of Administering th^r technology.

3) Involvement of states / UTs

implementing Agencies for NAPS

- Regional Directorates of skill development & Entrepreneurship are implementing agency in the region.
- MSDC and CEO of sector skill councils are implementing agencies.

Scanned with CamScanner

शालेय स्तरावरील व्यावसायिक शिक्षण.

> National education Policy 1968 च्या (NEP) आधारावर 1976-77 मध्ये केंद्र पुरस्कृत vocational education scheme. पण 1979 ला बंद केली.

> 1986 च्या NEP ने माध्यमिक स्तरावर vocational educatn ला उच्च अग्रक्रम दिला.

> feb. 1988 मध्ये '+2 स्तरावरील माध्यमिक शिक्षणाच्या व्यावसायिकरणाची योजना'

> 1993-94 साली 'निम्न - माध्यमिक स्तरावरील पूर्व - व्यावसायिक (9th + 10th std) शिक्षण' — केंद्र पुरस्कृत योजना.

> वरील दोन्ही योजना एकत्र करून मार्च 2014 मध्ये (12th FYP) 'माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिकरण' ही योजना तयार केली.

• ITIS (औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था) xl

- या 14 वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील विद्यार्थ्यांना engineering व non-engg. Trades मधील कौशल्ये प्रदान करतात.

यांना

- 6 Months to 3 years कालावधीसाठी.

• National vocational Education Qualifications framework 2012.

- Sept 2012 - सुरुवात हरियाना येथून
- AICTE, MHRD यांनी हा आराखडा बनवला असून Engg & polytechnic मध्ये 2012-13 पासून अंमलबजावणी सुरु केली
- sector specific program - IT, media, mobile, Hotel, Jwellary &
- 7 प्रकारची प्रमाणपत्रे. - 1 ला स्तर - 9th student
  - प्रत्येक स्तर प्रतिवर्षी 1000 तास.
- 5 वा स्तर → डिप्लोमा
  7 वा स्तर → डिग्री साठी प्रवेश मिळेल.

Scanned with CamScanner

- **National skill Qualification Framework. NSQF.**

- सुरुवात - 2013
- या अंतर्गत विद्यार्थी औपचारिक, अनौपचारीक शिक्षणाद्वारे कोणत्याही स्तरावर आवश्यक असलेल्या कौशल्याचे प्रमाणपत्र प्राप्त करु शकतो.
- NSQF हा गुणवत्ता हमी देणारा फ्रेमवर्क आहे.
- अंमलबजावणी National skill Qualification कमिटी करते.
- एकूण 1 ते 10 स्तर आहेत.
  - 1 ↓ वाचन, लिखाण, बेसिक गणित
  - 10 → specialized skill, Problem solving skill.

Institutes of vocational Training

① Central Institute of vocational Education.

- 1993
- नाव :- पं. सुंदरलाल शर्मा केंद्रीय व्यावसायिक शिक्षणसंस्था.
- this is also a centre of UNESCO's international project on Technical & vocational Education
- unit under NCERT
- works under ministry of HRD.
- व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमांशी संबंधीत शिक्षकांना / कार्यकर्त्यांना शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे.

② National skill Development Agency.

- 2013
- तीन संस्थांचे एकत्रीकरण NSDA ची स्थापना.
  - → National council on Skill Development
  - → National skill development coordination Board
  - → office of advisor to pm to skill development.
- Nodal agency for skill development prog.

Scanned with CamScanner

2018 साली National skill development agency ही National Council for Vocational Education & Training यामध्ये समाविष्ट केली गेली.

③ National skill Development Corporation.

- PPP तत्वावर उभारण्यात आलेले महामंडळ
- 2008 साली स्थापना.
- Govt. of India → 49%, Private sector → 51%
- दर्जेदार voc. Training संस्थांची उभारणी.
- संस्थांची जोखीम तयारी करण्यासाठी अनुदान व भांडवल उभारणे.

④ Indian Institute of Entrepreneurship

- 1993 @ Guvahati
- autonomous institute.

⑤ Sector skill councils

- NSDC च्या महत्वाच्या भाग असलेली SSC हा उद्योगांमधील मागणी व कौशल्याचा पुरवठा यामधील अंतर कमी करते.

⑥ प्रधानमंत्री कौशल्य केंद्र (PMKK)

- 2017
- प्रत्येक जिल्हा स्तरावर 'model Training centre' उभारण्याची ही योजना असून PMKK नावाने ओळखले जाईल.
- Implemented thr ·NSDC.

⑦ Directorate General of Training.

- under ministry of skill. Development
- राष्ट्रीय स्तरावर कार्य करणारी ।समन्वय साधणारी सर्वोच्च संस्था।
- implement schemes
  - > Craftsman Training scheme
  - > Apprenticeship Training scheme.

Scanned with CamScanner

- **Craftsman Training scheme 1950**

thr ITIs, DGET policy formation central Govt.

NCVT in 1950

SCVT also there

- **Apprenticeship training scheme**

- Dec 1961 through govt resolution.
- 1 march 1962 पासून whole India मध्ये implementatn.

- **Advanced vocational training scheme**

- oct 1977
- 2-12 week courses.
- MH- 8 AVT.

- **Lokseva Kendra Yojana**

- July 2002
- to reduce unemployment
- No eligibility criteria.
- No age restriction
- 15 Days to 3 months
- 90:10 = labour : govt

- **मागेल त्याला व्यवसाय (MH) July 2003**

- SC/ST/VJ/open/OBC.
- Short term free courses.
- 100 Rs Stipend.
- 1000 Rs toolkit.

- **Women Vocational Training Prog.**

- 30% reservation to women in ITIs.

Scanned with CamScanner

Vocational Education

S. D. Raut.
@mpsc decoded

a) सेवा क्षेत्रातील व्यावसायिक शिक्षण (अतिथ्य , रुग्णालये , paramedics etc)

b) महिला सबलीकरणासाठी व्यावसायिक शिक्षण

c) अद्ययावत केल्याप्रमाणे व्यावसायिक शिक्षणाशी संबंधी उपक्रम

d) व्यवसायिक शैक्षणिक - NEP - 2019.

- 2011 - working age Group (15-64 वर्षे) - 63.4%
- In 2026 - 68.%

- कोठारी आयोग - 'शिक्षण व राष्ट्रीय विकास' या अहवालात → माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिक शिक्षणात रूपांतर करण्याची शिफारस केली.

- In India vocation training programe has ③ layer
  - i) Graduation & post graduate - (IIT, IIM, NIT)
  - ii) Diploma - polytechniques
  - iii) Certificates - ITI, Training schools.

conduct by IVET [Technical & vocational Education & training system]

- 1988 - माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिकरण योजना
- 1993 - NCERT अंतर्गत भोपाळ येथे "पंडीत सुंदरलाल शर्मा केंद्रीय व्यावसायिक शिक्षण संस्था"
  उद्देश - 'उद्योग & व्यावसायिक शिक्षणाच्या संशोधन व विकासासाठी'

- 2010 - National Board of Accreditation - तांत्रिक शिक्षण संस्थांच्या गुणवत्तेचे मुल्यांकन करते.

- 1995 - National council of teacher Education
- 1933 - medical council of India
- 1948 - Dental council of India
- 1947 - Indian Nursing council
- 1961 - Bar council of India
- 1929 - Indian council for Agriculture & Research.

सेवा क्षेत्र :- (vocation education)

→ According to CII report (2017) - Indian (service sector) economy is a fastest growing service sector

contribute - 60% ↑ - आर्थिक

- 28% ↑ - रोजगार

→ Service sector GVA grew at CAGR of - 6.93%

→ 2016-17 Annual report - by National skill development corporation (NSDC) "@MSDESkillIndia" - कुशल मजदूरांची गरज ही 103.4 million in 24 high priority sector मध्ये येणाऱ्या काळात असणार. (2017-22)

→ 28.6% of country's population 2016-17 was employed in service sector

→ 10 व्यवसाय ज्यामध्ये कुशल मजुरांची गरज असणार आहे.

- Textile
- Tourism & Hospitality
- Logistics
- Automobiles
- Road trasport
- Electronics
- Beauty & wellness
- Retail
- Furniture & Fittings
- Construction

• According report - 2012 - India is one of the TOP countries globally struggling to supply suitably trained workers.

• **Hospitality** :- → it is strongest industrie in the world

it includes many sub-sectors

- Accommodation
- Food & bevarage
- Travel
- Tourism
- Events
- Sports

- According to "world travel and tourism council Report" 2017
  - 10.2% Global GDP
  - 1 in 10 Job global economy

⊙ vocation education and women empowerment :-

• यामुळे महिलांना
  → आर्थिक स्वावलंबन आठी रोजगार
  → जगण्याला आधार
  → social support / social status improve
  → सुप्त गुणांना वाव मिळेल.

Schemes - 1) प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना :-

2) National skill devp corporation :-

3) National skill devp mission :-

NEP - 2019 -

Aim - universalize the pre primary education by 2025
- provide fundamental literacy for all - 2025
- structure - 5+3+3+4 (age - 3-18 years).

सेवा क्षेत्रासंबंधी WTO भूमीका

- General Agriment on Trade in services. (उरुग्वे round दरम्यान start)
- सेवाक्षेत्र अतिशय वेगाने वाढणारे क्षेत्र
  → उत्पादनात 2/3
  → रोजगारनिर्मिती 1/3
  → जागतिक व्यापार 1/5

- सेवा करारचे ③ भाग
  → a) General obligation
  → b) Annexes
  → c) commitments.

- सेवांचे वर्गीकरण ④ प्रकारे. त्याला mode म्हणतात
  a) Mode (1) → देशात राहूनच सेवा देणे - eg:- online educa
  b) mode (2) → परदेशात जाऊन खर्च करणे eg. Tourism
  c) mode (3) → परदेशात व्यावसायिक उपस्थिती eg - उद्योगाची शाखा
  c) mode (4) → परदेशात प्रत्यक्ष मानवी उपस्थिती ex- NASA scientist.

Education policy - 1986

उद्दीष्टे

- प्राथमिक शिक्षणात वैश्विक पोहोच
- 14 वर्षापर्यंत शिक्षणप्रवाहात ठेवणे
- शिक्षण गुणवत्ता सुधार
- माध्यमिक शिक्षणात गुणवत्ता संगणक शिक्षण
- उच्च शिक्षणाने → सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक बाबी रुजवणे
- शिक्षणातील विषमता दूर करणे.

ठराव

- राष्ट्रीय एकात्मतेस प्रोत्साहन देणाऱ्या शिक्षण धोरणांचा अवलंब करावा.
- विज्ञान व तंत्रज्ञानास महत्व व नीतीमूल्ये रुजविणे
- प्राथमिक शिक्षण सुधार - खडू फळा मोहीम
- माध्यमिक शिक्षण पोहोच - नवोदय विद्यालये
- शिक्षणाचे व्यावसायिकरण
- मुक्त विद्यापीठ & दूरस्थ शिक्षणास प्रोत्साहन
- प्रौढसाक्षरता
- 6-11 वयोगट दलित मुलांची नोंदणी
- 11-14 वयोगट मुलांची नोंदणी करणे.

- या धोरणाचा आढावा घेण्यासाठी - 1990 राममूर्ती समिती
- जनार्दन रेड्डी समिती - 1991 ↓ अहवाल 1992

③ बाबी
a) वैश्विक परनोंदणी
b) 14 वर्षापर्यंत शिक्षण
c) शिक्षण गुणवत्ता सुधार

New education policy - 2019

Head - कस्तुरीरंगन

member - वसुधा कामत
- मंजुळ भार्गव
- राम शंकर कुरील
- T. V. कट्टीमनी
- कृष्णा मोहन त्रिपाठी
- मजहर Asif
- m. K. Shridhar
- Shakila T. Shamsu

Aim → universalize pre-primary education - 2025
→ provide foundation literacy for all - 2025.
→ covering age group (3-18 years)

3 ते 8 वर्ष - 5+3+3+4 (8-11) (11-14) (14-18 वर्ष)

उद्दीष्ट → cover pre-schooling - 3-6 years
→ Academic Bank of credit स्थापन
→ शिक्षण हक्क कायदा - पूर्व-शाळा to बारावी पर्यंत वाढ
→ कोणत्याही तात्पुरत्या शिक्षकांना, निवडी जाणार नाही सर्व पदे सक्षम व पात्र शिक्षकांनी भरली जातील
→ 3 Tier System
a) Tier First - Includes Reaserch universities
b) T-2 - Includes teaching universities
c) T-3 - college focusing only on teaching at under graduate levels.

व्यावसायिक शिक्षण - योजना

① राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान :- 2013

- उच्च शिक्षण संस्थांना आर्थिक सहाय्य करण्यासा उद्देशाने.

② उन्नत भारत अभियान - 2014

- देशातील सर्व उच्च शिक्षण संस्था स्थानिक समुदायांशी जोडल्या जाव्यात व त्यांना विकासासाठी आवश्यक तंत्रज्ञान पुरविता येण्यासाठी

③ TEQIP - Technical education Quality Improvement pro.

help by WB

Dc 2002 पासून

10-12 वर्षे अशा दिर्घावधीसाठी तांत्रीक शिक्षणात सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने.

TEQIP - I - 2003-09
- II - 2009-12
- III - 2012-14 to 2016 (वाढ केली)

① प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना

② Apprenticeship training pro.

③ Craftman training scheme

④ दिन दयाल उपाध्याय - ग्रामीण कौशल्य योजना

⑤ Nation Urban Livelihoods mission (NULM)

⑥ Integrated skill devp scheme

⑦ Hunar se Rozgar Tak

⑧ UDAAN

⑨ नई रोशनी (minority women)

1.4. आरोग्य

* WHO

स्थापना - 7 April 1948 (World Health Day)
HQ - जिनिव्हा
- specialised agency of UN
- Works under ECOSOC (आर्थिक व सामाजिक परिषद)
- Member of UN-Development group.

Objective / उद्दिष्टे

que - सर्वांसाठी आरोग्याचा उच्चतम स्तर

Agenda

- Promoting development
- Fostering health security (आरोग्य सुरक्षा)
- आरोग्य व्यवस्थांचे बळकटीकरण
- संशोधन, माहिती व वस्तुस्थिती
- भागीदारीचा विकास
- Performance improvement

Structure

① HQ - जिनिव्हा
② जागतिक आरोग्य परिषद: (World Health Assembly)
- धोरण ठरविणारी - सर्वोच्च
- प्रत्येक राष्ट्र - 03 सदस्य
- Total member states - 194
- वार्षिक सभा - मे महिना

कार्ये:
- धोरण ठरविणे
- महासंचालकांची नेमणूक
- बजेट परिक्षण व संमती
- कार्यकारी मंडळाच्या कामाचे परिक्षण

③ Executive Board / कार्यकारी मंडळ
④ Secretariate / सचिवालय
- महासंचालक + Technical staff + Admin staff
  ↑
  नेमणूक - कार्यकारी मंडळाच्या शिफारशीनुसार

⑤ Regional office - एकूण - 06
द.-पू. आशियाई प्रदेश → New Delhi

que * WHO ची कार्ये

- कलम 02 मध्ये
- i) आंतरराष्ट्रीय आरोग्य - दिशानिर्देशन समन्वयन
- ii) WHO च्या संस्था, सदस्य देश, व्यावसायिक गट यांच्यात परिणामकारक सहयोग
- que iii) सदस्य देश - विनंतीनुसार आरोग्य सेवांच्या बळकटीकरणासाठी मदत
  - तांत्रिक सहाय्य
  - आपत्कालिन मदत
- iv) साथीचे रोग (Epidemic), Endemic व इतर रोगांच्या निर्मूलन कार्यास प्रोत्साहन
- v) पोषण, गृहनिर्माण, स्वच्छता, मनोरंजन, पर्यावरणीय आरोग्य सुधार ← प्रोत्साहन
- imp v) माता, बाल आरोग्य, कल्याण ← प्रोत्साहन, क्षमता वर्धन
- vi) मानसिक आरोग्य क्षेत्रातील घडामोडींना प्रोत्साहन
- vii) आरोग्य क्षेत्रातील संशोधन व प्रोत्साहन
- ix) अन्न, औषधे, जैवउपकरणे व वस्तू | आंतरराष्ट्रीय मानके, विकसित प्रस्थापित करणे व प्रोत्साहन

que Health - Defn by WHO

① शारीरिक
② मानसिक
③ सामाजिक
} स्वास्थ्याची पूर्णावस्था

que

अल्मा - आल्टा परिषद

- WHO स्थापनेनंतर - 30वी परिषद
- मे 1977
- घोषणा → Health for all by 2000

  मार्ग — प्राथमिक आरोग्य काळजी (Primary Health care)

उद्दिष्टे

- आरोग्य - मूलभूत अधिकार
- चांगले आरोग्य - सरकारची जबाबदारी

Principles of Primary Health Care

① Equitable distribution - समान वाटणी

que

② लोक सहभाग - community participation

③ आंतर क्षेत्रीय समन्वय intersectoral co-ordination

④ उचित तंत्रज्ञान - Appropriate Technology

* Govt Health policies, schemes and programmes

(1) National Health Policy 1983

ઉદ્દિષ્ટે
- પોષણ પુરવઠા
- યોગ્ય ઔષધો
- પાણીપુરવઠા સુરક્ષિત કરણે
- પર્યાવરણ સંરક્ષણ
- લસીકરણ મોહીમ
- માતા વ બાલ આરોગ્ય સુવિધા
- શાલેય આરોગ્ય કાર્યક્રમ
- સંસ્થાત્મક આરોગ્ય સેવા

(2) National Health Policy 2002

ઉદ્દેશ – MDG ઉદ્દિષ્ટ સાધ્ય કરણ્યા- સાઠી લોકાંના સુવિધા પુરવણે

લક્ષ્યે

2005 પર્યંત – પોલિઓ, યૉજ, કુષ્ઠરોગ } નિર્મૂલન

2007 પર્યંત – HIV/AIDS - zero level Growth

2010 પર્યંત –
TB
મલેરિયા
Vector Borne dicese } મૃત્યુ પ્રમાણ 50% ને કમી કરણે

- માતામૃત્યુદર (MMR) – 100/લાખ
- અર્ભક મૃત્યુ (IMR) – 30/હજાર
- સાર્વજનિક આરોગ્ય સુવિધા વાપર 25% → 75%

Financial Resources

આરોગ્ય ક્ષેત્રાવરીલ ખર્ચ – GDP ચ્યા 06%

ત્યાતીલ 2% સાર્વજનિક ખર્ચ

∴ કેંદ્ર સરકારચા ખર્ચ – 33% (2014)

(3) 12 વી પંચવાર્ષિક યોજના (2015)

અર્ભક મૃત્યુ દર (IMR) – 25/1000 (2017 પર્યંત)

માતા મૃત્યુ દર (MMR) – 100/લાખ

જનન દર (TFR) – 2.1 (Replacement level)

- મહિલાંમધ્યેલ ઍનિમિયાચે પ્રમાણ કમી કરણે
- 0-6 લિંગ ગુણોત્તર – 950

(4) રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય ધોરણ 2017

પ્રાથમિક ઉદ્દિષ્ટ (2017)
- પ્રાધાન્યક્રમાને આણિ શાસકીય ભૂમિકેનુસાર આરોગ્ય પદ્ધતીલા આકાર દેણે
- આરોગ્યાચ્યા સર્વ પૈલૂંના બળકટી આરોગ્ય ક્ષેત્રાસાઠી સંખ્યાત્મક વ કાલબદ્ધ લક્ષ્યે

આરોગ્ય

(1) અપેક્ષિત આયુર્માન – 2025 પર્યંત 67.5 → 70 yrs

TFR – રાષ્ટ્રીય વ રાજ્ય સ્તરાવર 2.1 (2025 પર્યંત)

(2) મર્ત્યતા (Mortality)

2019 – IMR – 18
2020 – MMR – 100
2025 – NMR – 16
- Still Birth rate - single digit
- U5 MR - 23

(3) રોગપ્રસાર

2017 – કાલા આજાર
2018 – કુષ્ઠરોગ
2025 – TB નિર્મૂલન
- રુગ્ણાંના બરે કરણ્યાચે પ્રમાણ - 85%

આરોગ્ય વ્યવસ્થા

2025 – આરોગ્ય સુવિધાંમધ્યે 50% વાઢ
- પ્રસૂતીપૂર્વ કાળજી, સેવા
કુશલ વ્યક્તી દ્વારે → 90% +

2025 – 90% बालकांना लसीकरण
– उपजातीय कौटुंबिक नियोजन प्रमाण – 90% +

② Cross sectoral Goals

तंबाखू वापराचे प्रमाण
2020 – 15% ने कमी
2025 – 30% ने कमी

2025 – stunting मध्ये – 40% घट

2020 – सर्वांना सुरक्षित पाणी व स्वच्छता

③ आरोग्य व्यवस्थेचे बळकटीकरण

सरकारचे आरोग्यासाठी खर्चाचे प्रमाण.
2025 पर्यंत – 2.5% of GDP.

2025 – कुटुंबाच्या आपत्तीमय आरोग्य खर्चात 25% घट

* Health Schemes

① National Health Mission

मे 2013 – मान्यता

उप-अभियाने –
- NRHM – Rural < 50,000 popn
- NUHM – Urban
  - 50,000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या
  - सर्व राज्यांच्या राजधान्या
  - जिल्हा मुख्यालये

उद्दिष्ट –
समन्यायी, परवडण्याजोग्या, गुणवत्तेच्या } ~~सार्वत्रिक~~ आरोग्य सेवांची सार्वत्रिक उपलब्धता

घटक कार्यक्रम
2015
- आरोग्य व्यवस्थेचे बळकटीकरण
- RMNCH + A
- संक्रामक + गैर संक्रामक रोगांचे नियंत्रण

NRHM – ग्रामीण

सुरुवात – 12 April 2005
- 18 राज्यांवर विशेष भर
- 1978 च्या Alma-Ata Declaration ने प्रभावित

उद्दिष्टे:
① अर्भक व माता मृत्यू दर कमी करणे
② साथीच्या व गैर साथीच्या रोगांचा प्रादुर्भाव रोखणे
③ लोकसंख्या स्थिरीकरण
④ स्त्री-पुरुष लोकसंख्या समतोल
⑤ स्थानिक आरोग्य विषयक उपचार पद्धती पुनर्जिवित करणे
⑥ AYUSH मुख्य प्रवाहात आणणे
que – AYUSH
⑦ आरोग्यदायी जीवन मानास प्रोत्साहन
⑧ 4 लाख आशा कार्यकर्त्यांची नेमणूक (2018)

ASHA कार्यक्रम

- Accredited Social Health Activist
- गावातील प्रत्येक 1000-1500 लोकसंख्येसाठी - प्रशिक्षित
  - महिला आरोग्य कार्यकर्ती
- निवड - गावातूनच -(2013)
  - गावाला जबाबदार
- criteria (2012)

① वय - 25-45 (लग्न झालेली / विधवा / घटस्फोटित - प्राधान्य)
② शिक्षण - 10वी पर्यंत
③ निवड करणारा - ग्राम सभा, अंगणवाडी सेविका, नोडल अधिकारी, स्वयंसेवी संघटना यांची उपस्थिती

- आशा ग्रामीण स्त्रियांना समुपदेशन
  - जन्म पूर्वतयारी
  - सुरक्षित प्रसुती, स्तनपान,
  - लसीकरण
  - लैंगिक रोगांचा प्रतिबंध

NRHM ची वैशिष्ट्ये

- ASHA कार्यकर्ती (2013)
- अभियानाचे सामुदायिकरण
- विकेंद्रीकरण
- पायाभूत संरचना निर्मिती
- मानव संसाधन

NRHM अंतर्गत घटक कार्यक्रम

- प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम (RCH)
- जननी सुरक्षा योजना
- सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम
- शालेय आरोग्य —"—
- राष्ट्रीय कीटकजन्य रोग नियंत्रण
- क्षयरोग —"—
- कुष्ठरोग
- अंधत्व —"—
- आयोडिन न्युनता विकार नियंत्रण

~~NRHM अंतर्गत 12 वर्ष~~

① प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम
1997 - RCH-I
2005 - RCH-II

सुरुवात - 15 oct 1997

उद्देश्य - IMR, CMR, MMR } कमी करणे

घटक
- बाल आरोग्यासाठी
  ① Pulse Polio लसीकरण
  ② सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम

* पल्स पोलिओ लसीकरण

सुरुवात -

1978 - Expanded programm of Immunisation अंतर्गत पोलिओ लसीकरण
↓
1985 - Universal Immunisation Program
↓
1995 - पल्स पोलिओ कार्यक्रम

27 मार्च 2014 - WHO ने भारत व दक्षिण-पूर्व आशियाई प्रदेश पोलिओ मुक्त घोषित

(2013) 30 November 2015 मौखिक सोबत IPV (injectible inactivated Polio Vaccine) कार्यक्रम

* सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम

सुरुवात - 1978
सुरुवातीला - फक्त 03 लसी
1985 → UIP
1997 → became part of RCH-I

* जननी सुरक्षा योजना (JSY)

सुरुवात - 12 April 2005
(कस्तुरबा गांधी जयंती)

- राष्ट्रीय मातृत्व अनुदान योजनेची सुधारित आवृत्ती

उद्दिष्ट (2014)

संस्थात्मक प्रसुतींना प्रोत्साहन देऊन माता व नवजात मृत्यू दर कमी करणे

रोख मदत
प्रसुती व प्रसुती पश्चात सेवा.

वैशिष्ट्ये

राज्ये <
- LPS (Low Performing) — Less than 25% (2012)
- HPS (High Performing) — more than 25% संस्थात्मक प्रसुती

लाभार्थी (2016)

1) **LPS**

सरकारी आरोग्य केंद्र व ~~मान्यता~~ मान्यताप्राप्त खाजगी आरोग्यकेंद्रात प्रसुती होणाऱ्या महिला

2) **HPS**

सरकारी व मान्यताप्राप्त खाजगी आरोग्य केंद्रामध्ये प्रसुती होणाऱ्या
- दारिद्र्य रेषेखालील } महिला
- SC / ST

रोख सहाय्य (पूर्व)

Area	Category	Mother	ASHA	Total
Rural	LPS	1400	600	2000
	HPS	700	700	
Urban	LPS	1000	200	1200
	HPS	600	600	

* जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम

- सुरुवात - 2011
- (2012) गर्भवती महिला व आजारी नवजात बालकांना पूर्णपणे मोफत सेवा

सेवा - (पूर्व 2017)

- मोफत - प्रसुती
  - C-section
  - 30 दिवसांपर्यंतच्या बालकांना उपचार
  - User charges पासून सूट
  - औषधे
  - निदान
  - आरोग्य केंद्रावर भोजन
  - रक्त पुरवठा
  - घर to आरोग्य केंद्र वाहतूक

* प्रधानमंत्री मातृत्व वंदन योजना

- सुरुवात - 1 Jan 2017

आधीचे नाव - इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना

उद्देश

- मजुरीवर जाणाऱ्या महिलांना वित्तीय सहाय्य
- स्तनदा माता व गरोदर स्त्रियांच्या आरोग्यात सुधारणा व under Nutrition कमी करणे
- Rs 6000 अर्थसहाय्य
  ↓
  5000/- आरोग्यासंबंधीत अटी पूर्ण केल्यावर
  1000/- संस्थात्मक प्रसुती नंतर JSY अंतर्गत
- अंमलबजावणी → ICDS अंतर्गत अंगणवाडी द्वारे

* PM सुरक्षित मातृत्व अभियान
- June 2016
- गर्भवती महिलांना मोफत
  - आरोग्य तपासणी
  - उपचार

* राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम
- Feb 2013
- Aim - early detection & Magmt 4D's
  4D - Defect at birth
  - Disease - in children
  - Deficiency condn
  - Developmental Delay - including Disabilities

वयोगट - 0 to 18 yrs

* राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम
Jan 2014
वयोगट - 0 to 19 yrs
उद्देश्य : (2018)
मुलांचे पोषण, शिक्षण, समुपदेशन आणि मार्गदर्शन देऊन त्यांचा एक व्यक्ती म्हणून विकास करणे.

समाविष्ट गट :
- ग्रामीण / शहरी - मुले / मुली
- शाळा / शाळाबाह्य विद्यार्थी
- 19 वर्षाखालील - विवाहित
  अविवाहित

* मिशन इंद्रधनुष
- 25 Dec 2014
- या मध्ये समाविष्ट
① Diptheria ② Pertusis ③ TT
④ TB ⑤ Polio ⑥ Hepatitis - B
⑦ Measles

↓

नवीन समावेश - Japanese Encephalitis
- Homeophilus Influenzae

Jan 2018 पासून intensified Mission Indradhanush

* शालेय आरोग्य कार्यक्रम

(5)

- NRHM अंतर्गत सर्व शिक्षा अभियाना च्या सहाय्याने
- 6 ते 18 वयोगटासाठी
- वर्षातून 02 वेळा आरोग्य तपासणी

मार्च 2015 – राष्ट्रीय पातळीवर उद्दिष्ट प्राप्त

(que) exception – छत्तीसगढ – 2.14
दादरा नगर हवेली – 4.9

* राष्ट्रीय कीटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

खालील रोग समाविष्ट

- मलेरिया
- हत्तीपाय रोग (Filariasis)
- काळा आजार
- मेंदू ज्वर
- डेंग्यू
- चिकनगुनिया

* राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम

सुरुवात – 1976 (2015 que)

100% केंद्र पुरस्कृत

Vision 2020 – The Right to sight in India

(que 2015) – अंधत्वाचे प्रमाण 0.3% करणे

अंधत्वाची कारणे – मोतीबिंदू
- Refractive Error
- ग्लाकोमा

* राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम

सुरुवात – 1962

1992 → WHO च्या DOTS पद्धतीचा अवलंब

1997 – RNPCT (Revised national Tb Control Prgm)

2006 – RNPCT पूर्ण भारतात

2017 – Tb निर्मूलनाचे ध्येय – 2025

WHO नुसार Tb निर्मूलन

10 लाख लोकसंख्येमागे 1 केस रुग्ण

* राष्ट्रीय AIDS नियंत्रण कार्यक्रम (NACP)

- भारतात आढळदर कमी असला तरी AIDS मुळे मृत्यूसंख्येत भारत जगात 3 ऱ्या क्रमांकावर (2015)
- सर्वाधिक आढळदर (15 to 49 Age)
  - मणिपूर
  - मिझोरम
  - नागालँड
  - Andhra & Telangana
- सर्वाधिक रुग्णसंख्या (2017)
  - Andhra & Telangana
  - महाराष्ट्र
  - कर्नाटक
  - गुजरात
  - बिहार
  - UP

HIV तपासणी पद्धत – ELISA
- Western Blot

NARI (National Aids Reseach Institute) – पुणे

* राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम

सुरुवात – 1955 (que) – नियंत्रण कार्यक्रम
↓
1982 – Multi Drug Therapy

1983 – राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन

NHP 2002 नुसार → 2005 पर्यंत कुष्ठरोग हद्दपार चे target

DEC 2005 → Target achieved

(10,000 लोकसंख्येमागे 1 कुष्ठरोगी)

NTCP – राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम

१५८(2015)
तंबाखूमुळे दरवर्षी भारतातील मृत्यू – 8 ते 9 लाख

- ICMR Report
एकूण cancer पैकी तंबाखूमुळे होणाऱ्या cancer चे प्रमाण
पुरुष – 50%.
स्त्रिया – 25%.

* राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य धोरण

1982 – रा. मानसिक आरोग्य कार्यक्रम
↓
10 october 2014 – मानसिक आरोग्य धोरण

10 oct – आंतरराष्ट्रीय मानसिक आरोग्य दिवस

WHO नुसार 2020 पर्यंत – 20%. भारतीय मानसिक आरोग्याला बळी

- भारतात सध्या 3500 मानसशास्त्रज्ञ उपलब्ध

⑥

* राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान (NUHM)

1 मे 2013

- शहरातील प्राथमिक आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करणे गरीबांच्या आरोग्यावरील खर्च कमी करणे

सामावेश

- राज्यांच्या राजधान्या, जिल्हा केंद्र
- 50,000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे

इतर योजना

* RMNC+A Reproductive, Maternal Newborn, Adolescent in India

सुरुवात - 2013

Target

12 FYP शी निगडित

IMR - 25/1000 live birth

MMR - 100/लाख live birth

TFR - 2.1

* राष्ट्रीय पोषण अभियान

सुरुवात - 2017-18

- तीन वर्षात

उद्दिष्ट

- Reduce - Stunning by 2% /annum
  - Under Nutrition - 2% /annum
  - Anemia - 3% /annum
  - low birth weight - 2% /annum

(ASE 2019) - Sept 2018 महिना → राष्ट्रीय पोषण महिना

* राष्ट्रीय स्वास्थ्य बिमा योजना

सुरुवात - 2007

अंमल - 2008

- फक्त असंघटीत क्षेत्रातील BPL कुटुंबासाठी (05 सदस्य)
- (2014) एका कुटुंबाला वर्षाला - 30,000/- आरोग्य बिमा
- (2014) वाटा
  - केंद्र राज्य - 75:25
  - ईशान्ये कडे - 90:10
- Maternity Benefits included
- प्रत्येक भेटीदरम्यान 100/- येण्या-जाणे (2015) खर्च - Max 1000/- वर्षाला
- वयाची अट नाही

महाराष्ट्र शासन योजना

① APJ Abdul Kalam अमृत आहार योजना

- अनुसूचित क्षेत्रातील अंगणवाडी, मिनी अंगणवाडी क्षेत्रात गरोदर स्त्रिया, स्तनदा मातांना आहारात उष्मांक व प्रथिने - चौरस आहार
- कालावधी (१ वर्ष)
  गरोदर - शेवटचे 03 महिने
  स्तनदा माता → बाळंतपणानंतर पहिले 03 महिने
  ∴ एकूण 06 महिने १ वर्ष
- 16 आदिवासी जिल्हे

* महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना

जुलै - 2012

उद्देश - अल्प उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना गुणात्मक आरोग्य सेवा

सुरुवात - 8 जिल्हे

पूर्ण महाराष्ट्र - 21 Nov 2013

- पांढरे रेशन कार्ड धारक - लाभार्थी नाही

लाभार्थी - पिवळे रेशन कार्ड, केशरी रेशन कार्ड, अन्नपूर्णा कार्ड, अंत्योदय, आश्रमशाळा, अनाथालय, वृद्धाश्रम, पत्रकार

- उपचार खर्च -
  प्रति कुटुंब, प्रति वर्ष - 02 लाख
  किडनी transplant - 03 लाख
- विमा सहाय्य - NIC

* भारतातील आरोग्य सेवा व्यवस्था

- त्रिस्तरीय

① प्राथमिक स्तर

(que 2014) i) उप केंद्र (sub centre)
साधारण प्रदेश - 1/5000 popln
डोंगराळ/आदिवासी प्रदेश - 1/3000 popln

ii) प्राथमिक आरोग्य केंद्र (PHC)
- सपाट प्रदेश → 30,000 popln मागे 1
- वाळवंटी/आदिवासी - 20000 : 1
- 1 PHC 06 उपकेंद्रांसाठी referal.
- 4-6 खाटा

iii) समुदाय आरोग्य केंद्र (community Health centre) (que 2014)

	लोकसंख्या	CHC
साधारण प्रदेश	1,20,000	1
आदिवासी/वाळवंटी	80000	1

- 4 PHC मागे 1 CHC
- 30 खाटा

② द्वितीय स्तर:

- जिल्हा रुग्णालयांचा समावेश

③ तृतीय स्तर:

- नागरी भागातील निदान व तपासणी तंत्रज्ञान उपलब्ध असलेले रुग्णालय
- MoSHFW शासकीय पातळीवरील संस्था
  eg
- AIIMS
- Post Graduate Institute, Chandigarh
- Jawahar Institute of Post Graduate Medical Edn - Puducherry

* महत्वाच्या आंतरराष्ट्रीय संस्था

UNICEF (UN International Children Emergency Fund)
- 1946
- Specialised agency of UN

UNFPA (UN Popln Fund)
- 1969
- 1974 पासून भारताला लोकसंख्या, कुटुंबनियोजन, आरोग्य कर्मचारी प्रशिक्षण मध्ये मदत

Others

* JSK (जनसंख्या स्थिरता कोष)
  - राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोगा तर्फे स्थापना
  - 2002 → Handover to Min of Health & family welfare

अध्यक्ष → Minister for ↑

* AYUSH मंत्रालय

Ayurveda, Yoga & Naturopathy
Unani (↑ Greece), Siddha (↑ द्राविडी), Homeopathy (↑ Germany (aue))

New addition → Sowa Rigpa

आयुष मंत्रालय स्थापना - 9 Nov 2014

* National Family Health Survey

- प्रातिनिधिक अहवाल
- 1992-93 पासून
- Nodal Agency
  आंतरराष्ट्रीय लोकसंख्या विज्ञान संस्था, मुंबई

NFHS 1 - 1992-93
2 - 1998-99

NFHS 3 - 2004-05
- पहिल्यांदा AIDS चा समावेश
- महिला (15-49 yrs) | पुरुष (15-54 yrs) | समावेश

मुद्दे
- (2014) भारतात आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी प्राथमिक क्षेत्र - खाजगी वैद्यकिय क्षेत्र
- कुटुंब नियोजनाचे प्रमाण ↑
  ∴ जनन दर कमी.
- गर्भधारणा व प्रसुती संबंधी काळजी
  - 50% महिला Unaware
- महिलांवरील घरगुती हिंसाचारात वाढ
- कुपोषणाची पातळी कायम
  Anemia चे वाढते प्रमाण

(8)

* महत्त्वाची आकडेवारी

~~NFHS-5 update~~ (NFHS-5 नुसार update करणे)

① जन्म दर

- एका वर्षात, 1000 लोकसंख्येमागे जन्माला आलेल्या जिवित बालकांची संख्या

भारत - निती आयोग → 20 (निती आयोग 19.1, W.B)

	2011	2015
~~महाराष्ट्र~~ India	21.8	20.8
UP	27.8	26.7
Bihar	27.7	26.3

(que) lowest → Goa 13.3 → 12.7 ← Goa; 12.0 ← A&N

MH - 15.9 (NITI - 2016)

② मृत्यू दर

एका वर्षात 1000 लोकसंख्येमागे मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींची संख्या

	2011	2015
India	7.1	6.5
Highest Orissa	8.5	7.6
Lowest Nagaland	3.3	3

India - 6.4, MH - 5.9 } NITI आयोग (2016)

* नैसर्गिक वृद्धी दर

जन्मदर व मृत्यू दरातील फरक

* नवजात मृत्यू दर (Neonatal)

- दर 1000 जिवित जन्मलेल्या बालकांपैकी 28 दिवसांच्या आत मृत्यू पावणाऱ्या बालकांची संख्या
- जगातील सर्वात जास्त - भारतात • 33%.

सर्वाधिक NMR असलेली राज्ये

- odisha 37
- MP 36
- ↓
- kerala 06

महाराष्ट्र -

भारत - 28/1000 — (2015) by WB

(UP + MP + BR + RJ) — 56% of India, 14% of world

* Infant Mortality (अर्भक)

que दर हजार जिवित जन्मलेल्या बालकांपैकी एक वर्षाच्या आत मृत्यू पावलेल्या बालकांची संख्या

- भारतात - 1990 च्या तुलनेत 53% ची घट

सध्याचा IMR - 34 (2016)

MDG नुसार → 27 (target)

que सर्वात जास्त असलेली राज्ये

- MP - 47
- Assam - 45
- UP - 43
- ↓
- मणिपूर - 11
- केरळ - 10
- गोवा - 8

15 states/UT achieved MDG target

* Child Mortality

- दर हजार जिवित जन्मलेल्या बालकां पैकी पाच वर्षांच्या आत मृत्यू पावलेल्या बालकांची संख्या
- MDG target – 47
- जगात सर्वाधिक बालमृत्यू – भारतात (20%)

सर्वाधिक बालमृत्यू (देश)

- भारत – ~~/1000 live birth~~ 20% – 39/1000 (2017)
- नायजेरिया
- पाकिस्तान
- कांगो

राज्ये :

- आसाम – 73
- MP – 69

भारतातील बालमृत्यूदर नागरिक स्तरा-इतका झाला आहे.

* MMR (Maternal – मातामृत्यूदर)

- दर एक लाख जिवित जन्मामागे प्रसूती दरम्यान किंवा प्रसूतीनंतर 42 दिवसांच्या आत मृत्यू पावणाऱ्या मातांची संख्या.

→ भारत
नायजेरिया

SDG target → 70 for India

सर्वाधिक	कमी
आसाम – 237	केरळ – 46
UP/UK – 201	MH – 61
RJ – 199	TN – 66

(SRS Report 2017)

India – 160 / 1 लाख (2015)
130 / 1 लाख (2016)

WHO नुसार U5MR ची कारणे

- न्यूमोनिया – 13%
- अतिसार – 8%
- मलेरिया – 5%
- गोवर – 1%
- HIV/AIDS – 1%

Que: नवजात शिशूंचे आजार व कुपोषण हे सर्वाधिक कारणीभूत.

* TFR (एकूण जननदर)

- एक महिला जीवनकाळात किती मुलांना जन्म देते त्याचे प्रमाण
- भारत → 2.3 ग्रामीण 2.5 शहरी 1.8

~~सर्वाधिक~~ ~~कमी~~

UP – 2.7 → will achieve TFR at replacement level by 2027

TFR (lowest)

- 1.6 → Goa, WB
- 1.7 → TN, PB, HP, Delhi
- 1.8 → MH, AP

TFR Highest

- 3.3 – Bihar
- 3.1 – UP
- 2.8 – MP.

24 states/UT achieved TFR @ Replacement level

1.5 ग्रामीण विकास

पंचायत राज व्यवस्था सक्षमीकरण

1688	मद्रास पहिली म. पालिका स्थापन
1842	पहिला म्युनिसिपल कायदा बंगाल
1870	लॉर्ड मेयो आर्थिक विकेंद्रीकरणाचा ठराव
1882	लॉर्ड रिपन - स्थानिक स्वराज्य संस्था कायदा
1907	Royal commission on Decentralization ↳ अध्यक्ष - हॉबहाऊस ↳ ग्रामीण भागासाठी खेडे महत्वाचा घटक
1919	स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता विकेंद्रीकरण आयोग → पंचायत राज सोपविले खात्यात
1935	↳ स्थानिक स्वशासनाची जबाबदारी प्रांतावरच

ग्रामीण विकासाशी संबंधित काही प्रकल्प

1) शांतिनिकेतन प्रकल्प (1921) - रविंद्रनाथ टागोर

2) गुरगाव प्रकल्प (1927) - पंजाबमधील गुडगाव जिल्ह्याचे उपायुक्त ब्रायन

3) मार्थंडम प्रकल्प - केरळ - स्पेन्सर हॅच

4) आदर्श खेडी प्रकल्प - प. बंगालमधील सुंदरबन
↳ डॅनियल हॅमिल्टन

5) इटावा पायलट प्रकल्प - UP Albert Mayer

6) निलोखेरी प्रकल्प - (1948) - पाकिस्तानातून भारतात आलेल्या निर्वासितांचे पुनर्वसन

(2)

(Assistant Mains 2017)

(7) 7) बडोदा योजना - V. T. कृष्णम्माचारी

8) सेवाग्राम प्रकल्प - महात्मा गांधी

9) सर्वोदय योजना - मुंबई सरकार

पंचायत राज संबंधी समित्या.

वर्ष	समिती	अहवाल सादर	महत्त्वाच्या शिफारशी
1957	बलवंतराय मेहता (CDP, NES) च्या अपयशाची कारणे शोधण्यासाठी (राज्यसेवा मुख्य परिक्षा 2018)	27 Nov 1957	- त्रिस्तरीय व्यवस्था - जिल्हाधिकारी जि.प चा सदस्य - लो. प्रतिनिधींना जि.प मध्ये सदस्यत्व असावे. - कर चुकव्यांना मतदानाचा अधिकार नसावा.
1960	व्ही.टी. कृष्णम्माचारी	1962	- त्रिस्तरीय व्यवस्था - विकास गट नियोजनाचा घटक
1977	अशोक मेहता सचिव- S.K. Rao	ऑगस्ट 1978	- द्विस्तरीय व्यवस्था - जिल्हा नियोजन समितीचे गठण
1985	G.V.K. Rao (नियोजन आयोगाने नेमलेली). विषय- ग्रामीण विकास व दारिद्र्य निर्मुलन	24 Dec 1985	- जिल्हा विकास आयुक्त - राज्य स्तरावर मुख्य सचिव दर्जाचे विकास आयुक्त असावे

GVK Rao - V नवा विकास आयुक्त

Page No
Date

वर्ष	समिती	अहवाल सादर	महत्वाच्या शिफारशी
1986	डॉ. L.M. सिंघवी		- पंचायत राजला घटनात्मक स्थान - ग्रामसभेची स्थापना - न्यायिक अधिकरणाचि स्थापना
1988	P.K थुंगन		- पं. राज निवडणूक 5 वर्षांनी - जिल्हा नियोजनासाठी जिल्हा परिषद एकमेव संस्था असावी.

2 Oct 1959 - RJ - Nagore जिल्ह्यात पंडित नेहरूंनी पंचायत राजचे उद्घाटन

पंचायत राज व्यवस्थेची सुरुवात (राज्यसेवा मुख्य परिक्षा 2016)

R - Rajsthan
A - Andhra Pradesh
A - Assam
T - TamilNadu
K - Karnataka
O - Odissa
P - Punjab
U - Uttar Pradesh
M - Maharashtra - 9 वे
P - प. बंगाल

Trick रात को पंप

म.प्र. पंचायत राज

वर्ष	समिती	अहवाल सादर	महत्त्वाच्या शिफारशी
1960	वसंतराव नाईक (राज्यसेवा मुख्य 2016)	15 मार्च 1961	- त्रिस्तरीय व्यवस्था - जिल्हा परिषदेने स्थानिक वित्तीय महामंडळाची स्थापना
1970	ल.ना. बोंगिरवार	15 sept 1971	- सरपंच समिती - उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी पद
1980	बाबुराव काळे		- गटविकास अधिकारी (class 1) असावा.
1984	पी.बी. पाटील	जून 1986	- स्थानिक स्वशासन सेवेची निर्मिती - राज्य स्तरावर निवडणूक आयोगाची स्थापना - सरपंचाची निवड थेट जनतेतून करावी.

* 73 वी घटनादुरुस्ती कायदा (1992) → 29 विषय (राज्यसेवा मुख्य 2016, 2019)
  ↳ P.V. नरसिंहराव (3rd time विधेयक)
  ↳ G.V स्वामी यांनी सादर केले.
  ↳ 72वी दुरुस्ती विधेयक 1991
  लागू - 24 April 1993 1st मान्यता देणारे मध्य प्रदेश

74 वी घटनादुरुस्ती (1992)
73 वी घटनादुरुस्ती विधेयक 1991
↳ 1 June 1993 पासून लागू

(5)

अनिवार्य तरतुदी

- ग्रामसभेची स्थापना
- तीन स्तरीय पंचायती
- मधला स्तर व जिल्हा स्तर सभापतींसाठी अप्रत्यक्ष निवडणूकीची पद्धत
- निवडणूक लढविण्यासाठी किमान 21 वर्ष (राज्यसेवा मुख्य 2018)
- सर्व स्तरावर SC, ST यांना आरक्षण
- सर्व स्तरावर महिलांना 33% आरक्षण (MH-50%) आहे.
- पंचायतीचा कालावधी 5 वर्ष
- राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना
- वित्त आयोगाची स्थापना

ऐच्छिक तरतुदी

- वि. सभा व संसद सदस्यांना पंचायतीमध्ये सदस्यत्व
- पंचायतीमध्ये OBC ना आरक्षण

(राज्यसेवा मुख्य 2019)

PESA ACT 1996

2 Qsn on PESA

- भुरिया समितीच्या शिफारशीनुसार
- 24 Dec 1996 पासून लागू

Trick - A राजा हिला झाडू आणि छत्रीने गुजरात प्रदेशात जाऊन मार. + तेलंगणा

(राजा - राजस्थान, हिला - हिमाचल, झाडू - झारखंड, आणि - ओडिया, छत्रीने - छत्तीसगढ, A - Andra Pradesh, प्रदेशात - मध्य प्रदेश, मार - MH)

10 राज्यात लागू (राज्यसेवा मुख्य 2016)

(1) मुंबई ग्रा. पंचायत अधिनियम - 1958 - 1 Jun 1959 पासून लागू
↳ 2012 ला MH. ग्रा. पं अधिनियम

(2) महाराष्ट्र जि. प आणि पं समिती अधिनियम 1961
↳ 13 मार्च 1962 पासून लागू

Schemes Asked in MPSC Exam

① धन्वंतरी ब्लॉक डेव्हलपमेंट स्कीम (राज्यसेवा मुख्य 2012)
↳ ऑगस्ट 2015 ला सुरू
↳ Purpose – To ensure best quality care health services to women, children and under privileged section
↳ Started ~~As~~ a in 50 blocks of the state on pilot basis.
↳ ~~13 means~~
↳ 13 major Health services are clubbed together

(राज्यसेवा मुख्य 2012

② स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये कारभारत महिलांनी आपली नेतृत्वक्षमता वाढवून ग्रामविकासात योगदान द्यावे शासनाने निवडणूक आयोगाने क्रांतीज्योती प्रकल्प हाती घेतला.

→ राज्यसेवा मुख्य 2014

③ पंचायत महिला शक्ती अभियान
- पंचायत राज संस्थांमधून निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींना लोकशाही तत्वाविषयी जागृती निर्माण करणे
- कामकाजाबाबतचे प्रशिक्षण देणे
- विभागीय संमेलनाचे आयोजन
- राज्य आधार केंद्राची स्थापना
- लोकनियुक्त महिला प्रतिनिधींचा संघ स्थापन करणे.

जमीन सुधारणा

प्राथमिक उद्देश - जमिनीची मालकी व्यवस्था सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य व आर्थिकदृष्ट्या प्रभावी पद्धतीने प्रस्थापित करणे.

→) शेतजमिनीचे संकलन, भूसुधारणा पद्धतीतील बदल कुळ वहिवाट पद्धती, धारणक्षेत्रांचा आकार इ. समावेश

कायमधारा	महालवारी	रयतवारी
- कॉर्नवॉलिस	लॉर्ड हेस्टिंग	रीड आणि मन्रो
- बंगाल, ओडिसा, बिहार	पंजाब, आग्रा	मुंबई, मद्रास, आसाम
19% प्रदेश	30% प्रदेश	51% प्रदेश
जमीनदार	सामुहिक गाव	शेतकरी

1949 - J.C. कुमारप्पा यांच्या अध्यक्षतेखाली शेतकी सुधारणा समिती स्थापन (राज्यसेवा मुख्य 2018, 2016,)

भारतातील भूमी सुधारणांची उद्दिष्टे

- शेती व्यवसायातून जमीनदार, वतनदार, जहागीरदार इ. मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे.
- कुळांच्या हितसंबंधांचे रक्षण करणे, त्यांना संरक्षण देण्यासाठी कुळपद्धतीमध्ये आवश्यक त्या सुधारणा करणे.
- जमिनीची मर्यादा ठरवून देणे.
- कृषी पुनर्संघटन करणे
- भूमिहीन शेतमजुरांना जमिनीची मालकी मिळवून देणे,
- कुळांच्या खंडांचे नियमन, भूधृतीची सुरक्षा
- कृषी क्षेत्रात सहकारीकरणाचा अवलंब करणे
- भूमी अभिलेखांचे अद्ययावतीकरण

* बरगा मोहिम - 1978 मध्ये प. बंगालमध्ये बटाईदारांची नावे नोंदवून घेण्याची व त्यांना कायदेशीर हक्क प्राप्त करुन देणे

भूदान चळवळ - 18 एप्रिल 1951 तेलंगणा मधील पोचमपल्ली इथून सुरुवात

- भूमी सुधारणा राज्य सुचीतील भाग
- 23, 38, 39, 48 ही कलमे जमीन सुधारणांशी संबंधित
- जमिनदारी निर्मुलन संबंधित पहिला कायदा 1950 - उत्तर प्रदेश
- कमाल जमीनधारणा कायदा (पहिला) - जम्मूकाश्मीर
- 1948 मध्ये मध्यस्थांचे उच्चाटन करण्यासाठी पहिला कायदा - मद्रास

कुळपद्धतीमधील सुधारणा

कुळांचे प्रकार

- स्वेच्छेची कुळे
  - तात्पुरत्या स्वरुपाची
  - भाडे, कालावधी, मोबदला अनिश्चित
- कायम कुळे
  - कायमस्वरुपी अधिकार
  - वारसा हक्काने हस्तांतरित
- पोट कुळे
  - कायम कुळे स्वेच्छा कुळांना कसण्यासाठी जमीन देतात म्हणजेच पोटकुळे

कुळ पद्धतीमध्ये सुधारणा करण्याचे प्रमुख उद्देश
- खंडांचे विनीयमन करणे
- कुळांच्या कालावधी संदर्भात सुरक्षा पुरविणे
- कुळांना कसत असलेल्या जमीनीचा मालकी हक्क देणे

2008-09 National land Record modernisation Program
1 April 2016 पासून वरील कार्यक्रमाची पुनर्रचना करुन
Digital land Records Modernisation Scheme

शेती आणि शेतकरी कल्याणविषयक विविध योजना आणि कार्यक्रम (Newly Added in syllabus)

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना.

Objective - 11 व्या पंचवार्षिक योजनेतील 4% कृषी वृद्धीदर प्राप्त करण्यासाठी व कृषी व संलग्न क्षेत्रातील उत्पादनात वाढ करण्याच्या उद्देशाने 2007 पासून 100% केंद्रपुरस्कृत राष्ट्रीय कृषी विकास योजना.

उपयोजना

1) पूर्व भारतात हरितक्रांती
2) कडधान्य उत्पादन करणाऱ्या 60,000 खेड्यांचा एकात्मिक विकास
3) पामतेल उत्पादन क्षेत्र विकास कार्यक्रम
4) शहरी भागांसाठी भाजीपाला उत्पादन क्षेत्रे
5) बाजरी / ज्वारी उत्पादन व पोषण
6) प्रथिन पोषणाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम
7) वर्धित पशुखाद्य विकास कार्यक्रम
8) पर्जन्याधारी विकास क्षेत्र कार्यक्रम
9) विदर्भ प्रवेगित सिंचन विकास कार्यक्रम
10) केशर अभियान 11) पीक विविधीकरण योजना

2016-17 मध्ये अजून 3 उपयोजना Add करण्यात आल्या.

12) निकृष्ट मातीचे पुनरुज्जीवन
13) पूर्व भारतातील भातरहित क्षेत्रासाठी डाळी व तेलबिया कार्यक्रम
14) खुर आणि मुखरोग नियंत्रण कार्यक्रम

Present Status - Rashtriya Krishi Vikas Yojana - As RKVY- RAFTAAR (Remunerative Approaches For Agriculture and Allied Sector Rejuvenation). For 3 yrs.
⇓ centrally sponsored As
60:40
90:10 For eastern Himalayan States.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान

सुरुवात - 2007-08 मधील रब्बी हंगामापासून
- 100% केंद्रपुरस्कृत

उद्देश - 11 व्या योजनेअखेर तांदूळ 10 गहू 8 कडधान्ये 2 मिलीयन टन वाढ करण्याचे
प्रत्यक्षात तांदूळ 11 गहू 19 कडधान्य 4 मिलियन टन
12 व्या योजनेअखेर
तांदूळ 10 गहू 8 कडधान्ये 4 भरडधान्ये 3
(Total 25 million Ton).
भरडधान्य - (ज्वारी, बाजरी, मका, नाचणी, बार्ली).

प्रत्यक्षात तांदूळ 3.85, गहू ~~4.06~~, 2.56,
कडधान्य 4.06 भरडधान्य - 2.38 मिलीयन टन
★ फक्त कडधान्याचे उद्दिष्ट साध्य

2014-15 Revamped National Food Security Mission
या योजनेत तांदूळ, गहू, कडधान्ये, भरडधान्ये
+ (ऊस, कापूस, ज्यूट) म्हणजेच
NFSM - Commercial Crops हे याचते
अभियान वाढले.

→ राज्यसेवा मुख्य 2014.

एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (2014-15)

राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान

- 2005-06
- फळे, भाजीपाला, फुले, सुगंधी व औषधी वनस्पती, मसाल्याचे पदार्थ
- (85:15)
- 2005 ला MH फलोत्पादन व औषधी वनस्पती मंडळाची स्थापना.

राष्ट्रीय बांबू अभियान

2006-07
- बांबू क्षेत्राचा विकास

(100%)

पूर्वोत्तर आणि हिमालयीन राज्यांसाठी फलोत्पादन अभियान

2001-02 / 2003-04
- पूर्वोत्तर राज्यांमध्ये नवीन संधी निर्माण होऊन तेथील लोकांच्या जीवनात भरभराट आणण्यासाठी
- 2003-04 J and K, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड यांचा समावेश

Modified Price stabilisation Fund Scheme

- चहा, कॉफी, रबर, तंबाखू लागवडधारांना किंमतीच्या चढउताराचा फटका बसू नये. यासाठी योजना
- 2003 ला सुरुवात
- 500 कोटी किंमत स्थिरता निधी

सिंचन सुविधा

① वेगवर्धित सिंचन लाभ कार्यक्रम (AIBP)
उद्देश - अपुर्ण सिंचन प्रकल्प पुर्ण करण्यासाठी
राज्यांना आर्थिक मदत पुरविण्याच्या
उद्देशाने 1996-97 पासुन सुरुवात

② समादेशित क्षेत्र विकास कार्यक्रम (Command Area Developm
- सुरुवात - 1974-75
- साध्य सिंचनक्षमता आणि प्रत्यक्षात सिंचनाचा
वापर यातील तफावत भरुन काढण्यासाठी
- छोटे कालवे खोदणे, पाण्याचा निचरा करणे,
जमिनींची फेररचना करणे

एकात्मिक / सर्वंकष पाणलोट प्रबंधन कार्यक्रम (IWMP)
A) अवर्षण क्षेत्र विकास कार्यक्रम
- 1973-74
उद्दिष्टे - 1) अवर्षणाचा पिके, पशुधन, पाणी व जमीनीची उत्पादकता
यावर होणारा वाईट परिणाम
कमी करण्याचा प्रयत्न करणे.
2) अवर्षण क्षेत्रातील दुर्बल घटकांचा सामाजिक
व आर्थिक स्तर उंचावणे.
एका एककामागे 30 लाख रु (1 एकक - 500 हेक्टर)
केंद्र व राज्य 75:25
80% निधी पाणलोट क्षेत्र विकासासाठी
20% रक्कम समाज संघटन प्रशिक्षण साठी

B) वाळवंट विकास कार्यक्रम

- 1977-78

उद्देश- अवर्षणाचे वाईट परिणाम कमी करणे तसेच निर्देशित केलेल्या वाळवंट क्षेत्रांमधील नैसर्गिक स्रोतांचे पुनरुज्जीवन करून वाळवंटीकरण नियंत्रणात आणणे.

- 75:25 (एका पाणलोट क्षेत्रामागे उत्पादन खर्च)

C) एकात्मिक निकसभूमी विकास कार्यक्रम

- 1989-90
- ग्रामीण भागात सूक्ष्मस्तरावर पाणलोट क्षेत्राला आधार मानून निकसभूमीचा एकात्मिक विकास करणे
- रोजगारनिर्मिती व शाश्वत लाभ देणे.

नीरांचल

- 2014 ते 2020 या कालावधीसाठी IWMP ची उपयोजना म्हणून नीरांचल उपयोजना
- जागतिक बँक व केंद्र सरकारचा 50:50 वाटा
- नीरांचल योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट IWMP ला तांत्रिक सहाय्य पुरविणे.

→ राज्यसेवा मुख्य 2018

प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजना

- 2015
- प्रमुख ध्येय 'प्रत्येक शेतापर्यंत पाणी'

मंत्रालय	विभाग	घटक
1. Ministry of Water Resources and Ganga Rejuvenation		AIBP ~~IWMP~~
2. Ministry of Rural development	land Resource Dev	IWMP
3. Ministry of Agriculture.	Dept of Agri and co-operation	On Farm Water management

Page No
Date

कृषी विमा योजना

राष्ट्रीय कृषी विमा योजना	सुधारित राष्ट्रीय कृषी विमा योजना	प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना
1999 - रब्बी	2010 रब्बी	2016 खरीप
उद्देश - पीकविमा उतरविणे	पीकविमा सुक्ष्मस्तरावर पोहचवून शेतकऱ्यास अनुकूल बनवणे.	किमान 50% शेतकऱ्यांच्या विमा उतरविणे.
एकक - तालुका	एकक - ग्रामपंचायत	असंघ देश
लाभार्थी - अनिवार्य - कर्ज घेतलेले ऐच्छिक - कोणताही	"	"
तंत्रज्ञानाचा वापर - नाही	होय	अनिवार्य
प्रत्यक्ष लाभ हस्तांतरण - नाही	होय	अनिवार्य
कार्यक्षेत्र - संमती मिळालेले राज्य	50 निवडक जिल्हे	संमती मिळालेले राज्य

कृषिउन्नती योजना

- 2015-16 पासून पीकसंवर्धनाच्या सर्व योजना एका छत्राखाली

* MH शासनाने 2013 मध्ये सेंद्रिय शेती धोरण जाहिर

परंपरागत कृषी विकास योजना

- (2015-16)
- जैविक शेती पर्यावरणपुरक व स्वस्त तंत्रज्ञानाचा वापर करुन करणे
- Cluster based आहे (50 किंवा जास्त शेतकरी)
- प्रत्येक cluster ला 20,000 प्रती एकर

मृदा आरोग्य कार्ड योजना

- 19 Feb 2015 सुरतगड (राजस्थान) मधुन
- जमिनीची चाचणी करुन
  macro Nutrients - N, P, K
  secondary Nutrients Zn, Fe, Cu, Mn Bo
  यांची मृदेतील मात्रा व निष्कर्ष मांडले जातात.
- एकात्मिक खत व्यवस्थापन
- Electrical conductivity
- Organic carbon हे मानके तपासली जातात.
- दर 3 वर्षांनी मृदा आरोग्य कार्ड बनविली जातात.

Mission Organic Value Chain Development for North Eastern Region

- 2016
- परंपरागत कृषी विकास योजनेप्रमाणे उत्तर पुर्व राज्यांसाठी
- उद्देश - सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन

Current Schemes

1) M.kisan Portal
- (राज्यसेवा मुख्य 2019)

- July - 2013
- उद्देश - 1) शेतकऱ्यांना हवामान व पावसाच्या अंदाज देण्याकरिता
  2) पीक तंत्रज्ञानाच्या माहितीसाठी
  3) बाजारभाव समजण्यासाठी
  4) पशुसंवर्धन, मत्स्यव्यवसाय, इ. ची माहिती मिळविण्यासाठी

2) PM - KISAN
- प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना
- तेलंगणा च्या Rythu Bandhu Scheme वरून
- 2019 च्या बजेटमध्ये घोषणा
- 24 Feb 2019 UP च्या गोरखपूर मधून launch
- प्रत्येक शेतकऱ्याला वर्षाला 6000₹ मिळणार.

3) प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना
- 9 Aug 2019 रोजी केंद्र सरकारने या योजनेची सुरुवात
- 18 ते 40 वर्षे वयोगटातील शेतकऱ्यांना लाभ
- 60 वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर 3000 ₹ निवृत्तीवेतन प्रतिमाह देण्याची हमी
- लाभार्थी शेतकऱ्याचा मृत्यू झाल्यास व्याजासह संपूर्ण एकरकमी पैसे अथवा 50% निवृत्तीवेतन त्या शेतकऱ्याच्या पत्नीस मिळेल.

MH.

4) महा ॲग्रिटेक योजना

- 14 Jan 2019
- शेती क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन वाढविण्यासंदर्भातील योजना
- हवामान, पीकावरील रोग, पेरणी, काढणी इ. बाबी डिजिटली ट्रॅक करून शेतकऱ्यांना माहिती देणारी पहिलीच योजना.

5) मुख्यमंत्री शाश्वत कृषी सिंचन योजना

सुरुवात - 9 जुलै 2019

- शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी त्यांना शाश्वत सिंचन सुविधा उपलब्ध करणे.

6) महात्मा ज्योतिराव फुले कर्जमुक्ती योजना

- घोषणा - 21 Dec 2019 → (Date Imp)
- 1 एप्रिल 2015 ते 31 मार्च 2019 या कालावधीतील कर्ज पात्र आहेत.
- 2 लाखांपर्यंतचे कर्ज माफ

ग्रामीण विकासात सहकारी संस्थांची भूमिका
(2019 मुख्य GS3)
2013 मुख्य

1. कृषी क्षेत्राला कर्जपुरवठा
- प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था - गाव, तालुका पातळी
- थेट शेतकरी, शेतमजूर, कारागीर आदींना पतपुरवठा
- कृषिक्षेत्राला अल्पकालीन, मध्यमकालीन, दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करतात.

2. लघु उद्योगांची प्रगती - रोजगारनिर्मितीस चालना
3. प्रक्रिया उद्योगांचा विकास
4. बचतीचे संकलन
5. निर्यातीस प्रोत्साहन
6. ग्रामीण विकासाचे साधन
7. शेतमालाची सहकारी विक्रीव्यवस्था - दलाल, अडते, व्यापारी उच्चाटन
8. आर्थिक विषमता दूर करण्याचा उपाय
9. सहकारी ग्राहक चळवळीतून ग्राहकांचे हितसंवर्धन
10. बँकविषयक सवय
11. सामान्य व्यक्तींचे संरक्षण - भांडवलदारांपासून संरक्षण

ग्रामीण विकासात सहभागी वित्तीय संस्था

NABARD

→ व्यापारी बँका, राज्य सहकारी बँका, राज्य भूविकास बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि राज्य सरकारे यांना अल्प, मध्यम, दीर्घ पुनर्वित्तपुरवठा करते.

→ KISAN CREDIT CARD - NABARD चालविते.
(1998) व्यापारी बँका, सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्या मदतीने

(2015) mains (2014) मुख्य परिक्षा

→ 1992 - Self Helping Group Bank linkage Program by NABARD
- सर्वात मोठी सुक्ष्मवित्तपुरवठा योजना.
- ग्रामीण गरिब व्यक्ती, विशेषत: महिलांना सुक्ष्मवित्तपुरवठा यासाठी योजना
- व्यापारी, सहकारी, प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांनी (SHG) केलेल्या वित्तपुरवठा साठी पुर्नवित्तपुरवठा करते.

1995 - RIDF - राज्य सरकारांना पायाभुत सुविधांच्या निर्मितीसाठी कर्जाने पैसे दिले जातात.

व्यापारी बँका

- सार्वजनिक आणि खाजगी बँकावर अग्रक्रम कर्जपुरवठ्याचे बंधन
- 40% कर्ज अग्रक्रम क्षेत्र पैकी 18% कृषि 10% दुर्बल घटक

सहकारी बँका

- त्री-स्तरीय रचना राज्य, जिल्हा, गाव पातळीवर प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था (शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष कर्जपुरवठा)
- कृषी क्षेत्राला दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करण्यासाठी राज्यात भुविकास बँकाची स्थापना
- भुविकास बँकांना सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक असे म्हणतात.
- त्रिस्तरीय संघात्मक रचना - त्रिस्तरीय राज्य सहकारी कृषि, ग्रामीण व बहुउद्देशीय बँक
  जिल्हा सहकारी कृषी, ग्रामीण व बहुउद्देशीय बँक
- जमिनीत कायमस्वरुपी सुधारणा करण्यासाठी कर्जपुरवठा करतात.

प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs)

- 2 Oct 1975 स्थापना
- ग्रामीण भागात सीमांत व लघु शेतकरी, भूमिहिन शेतकरी, ग्रामीण कारागिर योना कर्जपुरवठा

सरदेसाई समितीच्या शिफारशीवरून RRB चे विलीनीकरण झाले.

समित्या

2015 mains

- नरसिंहम समिती (1975) - विभागीय ग्रामीण बँकांची स्थापना
- नरीमन समिती (1971) - क्षेत्रीय प्राधान्य कर्ज आणि अग्रणी बँक
- नरसिंहन समिती (1991) - वित्तीय क्षेत्रीय सुधारणा
- कृषी पतआढावा (1989) - नवीन पतधोरणाचे सुसूत्रीकरण

सहकारी

2014 mains

- आर. राधाकृष्णा (2007) - कृषी कर्जबाजारीपणावरील तज्ञ गट
- वैद्यनाथन (2004) - सहकारी अधिकोष व्यवस्थेत आवश्यक असणाऱ्या सुधारणांचे परिक्षण करण्यासाठी विशेष कार्यगट
- वाय. एस. पी. थोरात (2005) - कृषी पतगुंतवणूकीवरील तज्ञ गट
- सी रंगराजन - (2006) - वित्तीय समावेशन समिती

⊙ ग्रामीण रोजगार योजना -

① रोजगार हमी योजना - (Mains 2017, ASO 2019)

- 28 मार्च 1972 → महाराष्ट्र
- महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना कायदा 1977 - योजनेला पाठबळ
- उद्देश → ग्रामीण दारिद्र्य दूर करणे, ग्रामीण भागात उत्पादक रोजगार पुरवणे व रोजगाराची हमी देणे
- या योजनेतून प्रेरणा घेवून केंद्र सरकारने 2005 साली नरेगा कायदा केला.

② स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना - (STI 2017)

- सुरूवात - 1 एप्रिल 1999
- हशीम समितीच्या शिफारसीनुसार 6 योजनांच्या एकत्रीकरणातून
- उद्दीष्ट - ग्रामीण गरिबांना स्वयंरोजगार व कुशल रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करतील अशा 'ग्रामीण गरिबांच्या सशक्त संस्था' उभारून दारिद्र्य कमी करणे (Mains 2014)
- केंद्र : राज्य वाटा - 75 : 25
- आरक्षण - महिला - 40%
  SC, ST'S - 50%
- एकत्रिकरण करण्यात आलेल्या 6 योजना → (Pre 2012, Mains 2017)

(STI 2017) ① एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम [IRDP]	2 ऑक्टोबर 1980	ग्रामीण कुशल मजुरांना स्वयंरोजगार पुरविणे
② स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण तरूणांचे प्रशिक्षण [TRYSEM] (Mains 2018)	15 ऑगस्ट 1979	ग्रामीण गरीब तरूणांना तांत्रिक व व्यावसायिक कौशल्य.
③ ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालकांची विकास योजना [DWCRA]	सप्टेंबर 1982	ग्रामीण गरीब महिलांचे गट उभारून त्यांना आर्थिक स्त्रोत उभारण्यास प्रोत्साहन.
④ दशलक्षी विहीर योजना [MWS]	एप्रिल 1988	SC व ST मधील गरीब, लहान व सीमांत शेतकरी व वेठबिगारीतून मुक्त मजूर यांना मोफत विहीर बांधून देणे.
⑤ ग्रामीण कारागिरांना सुधारीत साधनांचा संच पुरवणारी योजना	जुलै 1992	ग्रामीण कारागिरांना सुधारीत साधनांचा संच पुरविणे
⑥ गंगा कल्याण योजना (GKY) (STI 2017)	फेब्रुवारी 1997	भूगर्भातील व भूपृष्ठावरील जलस्त्रोतांचा शोध व विकास करण्यासाठी गरीब, लघु व सीमांत शेतकऱ्यांना सहाय्य

③ राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान - [NRLM]

- स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेची पुनर्रचना।
- 3 जून 2011
- मुख्य भर - SHG's च्या माध्यमातून गरीबांच्या सशक्त संस्था स्थापन करणे
- आरक्षण - महिला - 50%
  SC व ST's - 50%

⇒ 29 मार्च 2016 पासून NRLM चे अधिकृत नाव → दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान [DAY-NRLM]

- खर्च वाटा - केंद्र : राज्य - 60 : 40

④ राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना -

- 7 सप्टेंबर 2005 → राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (Mains 2012) संसदेत संमत.
- योजनेला सुरूवात → 2 फेब्रुवारी 2006 (Pre 2011)
- सुरूवातीला निवडक 200 जिल्ह्यांमध्ये लागू.

→ उद्दिष्ट - प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबातील अकुशल काम करू इच्छिणाऱ्या प्रौढ सदस्यांना वर्षभरातून किमान 100 दिवसांच्या रोजगाराची हमी (Mains 2017)
(Mains 2014)
(UPSC 2011)
(Pre 2012)

- एकूण रोजगार निर्मितीमध्ये स्त्रियांचा वाटा 33% किंवा 1/3 अनिवार्य (Mains 2015)

→ खर्च -

	केंद्र	राज्य
① मजुरी	100	0
② साहित्य	75	25
③ बेरोजगारी भत्ता	0	100

→ 1) नोंदणीनंतर 15 दिवसांच्या आत 5 km च्या आत काम
2) 15 दिवसात काम न मिळाल्यास बेरोजगारी भत्ता

→ ① ग्रामसभा - a) योजनेअंतर्गत राबवायच्या कामाचे निर्धारण
(Mains 2014) b) अंमलबजावणीचे परिक्षण (social audit)

② ग्रामपंचायत - कामाच्या मुल्यापैकी 50% निर्धारण (Mains 2016)

- 2 ऑक्टोबर 2009 (Mains 2012) - योजनेला महात्मा गांधीजींचे नाव (140 वा जन्मदिन)

⇒ MGNREGA उत्क्रांती -

ⓐ राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना (NREP) + ⓑ ग्रामीण भूमिहीनांसाठी आश्वासित रोजगार योजना (RLEGP)

↓

ⓒ जवाहर रोजगार योजना (JRY)

↓

ⓔ आश्वासित रोजगार योजना (EAS) - 2 oct 1993 + ⓓ जवाहर ग्रामसमृद्धि योजना (JGSY)

↓

ⓕ संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY) + ⓖ राष्ट्रीय कामाच्या बदल्यात अन्न योजना (NFFWP)

↓

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना
2 फेब्रुवारी 2006

↓

MGNREGS 2.0
8 May 2012.

ⓐ राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना (NREP) →
- 2 october 1980

उद्दिष्ट - ग्रामीण गरीबांना उत्पादक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे.

ⓑ ग्रामीण भूमिहीनांसाठी आश्वासित रोजगार योजना (RLEGP) →
- 15 ऑगस्ट 1983

उद्दिष्ट - भूमिहीन मजूरांना रोजगाराचे आश्वासन
- ग्रामीण भागातील राहणीमान सुधारणे व उत्पादक प्रकल्प उभारणे.

ⓒ जवाहर रोजगार योजना → (Mains 2017) (Pre 2012)
- 1 एप्रिल 1989
- लक्ष्यसमूह - विशेषत: स्त्रिया, दारिद्र्यरेषेखालील ग्रामीण गरीब, मागास जिल्हे.

उद्दिष्ट - ग्रामीण भागात उत्पादक प्रकल्प उभारणे, ग्रामीण मजुरांच्या मजुरी दरात वाढ करणे व शेतीच्या मंदीच्या काळात रोजगार उपलब्ध करणे.

(d) जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना (JGSY) -

– 1 एप्रिल 1999

उद्दिष्ट – मागणी आधारित पायाभूत सुविधा उभारून ग्रामीण भागात (STI 2017) शाश्वत मालमत्ता उभारणे. व ग्रामीण गरिबांना शाश्वत रोजगाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे

खर्चवाटा – केंद्र : राज्य – 75 : 25

(e) आश्वासित रोजगार योजना -

– 2 ऑक्टोबर 1993

उद्दिष्ट – ① कुटुंबामागे किमान 2 जणांना कमीत कमी 100 दिवसांच्या कामाचे आश्वासन

② रोजगार देणारे शाश्वत स्रोत निर्माण करणे.

(f) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना - (STI 2014)

– 25 सप्टेंबर 2001

उद्दिष्ट – ① बेरोजगारीचे चक्र मोडणे, मजुरी रोजगार पुरवून अन्नसुरक्षा पुरविणे व ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा विकास करणे.

② मजुरीसोबतच कमीतकमी 5 किग्रॅ प्रतिमजूर अन्नधान्य देण्यास सुरूवात.

(g) राष्ट्रीय कामाच्या बदल्यात अन्न योजना -

– 14 नोव्हेंबर 2004

– पूरक रोजगार पुरविण्याच्या उद्देशाने अतिमागास जिल्ह्यांत सुरूवात

– 100% केंद्रपुरस्कृत योजना.

⊙ ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम -

① गतिमान ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम (ARWSP) -

- 1972-73 (Mains 2012)
- राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांना खेडेगावात पेयजल पुरवठ्याच्या योजना चालविण्यासाठी 100% अनुदान

② राष्ट्रीय पेयजल अभियान - (NDWM)

- 1986
- ARWSP कार्यक्रमाला तांत्रिक अभियानाचे स्वरूप

③ राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल अभियान - (RGNDWM)

- 1991 - NDWM ला राजीव गांधीचे नाव
- उद्दिष्ट - 1) सर्व खेड्यांना सुरक्षित व स्वच्छ पेयजल पुरविणे
  2) पेयजल स्रोत सुस्थितीत राखण्यास मदत
  3) अनुसूचित जाती व जमातींच्या पेयजल पुरवठ्यावर विशेष लक्ष
- लक्ष्य वर्ग → 100 पेक्षा जास्त लोकवस्तीची सर्व ग्रामीण गावे.

④ स्वजलधारा -

- 15 डीसेंबर 2002
- ग्रामीण भागात विहीरी व कुपनलिका उभारणे
- योजनेचे नियोजन → ग्रामपंचायतीमार्फत
- खर्च → 10% - ग्रामस्तर (Mains 2019)
  90% - केंद्र

⑤ राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (NRDWP) -

- 1 एप्रिल 2009
- उद्दिष्ट → 1) सुरक्षित व पर्याप्त पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा
  (Mains 2019) 2) स्थानिक पातळीवर सातत्याने पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षितता साध्य करणे
  3) दुषित पेयजलग्रस्त वस्त्यांना पिण्यायोग्य पाण्याचा पुरवठा करणे
- नवीन निकष → 55 लिटर दरडोई प्रतिदिन पाण्याची गरज
  (Mains 2013)

◦ महाराष्ट्रातील पेयजल कार्यक्रम -

① मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम -

- सुरूवात - 2016-17
- ग्रामीण भागात पाणीपुरवठ्यात सुधारणा करून पुरेसे व शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे
- कालावधी → 2016-17 ते 2019-20
- 3 घटक -
  (i) पाणीपुरवठ्याच्या नवीन योजनांची अंमलबजावणी करणे
  (ii) बंद असलेल्या प्रादेशिक पाणीपुरवठा योजनांचे पुनरूज्जीवन करणे
  (iii) प्रादेशिक ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनांची देखभाल व दुरूस्ती

② शिवकालीन पाणी साठवण योजना -

- 2002 पासून
- राष्ट्रीय ~~पेयज~~ ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाचा घटक
- उद्देश - पारंपारिक व अपारंपारिक उपाययोजनांद्वारे पाण्याचे संधारण करणे व पिण्याचे पाणी सातत्याने उपलब्ध करणे.

③ महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान -

- 2008-09 पासून
- उद्देश - 1) पाणीटंचाई निवारण करणे
  2) पाण्याची वाढती मागणी पूर्ण करणे
  3) यासाठी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा वाढविणे
  4) स्वच्छताविषयक सुविधा उपलब्ध करणे.

- (A) ग्रामीण दलितवस्ती पाणीपुरवठा व स्वच्छता योजना
  - नोव्हेंबर 2011
  - अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकातील कुटुंबांना नळजोडणी व वैयक्तिक शौचालय पुरविणे.

- (B) महाराष्ट्र सुवर्ण महोत्सवी दलितवस्ती ~~प~~ पाणीपुरवठा व स्वच्छता योजना
  - नोव्हेंबर 2014
  - शहरी क्षेत्रात

⊙ ग्रामीण स्वच्छता -

① केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम - (CRSP)

- 1986
- ग्रामीण गरीबांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे आणि स्त्रियांना प्रतिष्ठा मिळवून देणे.

② संपूर्ण स्वच्छता अभियान - (TSC)

- 2002 - CRSP ची पुनर्रचना
- उद्दिष्ट - शौचालये बांधून त्याद्वारे उघड्यावरील उत्सर्गाची पद्धत पूर्णपणे बंद करून आरोग्य व स्वच्छतेस प्रोत्साहन → साध्य वर्ष - 2017
- मागणी आधारीत, सामुदायिक सहभाग आणि लोककेंद्रित

③ निर्मल भारत अभियान - (NBA)

- 1 एप्रिल 2012 → TSC चे रूपांतर अभियानात
- उद्दिष्टे - 1) ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा
  (Mains 2013) 2) सर्व ग्रामपंचायती निर्मल करून 2022 पर्यंत ग्रामीण स्वच्छता प्राप्त करणे.
  3) स्वच्छता व आरोग्य शिक्षणाद्वारे शाश्वत स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविणाऱ्या संस्था व पंचायतराज संस्थांना प्रोत्साहन.
  (Mains 2013) 4) सर्व शिक्षा अभियानाद्वारे सुविधा न मिळालेल्या शाळा व अंगणवाड्यांत सुविधा.
  5) पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान
  6) घन व द्रव कचरा व्यवस्थापनासाठी लोकनियोजित स्वच्छता संस्थांचा विकास.
- योजनेचे घटक - ग्रामपंचायत

④ स्वच्छ भारत अभियान - (SBM)

- 2 ऑक्टोबर 2014

अंमलबजावणी

- स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) - पेयजल व स्वच्छता मंत्रालय
- स्वच्छ भारत मिशन (शहरी) - गृह व शहरी कार्य मंत्रालय

- उद्दिष्ट → '2019 पर्यंत स्वच्छ भारत' साध्य करणे
- मुख्य भर → स्वच्छतागृहांचा वापर करण्यासाठी लोकांच्या वर्तणुकीत सकारात्मक बदल.

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) -

उद्दिष्टे - 1) ग्रामीण लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा
2) 2019 अखेर 'स्वच्छ भारत' व 'सर्व ग्रामपंचायतींना 'निर्मल' दर्जा मिळवून देणे
3) पंचायत राज संस्था व समुदायांना शाश्वत स्वच्छतेच्या सुविधा उभारण्यास प्रोत्साहन
4) शाश्वत स्वच्छता प्राप्त करण्यासाठी योग्य तंत्रज्ञानास प्रोत्साहन

० स्वच्छ सर्वेक्षण (ग्रामीण) -2019 →

(A) Top 3 States (larger states) → 1) तमिळनाडू
2) हरियाणा
3) गुजरात

(B) Top 3 district → 1) पेद्दापल्ली, तेलंगणा
2) फरिदाबाद, हरियाणा
3) रेवाडी, हरियाणा

(C) सर्वात जास्त सहभाग नागरिकांचा (राज्य) → उत्तरप्रदेश

(d) सर्वात जास्त नागरिकांचा सहभाग (जिल्हा) → गोरखपूर

⊙ ग्रामीण पायाभूत सुविधा -

गृहनिर्माण -

① इंदिरा आवास योजना - (IAY) (Mains 2015) (Mains 2016)

- 1985 मध्ये RLEGP चा भाग म्हणून सुरू
- 1 जानेवारी 1996 - पासून स्वतंत्र दर्जा
- उद्देश - दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना, विशेषतः अनुसूचित जाती व जमातीतील लोकांना व वेठबिगारीतून मुक्त झालेल्या लोकांना घरबांधण्यासाठी किंवा कच्ची घरे अद्ययावत करण्यासाठी अनुदान
- खर्च वाटा - केंद्र : राज्य → 75 : 25 (Mains 2014)

② समग्र आवास योजना - (SAY)

- 1999-2000
- 1998 च्या National Housing & Habitat Policy ला अनुसरून
- गृहबांधणी, स्वच्छतागृहे, पिण्याचे पाणी या सर्वांचा एकात्मिक विचार करून अधिवासाच्या शाश्वत विकासासाठी योजना कार्यरत
- नंतर IAY मध्ये विलीन

③ प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) - PMAY-R

- 1 एप्रिल 2016 (IAY योजनेचे नाव बदलून PMAY)
- 2022 पर्यंत सर्वांसाठी घर
- लाभार्थ्यांची निवड - 'सामाजिक, आर्थिक व जातीय जनगणना 2011' च्या आधारे ग्रामसभेमार्फत
- स्वरूप - 1) घराचा आकार - 25 मीटर वर्ग
  2) सपाट प्रदेश - 1,20,000 रू तर, नक्षलग्रस्त व डोंगराळ प्रदेश - 1,30,000 रू ची मदत.
  3) अनुसूचित जाती व जमाती - 60% खर्चातील वाटा
     अल्पसंख्यांक - 15% खर्चातील वाटा
  4) स्वच्छ भारत मिशन व मगानरेगा अन्वये वैयक्तिक शौचालयासाठी आणखी 12000 रू ची मदत केली जाते
  5) कामाला मंजूरी दिल्यानंतर 1 वर्षाच्या आत घर बांधून पूर्ण केले जाते.
- घराची मालकी - 1) घरातील महिला सदस्याच्या नावावर किंवा
  (Mains 2014) 2) कुटुंबातील नवरा व बायको अशा दोघांच्या नावावर.

⊙ महाराष्ट्रातील आवास योजना -

1) राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना -2 →

- ग्रामीण दारिद्र्यरेषेवरील परंतु अल्प उत्पन्न गटातील (असुरक्षित) कुटुंबांना घरे बांधण्यासाठी 1 लाख रूपये घराची किंमत निर्धारीत करून 90,000 रूपयांचे अनुदान

2) लक्षित आवास योजना -

(a) शबरी आदिवासी घरकुल योजना - राज्य पुरस्कृत

- 2013 सुरूवात
- ग्रामीण व शहरी अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेले लोक

(b) रमाई आवास योजना - 2008

- ग्रामीण व शहरी अनुसूचित जाती व नवबौद्ध समाजातील कुटुंब

◎ इंधन -

① राजीव गांधी ग्रामीण LPG वितरण योजना -

- 16 ऑक्टोबर 2009
- उद्देश - लक्ष्यित गटाला सबसिडीचा लाभ मिळून उर्जा सुरक्षा
- पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालया मार्फत

② प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना -

- 1 मे 2016
- उद्देश - ग्रामीण व शहरी दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना मोफत LPG जोडणी पुरवणे
- विशेष लक्ष्य गट → महिला
  - LPG जोडणी कुटुंबातील महिलेच्या नावाने देण्यास प्राधान्य
- 'सामाजिक, आर्थिक व जातीय जनगणनेचा' आधार (SECC, 2011)
- लक्ष्य - सुरुवातीला - 2019 पर्यंत 5 कोटी LPG कनेक्शन
  अर्थसंकल्प 2018-19 - '8 कोटी LPG कनेक्शन'.

③ उज्ज्वला प्लस योजना -

- ज्यांची नोंद SECC 2011 मध्ये नाही त्यांना लाभ देण्याच्या उद्देशाने सुरू
- अनामत रकमेची पूर्तता - व्यक्ती व संस्थांकडून मिळालेल्या देणगीद्वारे

④ पहल (DBTL - Direct Benifit Transfer of LPG subsidy) -

- 1 जानेवारी 2015 - पासून संपूर्ण देशात लागू
- कुटुंबाला सवलत नसलेल्या दराने सिलिंडर मिळते व सबसिडी त्यांच्या बँक खात्यात जमा केली जाते

◎ वीज -

① राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजना - (Mains 2015)

- 2005 (STI 2015)
- उद्दिष्ट - 1) सर्व गावे व वस्त्यांचे विद्युतीकरण (Mains 2019)
  2) सर्व ग्रामीण कुटुंबांना विजेस प्रवेश। उपलब्धता
  3) BPL कुटुंबांना विजेचे कनेक्शन मोफत

(12)

② दीनदयाल उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना (DDUGJY) -

- 25 जुलै 2015 (Mains 2018)

- उद्देश - (Mains 2019)
1) 1 मे 2018 पर्यंत सर्व खेड्यांना वीजपुरवठा
2) कृषि व गैर-कृषि फिडर्स स्वतंत्र करणे
3) फिडर्स, वितरण ट्रान्समिटर्स आणि ग्राहक यांचे मिटरींग करणे.

- खर्च वाटप - केंद्र अनुदान : वितरण कंपनी : वित्तीय संस्था कर्जे
60 : 10 : 30
विशेष दर्जा राज्य - 85 : 5 : 10

ग्रामीण विद्युतीकरणाची व्याख्या -

1) गावातील निवासी भागात तसेच दलित वस्तीमध्ये वितरण ट्रान्सफॉर्मर व वितरण लाईन्स यांसारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधा उपलब्ध असल्यास.
2) शाळा, पंचायत कार्यालय, आरोग्य केंद्र, दवाखाने, समाज केंद्रे यांसारख्या सार्वजनिक ठिकाणी वीज पुरवलेली असल्यास
3) गावातील किमान 10% कुटुंबांचे विद्युतीकरण झाल्यास.

⊙ ग्रामीण रस्ते -

⊙ प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना - (Mains 2018)

- 25 डिसेंबर 2000 (Mains 2016)
- सुरुवातीला - 100% केंद्र पुरस्कृत
  दुसरा टप्पा - केंद्र : राज्य - 60:40
- उद्दिष्ट्ये → पात्र न जुळलेल्या ग्रामीण अधिवासाला बारमाही टिकतील अशा रस्त्याने जोडणे.
- (Mains 2014) → सपाट प्रदेशातील 500 पेक्षा अधिक लोकवस्तीच्या, तर डोंगराळ / आदिवासी / वाळवंटी / डाव्या अतिरेकाने प्रभावित प्रदेशातील 250 पेक्षा अधिक लोकवस्तीच्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्याने जोडणे.

भारत निर्माण योजना -

- 2005-06 पासून
- उद्देश - मूलभूत व पायाभूत सेवांचा विकास ग्रामीण भागात (STI 2018)
- 6 उपघटक → (Mains 2017) (Mains 2016)

भारत निर्माण:
- पाणीपुरवठा
- गृह
- दूरसंचार
- ग्रामीण रस्ते
- विद्युतीकरण
- सिंचन

सांसद आदर्श ग्राम योजना (SAGY) - (Mains 2017)

- 11 ऑक्टोबर 2014 - सुरूवात
  - ↳ (जयप्रकाश नारायण यांच्या जयंतीनिमीत्त)
- लोकसभा व राज्यसभेच्या प्रत्येक खासदाराने एक खेडे दत्तक घेऊन त्याचा विकास करायचा
- खेड्यांची निवड → 3000 ते 5000 लोकसंख्या व डोंगराळ प्रदेशात 1000 ते 3000 लोकसंख्या
- निधी → उद्योगांकडून मिळालेला CSR व MPLAD खासदार निधीतील 5 कोटी रूपये
- उद्दिष्ट → गावांचा सकल विकास (Holistic Development)

पुरा (PURA - Provision of Urban Amenities in Rural Areas)

- 2005
- संकल्पना - डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम
- ग्रामीण भागांचा सर्वांगीण विकास

पुरा प्रतिमान
5 Connectivities
- ① Physical Connectivity
- ② Digital Connectivity
- ③ Knowledge Connectivity
- ④ Economic Connectivity
- ⑤ Spiritual Connectivity

- उद्दिष्ट (Mains 2018) -
  1) ग्रामीण भागात शहराप्रमाणे राहणीमानाच्या संधी व सुविधा
  2) ग्रामीण व शहरी तफावत दूर करणे
  3) ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर थांबविणे

श्यामाप्रसाद मुखर्जी रूर्बन मिशन - (SPMRM)

- 21 फेब्रुवारी 2016
- ध्येय → ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाला प्रोत्साहन देतील असे वाढक्षम ग्रामीण समूह (Rural Growth Clustre) निर्माण करणे.
  - स्थानिक आर्थिक विकासाला चालना देऊन ग्रामीण भागात मुलभूत सुविधा पुरविणे.
- खर्च वाटा - 2017 18 पासून केंद्र : राज्य - 60 : 40

मिशन अंत्योदय - (Mains 2019)

- 2017-18 (च्या अर्थसंकल्पात सुरूवात)
- अंतिम ध्येय → दारिद्र्यमुक्त भारत 2022
- स्वरूप → 1) मिशनचे एकक - ग्रामपंचायती समूह
  - → 10 ग्रामपंचायतींचा एक समूह
  - → 5000 समूह तयार केले जाणार

  2) समूहातील गावांचा सकल विकास (Holistic development)

  3) आंतरमंत्रालयीन योजना

  4) समूहामधील प्रत्येक कुटुंबाचे उत्पन्न वाढणे हे ध्येय

  5) वरील 5000 समूहांच्या विकासाचे ध्येय 1000 दिवसांत गाठायचे
- विकासाचे आयाम → 1) मानवी विकास

  2) सामाजिक विकास

  3) आर्थिक विकास

  4) पर्यावरणीय विकास

ग्राम स्वराज अभियान -

- 14 एप्रिल ते 5 मे 2018 - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती निमीत्त
- घोषणा - सबका साथ, सबका गाव, सबका विकास.
- उद्देश → 1) सामाजिक ऐक्यास प्रोत्साहन
  2) गरीबांसाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजनांविषयी जागृती निर्माण करणे
- याअंतर्गत पात्र कुटुंब / व्यक्तिस खालील योजनांचा लाभ मिळवून देणे

ग्राम स्वराज अभियान

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना
- 1 मे 2016
- BPL कुटुंबांना मोफत LPG जोडणी

उजाला
- 1 मे 2015
- उर्जेच्या सक्षम वापरासाठी LEd bulb चे अनुदानीत किमतीत वितरण

प्रधानमंत्री जन धन योजना
- 28 ऑगस्ट 2014
- वित्तीय समावेशन

सौभाग्य
- 25 सप्टेंबर 2017
- वीजजोडणी नसलेल्या ग्रामीण भागातील सर्व (APL+BPL) व शहरी भागातील BPL कुटुंबांना मोफत वीजजोडणी

प्रधानमंत्री जीवन ज्योती विमा योजना
- 9 मे 2015
- 18 ते 50 वर्ष वयोगट जीवन विमा नसलेल्या नागरिकांचा समावेश

मिशन इंद्रधनुष
- 25 डिसेंबर 2014
- वैश्विक लसीकरण

प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना
- 9 मे 2015
- 18 ते 70 वर्ष वयोगट
- अपघाती मृत्यू झाल्यास वारसदाराला 2 लाख रू.

Date ____
Page ____

① मानवी विकास निर्देशांक (HDI) -
(Human Development Index)

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमातर्फे (UNDP) दरवर्षी जाहीर करण्यात येणाऱ्या मानव विकास अहवालामध्ये जगातील विविध देशांचा मानव विकास निर्देशांक प्रसिद्ध करण्यात येतो.

UNDP ने 1990 मध्ये पहिल्यांदा मानव विकास अहवाल जाहीर केला.

त्यामध्ये विविध देशांचे HDI मोजण्यात आले होते.

त्यामागील प्रेरणा पाकिस्तानी अर्थतज्ञ महबूब-उल-हक आणि अमर्त्य सेन यांची होती.

महबूब-उल-हक यांना मानव विकास निर्देशांकाचे जनक संबोधतात.

HDI तीन आयाम व चार निर्देशके यांवरुन काढतात.

a) दीर्घ व आरोग्यमय जीवन [Long and healthy life].

देशाच्या आरोग्याचा स्तर मोजण्यासाठी जन्माच्या वेळचे अपेक्षित आयुर्मान हा निर्देशक वापरला जातो.

b) ज्ञान [Knowledge] -

देशाचा शैक्षणिक स्तर मोजण्यासाठी पुढील दोन निर्देशके वापरतात.

① 25 वर्षापेक्षा अधिक वयाच्या प्रौढांची सरासरी शालेय वर्षे (Mean years of Schooling) -
आणि,

② 18 वर्षापेक्षा कमी वयाच्या मुलांची अपेक्षित शालेय वर्षे (Expected years of Schooling)

शिक्षणाचा निर्देशांक या दोन्ही निर्देशकांचा गणिती मध्य.

c) चांगले जीवनमान [Decent standard of living].

जीवनमानाचा दर्जा मोजण्यासाठी दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (Per capita GNI) हा निर्देशक वापरतात.

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

प्रत्येक निर्देशांक काढण्यासाठी पुढील सूत्र,

निर्देशांक = (प्रत्यक्ष मूल्य - किमान मूल्य) ÷ (महत्तम मूल्य - किमान मूल्य)

HDI चे मूल्य 0 ते 1 दरम्यान व्यक्त करतात.

i) निम्न मानव विकास देश - HDI 0 ते 0.550 दरम्यान
ii) मध्यम मानव विकास देश - HDI 0.550 ते 0.699 दरम्यान
iii) उच्च मानव विकास देश - HDI 0.700 ते 0.799 दरम्यान
iv) अत्युच्च मानव विकास देश - HDI 0.800 पेक्षा जास्त.

UNDP ने डिसेंबर 2019 मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या Beyond income, beyond averages, beyond today : Inequalities in Human Development in the 21st century नामक अहवालातील HDI 2019 नुसार जगातील 189 देशांच्या यादीत भारत (129) व्या स्थानावर.

भारत -

2015 - 130/188 (0.609)
2016 - 131/188 (0.624)
2017 - 130/189 (0.640)
~~2018 - 130/189~~
2018 - 129/189 (0.647)

अहवालाची थीम -

उत्पन्नापलीकडे, सरासरीच्या पलीकडे, आजच्या पलीकडे - 21 व्या शतकात मानवी विकासाची असमानता.

भारताचा समावेश - मध्यम मानव विकास गटात आहे.

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

Date ______
Page ______

पहिले पाच देश -
① नॉर्वे (0.954)
② स्वित्झर्लंड (0.946)
③ आयर्लंड (0.942)
④ जर्मनी (0.939)
⑤ हाँगकाँग (0.939)

शेवटचे पाच देश -
(189) - नायजर (0.377)
(188) - सेन्ट्रल आफ्रिकन रिपब्लिक (0.381)
(187) - चाड (0.401)
(186) - दक्षिण सुदान (0.413)
(185) - बुरुंडी (0.423)

शेजारील देश -
(71) - श्रीलंका (85) - चीन
(104) - मालदीव (134) - भूतान
(135) - बांग्लादेश (147) - नेपाळ
(152) - पाकिस्तान (170) - अफगाणिस्तान

ब्रिक्स देश -
(79) - ब्राझील (49) - रशिया
(129) - भारत (85) - चीन
(113) - दक्षिण आफ्रिका

2010 - 2018 दरम्यान भारताची वार्षिक HDI वृद्धी 1.34 इतकी आहे.

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

Date
Page

② असमानता - समायोजित मानव विकास निर्देशांक (IHDI)
(Inequality - adjusted Human Development Index) -

- (2010) च्या अहवालात हा निर्देशांक लागू केला.
- हा निर्देशांक HDI प्रमाणेच काढला जातो, परंतु यात त्या देशातील लोकसंख्येचा झालेला असमान विकासही विचारात घेतला जातो.
- देशात चारही निर्देशकांच्या बाबत पूर्ण समानता असेल तर HDI आणि IHDI समान येतील.
- जेव्हा IHDI < HDI तेव्हा विकासात असमानता दिसते.
- HDI आणि IHDI मधील फरक हा असमानतेमुळे न होऊ शकलेला विकास दर्शवितो.
(% of Human Development loss due to inequality)

भारताचे स्थान 130 वे (0.477)

③ लैंगिक विकास निर्देशांक (GDI) -
(Gender Development Index) -

- UNDP ने (2014) च्या अहवालापासून हा नवीन निर्देशांक जारी केला.
- हा निर्देशांक महिलांचा मानव विकास पुरुषांच्या तुलनेत किती प्रमाणात झालेला आहे.
- त्यासाठी HDI चे आयाम व निर्देशके वापरतात.

GDI = महिलांचा HDI ÷ पुरुषांचा HDI

2018 नुसार,
महिला HDI = 0.574
पुरुष HDI = 0.692

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

Date
Page

जन्माच्या वेळी आयुर्मान -
महिला = 70.7 वर्ष, पुरुष = 68.2 वर्ष

अपेक्षित शालेय वर्ष -
महिला = 12.9 वर्ष, पुरुष = 11.9 वर्ष

सरासरी शालेय वर्ष -
महिला = 4.7 वर्ष, पुरुष = 8.2 वर्ष

दरडोई अंदाजित स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (2011 PPP डॉलर्स) -
महिला = 2625, पुरुष = 10,712

(4) लैंगिक असमानता निर्देशांक (GII) -
(Gender Inequality Index) -

- हा निर्देशांक (2010) च्या अहवालात लागू केला.

- त्याने 1995 पासून लागू केलेल्या लिंग-आधारीत विकास निर्देशांक (GDI) व लिंग सबलीकरण परिमाण (GEM) यांची जागा घेतली.
- हा निर्देशांक तीन निकष व चार निर्देशांक यावरून काढतात.

a) जनन आरोग्य (Reproductive health) -
ते मोजण्यासाठी
i) माता मर्त्यता (maternal mortality)
ii) किशोरवयीन जन्यता (Adolescent fertility)

b) सबलीकरण (Empowerment) -
i) संसदीय प्रतिनिधित्व (Parlementary representation)
ii) शैक्षणिक स्तर - किमान माध्यमिक शिक्षण घेतलेली

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

Date ____
Page ____

महिला लोकसंख्या

३) श्रम बाजार (Labour market).
त्याचे प्रमाण श्रम शक्तीतील सहभागावरून मोजतात.

2018 नुसार

- भारताचा क्रमांक = 122 वा (162 देशांमध्ये)
- भारताची GII किंमत = 0.501
- माता मृत्यू प्रमाण = 174 (2015 नुसार)
- पौगंडावस्थेतील (15-20 वर्ष) जन्म दर = 13.2
- संसदेच्या जागांमधील महिलांचा वाटा = 11.7 %.
- कामगार शक्ती सहभाग दर -
  महिला = 23.6 %, पुरुष = 78.6 %.

पहिले स्थान GII नुसार = स्वित्झर्लंड
शेवटचे स्थान (122 वे) = येमेन
चीन = 39 वे
श्रीलंका = 86 वे
भूतान = 99 वे
म्यानमार = 106 वे

(5) बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (MPI).
(Multidimensional Poverty Index) -

- या निर्देशांकाची सुरुवात UNDP आणि ऑक्सफर्ड विद्यापीठ यांनी मिळून जुलै (2010) मध्ये केली.
- या निर्देशांकाने 1997 पासून लागू करण्यात आलेल्या मानवी दारिद्र्य निर्देशांकाची (HPI) ची जागा घेतली.
- हा निर्देशांक तीन आयाम व दहा निर्देशांक यावरून काढतात.

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

a] आरोग्य (Health).
i] पोषण
ii] बाल मर्त्यता

b] शिक्षण (Education).
i] शालेय वर्षे
ii] बालक पटसंख्या

c] जीवनमान दर्जा (Living Standards).
i] मालमत्ता
ii] वीज
iii] पाणी
iv] स्वच्छतागृह
v] स्वयंपाकाचे इंधन
vi] जमीन (अस्वच्छ जमिनीवरील जगणे)

Theme of HDI -

① 2013 : The Rise of South : Human Progress in a Diverse World.

② 2014 : Sustaining Human Progress : Reducing Vulnerabilities & Building Resiliences.

③ 2015 : Rethinking Work for Human Development.

④ 2016 : Human Development for Everyone

⑤ 2017 :

SHOT ON REDMI 7

Scanned by TapScanner

Date ______
Page ______

* लिंग - गुणोत्तर

* स्त्री - पुरुष लिंग गुणोत्तर -

लिंग गुणोत्तर = 1000 पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या

किंवा

$$\text{लिंग गुणोत्तर} = \frac{\text{विशिष्ट क्षेत्रातील स्त्रियांची संख्या}}{\text{त्याच क्षेत्रातील एकूण पुरुषांची संख्या}} \times 1000$$

- 1901 साली 972 असलेले लिंग - गुणोत्तर 1971 साल - पर्यंत सतत कमी होत गेले.
- 1981 - 1991 या काळात पुन्हा 7 ने घट झाली.
- 2001 पासून यात सतत वाढ होताना दिसते.

1991 = 927
2001 = 933
2011 = 943

* सर्वाधिक लिंग - गुणोत्तर असलेली राज्ये.

① केरळ - 1084
② पुदुच्चेरी - 1034
③ तमिळनाडू - 995
④ आंध्रप्रदेश - 992
⑤ मणिपूर - 992

* सर्वात कमी लिंगगुणोत्तर असलेली राज्ये

① हरियाणा - 877
② जम्मू-काश्मीर - 883
③ सिक्कीम - 890
④ पंजाब - 893
⑤ उत्तर प्रदेश - 908

* ग्रामीण भागात लिंग - गुणोत्तर 1000 पेक्षा जास्त असणारी राज्ये

① उत्तराखंड = 1000
② छत्तीसगड = 1001
③ गोवा = 1003
④ केरळ = 1084
⑤ पुदुच्चेरी = 1034

SHOT ON REDMI 7

Scanned by TapScanner

Date ____ Page ____

* शहरी भागात लिंग गुणोत्तर 1000 पेक्षा जास्त असणारी राज्ये.

① मणिपूर = 1026 ② मेघालय = 1001
③ केरळ = 1091 ④ तमिळनाडू = 1000
⑤ पुदुच्चेरी = 1042

* सर्वात कमी लिंग गुणोत्तराचे केंद्रशासित प्रदेश.
① दमण व दीव = 618
② दादरा व नगर हवेली = 775
③ चंदीगड

* बाल लिंग गुणोत्तर (0-6 वर्षे).

भारत.
1951 = 983 1961 = 976
1971 = 964 1981 = 962
1991 = 945
2001 = 927
2011 = 919

सर्वात जास्त लिंग गुणोत्तर (0-6 वर्षे)	सर्वात कमी लिंग गुणोत्तर (0-6 वर्षे)
① अरुणाचल प्रदेश = 972	① हरियाणा = 834
② मिझोराम = 970	② पंजाब = 846
③ मेघालय = 970	③ जम्मू-काश्मीर = 862
④ छत्तीसगड = 964	④ राजस्थान = 888
⑤ केरळ = 964	⑤ गुजरात = 890

बाल लिंग गुणोत्तरातून सर्वाधिक वाढ झालेले राज्य = पंजाब

बाल लिंग गुणोत्तरातून सर्वाधिक घट झालेले राज्य = जम्मू-काश्मीर

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

Date ______
Page ______

* महाराष्ट्रातील लिंग गुणोत्तर.

2001 ला = 922
2011 ला = 929

सर्वाधिक लिंग-गुणोत्तराचे जिल्हे

① रत्नागिरी = 1123
② सिंधुदुर्ग = 1037
③ गोंदिया = 996
④ सातारा = 986

सर्वात कमी लिंग-गुणोत्तराचे जिल्हे

① मुंबई शहर = 838
② मुंबई उपनगर = 857
③ ठाणे = 880
④ पुणे = 910

* बाल लिंग गुणोत्तर

2001 ला = 913
2011 ला = 894

सर्वात जास्त

① गडचिरोली = 956
② चंद्रपूर = 945
③ गोंदिया = 944
④ रत्नागिरी = 940
⑤ भंडारा = 939

सर्वात कमी

① बीड = 801
② जळगाव = 829
③ अहमदनगर = 839
④ बुलढाणा = 842
⑤ कोल्हापूर = 845

Scanned by TapScanner

Date
Page

* बालमृत्यू प्रमाण

दर हजार जीवीत जन्मलेल्या बालकांपैकी 5 वर्षाच्या आत मृत्यू पावणाऱ्या बालकांची संख्या म्हणजेच बालक मृत्यू दर

- MDG नुसार 42 असणे अपेक्षित होते.
- जगामध्ये सर्वाधिक बालमृत्यू भारतात (20%) होतात.

सर्वाधिक बालमृत्यू आढळणारे देश -
① भारत ② नायजेरिया
③ पाकिस्तान ④ काँगो
⑤ इथिओपिया

सध्या भारतात = 39 (2017 नुसार)

सर्वात जास्त - आसाम = 73
मध्यप्रदेश = 69

- केरळ, तमिळनाडू, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल, पंजाब, हिमाचल प्रदेश या राज्यांकडून MDG - U5MR उद्दिष्टे साध्य झाली आहेत.
- सध्याचा भारतातील बालमृत्यू दर हा जागतिक स्तरावरील बालमृत्यू दराइतका आहे.

- WHO च्या अहवालानुसार, जगभरात 2000-16 या काळात 5 वर्षाखालील बालके पुढील कारणामुळे मृत्यू पावली.
1] न्यूमोनिया = 13%
2] अतिसार = 8%
3] मलेरिया = 5%
4] गोवर = 1%
5] HIV/AIDS = 1%

SHOT ON REDMI 7
AI DUAL CAMERA

Scanned by TapScanner

Date
Page

- या कारणांव्यतिरिक्त नवजात शिशूंचे आजार आणि कुपोषण हे बालमृत्यू होण्यासाठी सर्वाधिक कारणीभूत ठरतात.

India New Born Action Plan (INAP) -

- जून 2014 च्या जागतिक आरोग्य परिषदेच्या 67 व्या सभेत Every Newborn Action Plan मांडला गेला आणि यामध्ये सहभागी होत भारताने INAP ची घोषणा केली.

उद्दिष्टे -
- 2030 पर्यंत नवजात मृत्यूदराचे प्रमाण एक अंकी संख्येपर्यंत कमी करणे.
- 2030 पर्यंत Still Birth Rate एक अंकी संख्येपर्यंत कमी करणे.
(आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हे दोन्ही उद्दिष्टे 2035 पर्यंत पूर्ण करण्याचे ठरवले आहे.)

1990 - 2012 दरम्यान

नवजात मृत्यू दर = 44% ने कमी झाला.
बालमृत्यू दर = 59% नी कमी झाला.
अर्भक मृत्यूदर = 53% ने कमी झाला.

दहशतवाद

कायदे -

1) PDA (1950) - Preventive Detention Act.

2) AFSPA (1958) - Armed Forces Special Powers Act.

states under AFSPA:
J & K, नागालँड, आसाम, मणिपूर आणि अरुणाचल प्रदेशाचे काही भाग.

3) MISA (1971) - Maintenance of Internal security Act.

4) NSA (1980) - National security Act.

5) TADA (1985) (2018) Mains - Terrorists and Disruptive Activities (Preventive) Act.

6) MCOCA (1999) - Maharashtra control of organized Crime Act.

7) POTA (2002) - Prevention of Terrorism Act (2018 Mains)

8) PMLA (2002) - Prevention of Money Laundering Act.

सुरक्षा संस्था

1). NIA - NIA. Act, 2009
- Central Counter Terrorism Law enforcement Agency

2) NSG - 15 oct, 1984.
- For combating terrorists Activities and protect states against internal disturbances
- Operation Black Tornado. 26/11.

3) Force One - 26 November 2010
- specialized Counter Terrorism Unit of मुंबई police

4) ATS - Anti-Terrorist squad.
- 1990 - A.A. khan
established in महाराष्ट्र.

5) NATGRID - Connecting database of Various core security Agencies

दहशतवादी संघटना :

1) Liberation Tiger of Tamil Ealam
↳ प्रभाकरन.
↳ राजीव गांधी यांची हत्या.

2) National Liberation Front of Tripura

3) Students Islamic Movement of India (SIMI)

4) Lashkar-e-Taiba
↳ हाफीज सईद.

5) Jaish-e-Mohammad
↳ 2001 - J & K विधानसभेवर हल्ला.
↳ 2001 - संसद हल्ला
↳ अफजल गुरु.
↳ 2016 - पठाणकोट हल्ला.
↳ 2016 - उरी हल्ला.
18 सप्टेंबर 2016
↳ 14 Feb, 2019 → - पुलवामा Attack

6) हिजबूल मुजाहिद्दीन
↳ बुऱ्हान वाणी.

7) People's Liberation Army.

★ Unlawful Activities (Prevention) Act, 1967 याद्वारे संघटनांना दहशतवादी घोषित.

दहशतवादी हल्ले

1) 12 मार्च 1993 – मुंबई Blast.

2) 13 Dec 2001 – संसद हल्ला.
   – लष्कर-ए-तैबा.

3) 11 जुलै 2006 –
   – मुंबई ट्रेन ब्लास्ट.
   – लष्कर-ए-तैबा.

4) 26 नोव्हेंबर 2008
   – मुंबई हल्ला – ताज, ओबेरॉय.
   – लष्कर-ए-तैबा.
   – Op. Black Tornado.

5) 18 सप्टेंबर 2016
   – Uri Attack
   – जैश-ए-मोहम्मद.
   – Surgical Strikes
     ↳ 29 सप्टेंबर 2016.

6) 14 Feb, 2019
   ↳ पुलवामा Attack.
   ↳ जैश-ए-मोहम्मद.
   ↳ Balakot Airstrikes
     ↳ Op. बंदर.
     ↳ 26 Feb, 2019.

Counter-Terrorism Operation

1) Op. All out
   – In 2017
   – To flush out militants & terrorists from काश्मीर.

2) Op. Black Thunder
   – Late 1980s
   – To flush out remaining खरक शिख militants from Golden Temple

3) Op. Blue star
   To capture शिख leader संत. जर्नलसिंग भिंद्रनवाले आणि त्यांचे follower.

Rohit Hake
MPSC DECODED

निरक्षरता :

साक्षर : 2011 च्या census नुसार,

1). वय 7 किंवा जास्त.
2) जो वाचू व लिहू शकतो कोणत्याही भाषेतून
त्याला 'साक्षर' समजले जाते.

2001	64.84 %
वाढ	+ 8.14 %
2011	72.98 %

Male	82.13 %
Female	65.47 %

योजना –

1952 – सामाजिक शिक्षण योजना.
↳ प्रौढ निरक्षरांना साक्षर करणे.
↳ हक्क व कर्तव्यांची जाणीव निर्माण करणे.
↳ एकक तालुकास्तर होते.

1978 – राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम
– 2 ऑक्टोबर 1978 (2016 Mains)
– 15 ते 35 वर्षे वयोगटातील 10 कोटी लोकांना साक्षर करणे.
उद्दीष्टये :
– साक्षरता व सजगता.
– कार्यकारी विकास.
– आर्थिक व सामाजिक विकासाची जाणीव
– 10 कोटींचे उद्दीष्टय गाठता आले नाही.
–

★ राष्ट्रीय साक्षरता मिशन.

संपूर्ण साक्षरता शिबीर
↓
साक्षरोत्तर कार्यक्रम
↓
निरंतर शिक्षण कार्यक्रम.

– 5 मे 1988 रोजी. 2016 (Mains)
– 15 ते 35 वयोगटातील निरक्षरांना (2018 Mains) Functional Literacy.
– तत्व – एकाने एकास शिकवावे. (2012 Mains)
– कार्यात्मक साक्षरता
– 3 R – Reading, Writing, Arithmetic

2007 मध्ये, नवीन लक्ष्य :
– 15 ते 35 वयातील साक्षरता 75 % करणे.
– व्यावहारिक साक्षरता वाढविणे.
↳ अभ्यास, लेखन, गणन.
↳ राष्ट्रीय एकता, पर्यावरण संरक्षण, स्त्रीसमानता, लहान कुटुंबे.
– 10th FYP मध्ये 12.74 कोटी लोक साक्षर. 60 % महिला, 23 % SC, 12 % ST. (2015 Mains)

साक्षर भारत :

– 8 सप्टेंबर 2009.
– राष्ट्रीय साक्षर मिशनचे रूपांतर.
– प्रौढ साक्षरते बरोबरच स्त्री साक्षरतेवर भर.
– अंमलबजावणीचे विकेंद्रीकरण.

4) योजनेचे कार्यक्षेत्र:

i) स्त्री साक्षरता 50% किंवा कमी असणारे जिल्हे.

2) जातिडाव्या विचारसरणीने बाधित सर्वच जिल्हे.

3) योजनेचे लक्ष्य:

i) 80% प्रौढ साक्षरता प्राप्त करणे.

ii) 7 कोटी लोकांना साक्षर करणे.

(2015 Main)

iii) पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील तफावत 10% पेक्षा कमी.

ही लक्ष्ये 2017 पर्यंत प्राप्त करायची होती.

साक्षर भारत ऐवजी.

"पढना लिखना अभियान"

- 2018 मध्ये घोषणा.
- 2019-20 अर्थसंकल्पात 100 कोटींची तरतूद.

Rohit Hake

MPSC DECODED

★ प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम.

- साक्षरता (2015 Main)
- मूलभूत शिक्षण
- कौशल्य विकास

HR

PYQ -
Year - 2016 - 2017 - 2018 - 2019
MARK - 11 14 11 13

2.1. UDHR-1948

मानवधिकार :-

सर्व मानवास जन्मजातच मिळतात
मानवधिकार हे केवळ समाजातच मिळतात.
India- ने बहुतेक तरतुदी घटनेत समाविष्ट

व्याख्या :-

प्रा. हेरॉल्ड लास्की :-

हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती की ज्याच्याशिवाय कोणत्याहि व्यक्तीस स्वतःची संपूर्ण प्रगती करता येत नाही.

डॉ. अमर्त्य सेन :- (Nobel - 1998, भारतरत्न - 1999)

'विकास ही एक प्रक्रीया व फक्त असुन राज्यातील नागरिकांना min. अन्न, शिक्षण, आरोग्य सेवा & रोजगार यांची हमी देण्यासाठी राज्याच्या हस्तक्षेपासाठी-ची गरज प्रतिपादन केली पाहिजे.

मानवाधिकाराची उत्क्रांती :-

प्राचीन - ग्रीक स्टॉइक तत्त्वज्ञानांनी निर्माण केलेल्या नैसर्गिक हक्क सिद्धांत (theory of Nutural Rig
थॉमस हॉब्ज - Leviathan - Book
जॉन लॉक - Two Treaties of Goverment - Book.

इंग्लड मध्ये विकास →
1215 -चा मॅग्नाकार्टा
1628 -चा पिटिशन ऑफ राईट्स
1689 -चा बील of राईट्स (इंग्लड)

फ्रेंच मध्ये (राज्यक्रांती)

1789 - मानव व नागरिकांना हक्काचा जाहीरनामा
अमेरिका - 1776 - USA of बील राईट्स.

mpsc decode

Scanned by TapScanner

मानवाधिकाराची वैशिष्ट्ये :-

MPSC-2012

→ सामाजीक / सांस्कृतीक, आर्थिक व राजकि घटकांच्या परस्पराशी सहसंबध असतो. व अविभाजनिय असत

→ जन्मालेच प्राप्त

→ सर्वांना सारखे

→ कसस्वरुप असतात.

→ मर्यादित असतात.

UDHR- संबधीत प्रमुख मापंदड :-

जाहिरनामे, तत्वे, मार्गदर्शक तत्वे, स्टॅडर्ड नियम, शिफारसी हे बंधनकारक नसतात.

Bt, करार, कायदे, प्रोटोकॉल याचा स्विकार करणाऱ्या देशावर बंधनकारक ० असतात.

संयुक्त राष्ट्र आणि मानवधिकार :-

1945 पासुन (स्थापनेपासुनच) प्रवर्तन व संरक्षण हे मुख्य काम राहीले.

पुढे याचे एक जाळे बनले. व त्या जाळ्यात पुढील संस्थाच्या समावेश,

* संयुक्त राष्ट्र आम सभा :- (UN General Assembly)

→ धोरणनिर्मीती विजयक संस्था, UN चे सर्व सदस्य राष्ट्रे तिचे सदस्य तिचे प्रमुख्य कार्य UN च्या तिसऱ्या समीती व आर्थिक व सामाजिक परिषदे तिच्या समोर आणलेल्या मुदद्याचे परिक्षण

तिसरी समीती (third committe)

6 पैकी एक समीती, मुक्त लाव, साम. मानवीय व सांस्कृतीक कामकाज समीती)

आर्थिक व सामाजीक परिषद.

UN ला. HR बददल शिफारसी

mpsc decode

Scanned by TapScanner

(8)

संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषद :

UN ची संलग्न संस्था

15-मार्च-2006 चा पुर्वीची आयोग - (सं. रा. मानवाधिकार आयोग) बरखास्त. व सं. रा. मानवाधिकार परिषद स्थापना

हि परिषद - 47 सदस्य राष्ट्रांची आंतर-शासकीय संस्था.

मुख्यालय - जिनिव्हा.

आंतरराष्ट्रीय बील of राईट्स

- मानवी अधिकारांच्या जागतिक

2014 जाहिरनामा ' आंतराष्ट्रीय, आर्थिक, सामाजीक व सांस्कृतिक अधीकार करार, & आंतरराष्ट्रीय नागरी व राजकिय अधिकार करार व त्यांच्या दोन ऐच्छिक प्रोटोकॉल्स यांचा समावेश.

मानवी अधिकाराच्या जागतिक जाहिरनामा -(UDHR)

mpsc 14, 2015, 2016 2017 2019

निर्मीती - June-1946 मध्ये ECOSOC ने कायमस्वरुपी मानवधीकार आयोग स्थापन

PSI main 2013, 2017

मसुदा समीती :- 1947 मध्ये. 9 सदस्यीय समीती

अध्यक्षा :- इलिनॉर रुझवेल्ट

प्रमुख भुमिका :- जॉन पिटर्स हंम्प्रे (कॅनडा)

संमत :- UNO ने 10-Dec. 1948 · पॅरिस येथे 183 व्या खुल्या अधिवेशनात ' मानवी अधिकाराच्या जागतिक जाहिरनामा स्विकृत.

घोषणा ठराव :- 217 (A) (III)

भारतीय प्रातिनिधी :- हंसा मेहता

त्यांच्यामुळे, All men are Createad equal ऐवजी All Human being's are Created equal असा शब्दप्रयो

जाहिरनाम्यात कलमे :- एकुण. 30 - mpsc-2018

* जाहिरनाम्यातील सर्व कलमे वैयक्तिक स्वरुपाची आहे

→ 10-Dec-1948 - संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेच्या संमत केला आणि तो जगातील सर्व देशाला उद्देशुन आहे.

Scanned by TapScanner

④

(अ) सर्व व्यक्तींसाठी :-

MPSC 2013, 14

* 1 कलम :- मानव जन्मतःच स्वतंत्र असतात & सर्वांना समान अधिकार असतात

* 2 कलम :- वंश, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म इत्यादी आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही.

(ब) - नागरी व राजकीय अधिकार :-

MPSC 2013 2019(3)

* 3 कलम :- प्रत्येकास जगण्याचा, स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा व सुरक्षततेचा अधिकार

PSI 2013

* 4 कलम :- गुलामगीरी व गुलामांच्या व्यापारावर बंदी

* 5 कलम :- छळ / क्रूर अमानुष वागणूक किंवा शिक्षा देता येणार नाही.

* 6 कलम :- प्रत्येकाला कायद्याच्या दृष्टीने माणूस ∴ मान्यता मिळण्याचा अधिकार

* 7 कलम :- कायद्याचे समान संरक्षण

* 8 कलम :- हक्काचे उल्लंघन करण्याच्या कृतिविरुद्ध प्रभावी उपाययोजना करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार

* 9 कलम :- बेकायदेशीर अटक, स्थानबद्धता / हद्दपार करता येणार नाही

* 10 कलम :- निष्पक्ष न्याय मिळण्याचा अधिकार

* 11 कलम :- अपराध सिद्ध होईपर्यंत निरपराध गृहीत धरण्याचा अधिकार

* 12 कलम :- खाजगी जिवनात कुटुंब, घर, पत्रव्यवहार यात बेकायदेशीर हस्तक्षेपाविरुद्ध अधिकार

* 13 कलम :- राष्ट्राच्या हद्दीत होईपर्यंत निरपराध गृहीत धरण्याचा -अ संचार करण्याचे / वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य तसेच देश सोडून जाण्याचा वा स्वदेशी परतण्याचा अधिकार

* 14 कलम :- छळापासून सुटकेसाठी इतर देशात आश्रय मिळण्याचा व तो उपभोगण्याचा अधिकार.

* 15 कलम :- राष्ट्रीयत्व मिळण्याचा बदलण्याचा व बेकायदेशीर रित्या हिरावून न घेतले जाण्याचा अधिकार

Scanned by TapScanner

(5)

* 16 कलम :- वंश, राष्ट्रीतत्व, धर्म अशा कोणताही बंधनविना विवाह करण्याचा अधिकार
* 17 कलम :- मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार
* 18 कलम :- विचार स्वांतत्र्य, धर्म श्रध्दा बदलण्याचे स्वांतत्र्य व त्यांचे आचरणाचे स्वांतत्र्य
* 19 कलम :- मतस्वांतत्र्य व भाषण स्वांतत्र्य
* 20 कलम :- शांततापुर्ण एकत्र येण्याचे व संघटना स्थापन करण्याचे स्वांतत्र्य
* 21 कलम :- शासकिय सेवेत भाग घेण्याच्या अधिकार

(क) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार :-

MPSC 2015 2019, STI mn 2014 2017

* 22 कलम :- सामाजिक सुरक्षितता प्राप्त करण्याचा अधिकार स्वतःच्या विकासासाठी आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृ- अधिकार संपादन करुन घेण्याचा अधिकार
* 23 कलम :- काम मिळण्याच्या, निवडण्याच्या कामाच्या ठिकाणी न्याय व अनुकुल अटींच्या फायदा घेण्याचा व बेकारीपासुन संरक्षण मिळवण्याचा अधीकार
* 24 कलम :- मर्यादा असलेले कामाचे तास व ठराविक मुदतीने पगारी सुट्ट्या धरुन प्रत्येकास विश्राती व आराम मिळण्याचा अधिकार.
* 25 कलम :- स्वतःचे व कुटुंबाचे आरोग्य सुस्थितीत राहील असे राहणीमान राखण्याचा अधिकार
 यात, : अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकिय मदत व आवश्यक सामाजिक सोयी यांच्या समावेश होतो.
 - तसेच, बेकारी, आजारपण, अपंगत्व, वैधत्व / वार्धक्य यामुळे उदरनिर्वाहाचे दुसरे साधन
* 26 कलम :- शिक्षणाचा अधिकार - किमान प्राथमिक शिक्षण free माध्य. शिक्षण सक्तीचे, तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण गुणवत्तेप्रमाणे सर्वांना सारखे असावे
* कलम - 27 :- सांस्कृतिक जीवनात मनमोकळेपणाने भाग घेण्याचा तसेच वैज्ञानिक प्रगतिपासुन मिळणाऱ्या फायद्यात सहभागी होण्याचा अधिकार

⑥

* 28 कलम :- जाहीरनाम्यातील अधिकार व स्वातंत्र्य पुर्णपणे साध्य करता येईल अशा सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचा प्रत्येकास हक्क

कलम-29 :- कायद्याने घालुन दिलेल्या मर्यादांच्या अधिन राहावे.

कलम-30 :- जाहिरनाम्यातील मजकुराचा चुकीचा अर्थ न लावण्याबाबत.

- सध्या 10 मुलभुत आंतराष्ट्रीय मानवाधिकार करार कार्यरत

* मानवी हक्क समिती :- 16-Dec-1966 - स्विकृत केलेल्या आंतराष्ट्रीय नागरी व राजकिय अधिकार करारांची अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्याचे काम

* आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार समीती - 16-Dec-1966 स्विकृती आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार कराराच्या अंमलबजावणीवर देखरेख

* वांशिक भेदभाव निर्मुलन समिती :- 21-Dec-1965 Same. ~~देख~~ करारावर देखरेख ठेवणे.

* महीलाविरोधी भेदभावाच्या स्वरूपाच्या निर्मुलनाच्या करार-
India स्विकार - 30-July-1980
अंमलबजावणी - 9-July-1983

समिती: ~~196~~ 1979-18-Dec.

* बालहक्क समिती - 20-Nov. 1989
करार ⇒ 1989 ला संमत.
याच वर्षी मुलांविषयी राष्ट्रीय कृती धोरण

⑦

* स्थलांतरीत कामगारांविषयक समिती - 18-Dec-1990
work= देखरेख

* शोपवलेल्या अदृश्यतेवरील समीती :- 20-Dec-2006 संमत
देखरेख.

करार :- 20-Dec-2006- संमत
India- 6-Feb-2007 सा. स्विकार Bt अंमलबजावणी नाही.

* विकलांग व्यक्तींच्या हक्कांविषयक समिती. 2006 संमत
देखरेख.

करार :- 20-Dec-2006 स्विकृत
India- 1-Act.2007 स्विकृत तो-स्विकारणारा 7 वा देश. then अंमलबजावणी

* छळविरोधी उपसमीती - 2007 (Optional protocol to the Convention Against Torture) OPCAT अंतर्गत.

OPCAT करार - 2002 स्विकृत
अंमलबजावणी - 2006.

* आंतरराष्ट्रीय मानवाधीकार मंजाकाचे भारतीय घटनेतील प्रतिबिंब

MPSC 2013 2018

	भाग-③	भाग-④
* प्रास्ताविका	मुलभुत अधिकार	मार्गदर्शक तत्वे
- न्याय	कलम - 14-30	कलम, 38, 39(d)(A)
- स्वातंत्र्य		41, 42, 43, 43(A)
- समानता		

* मानवी अधिकाराच्या अंमलबजावणी व संरक्षणासाठी यंत्रणा

MPSC 12

घटनात्मक उपाय - कलम - 32 - व कलम - 226

वैधानिक उपाय :- मानवी अधिकार संरक्षण अधिनियम - 1993
28-Spt-1993 पासुन सपुर्ण भारतासाठी अंमलात (J&K व Bt 7 व्या परिशिष्ट List I & List III मधील)

Scanned by TapScanner

(8)

अपेक्षित (2020) IMP.

रा. मानवी हक्क आयोग (NCHR)
(2019 च्या बदलानुसार)

राज्य मानवी हक्क आयोग (SHRC)
(2019-च्या बदलानुसार)

वैधानिक - 12-Act-1993

रचना - अध्यक्ष + 5 नियुक्त + 7 नामनिर्देशित

अध्यक्ष - India - निवृत्त सरन्यायाधिश / SC चा न्यायाधिश

सदस्य (5 नियुक्त)
1) SC चा विद्यमान / निवृत्त न्या.
2) HC चा ‖ ‖ मुख्य न्या.
3) मानवी हक्कसंबंधी प्रत्यक्ष अनु. ज्ञान असलेला
4) 3 व्यक्ती - (min- 1 woman)

पदसिद्ध सदस्य :-
1) अध्यक्ष - राष्ट्रीय महिला आयोग
2) ‖ - ‖ SC आयोग
3) ‖ - ‖ ST आयोग
4) ‖ ‖ अल्पसंख्याक ‖
5) ‖ ‖ मागासवर्ग आयोग
6) ‖ ‖ बालहक्क संरक्षण आयोग
7) आयुक्त ‖ दिव्यांग व्यक्ती आयोग

शोधसमिती :- PM, गृहमंत्री, LS
(6 सदस्य) - सभापती, RS उपाध्यक्ष
LS & RS विरोधी पक्षनेते.

नियुक्ती - राष्ट्रपती
कार्यकाल - 3 year / 70 वर्षे
पदमुक्ती - गैरवर्तन, अकार्यक्षमता HC च्या सल्ल्याने राष्ट्रपती द्वारे
तपास - घटनेला 1 year पूर्ण झाल्यावर करु शकत नाही.
2006 च्या सुधारणा
→ राज्यसरकारला पूर्वसुचना न देता NCHR कुठल्याही तुरुंगाला भेट देऊ शकते.

रचना :- अध्यक्ष - HC निवृत्त मुख्य न्यायधिश + 2 सदस्य
1) उच्च न्यायालय विद्यमान / निवृत्त / जिल्हा न्याया. 7 वर्षे अनुभव
II) मानवी हक्कासंबंधी ज्ञान व अनुभव

नियुक्ती - राज्यपाल
कार्यकाल - 3 year / 70 वर्षे (फेरनियुक्ती नाही)
पदच्युती - राष्ट्रपती द्वारे (NCHR च्या अध्यक्ष / सदस्य प्रमाणे)

Scanned by TapScanner

महा. राज्य मानवाधिकार आयोग (MSHRC)

→ स्थापना - 6-मार्च - 2001

→ रचना - 1 अध्यक्ष + 4 सदस्य

→ महा. राज्य मानवधिकार आयोगाकडे तक्रार करण्यासाठी मराठी, हिंदी, गुजराती, / इंग्रजी Longwaye Use

→ प. बंगाल हे राज्य मानवी हक्क आयोग स्थापन करणारे पहीले राज्य. (1995)

→ अध्यक्ष - 1) अरविंद सावंत - 2001 - 2002 (प्रथम)

5) श्री. एम. ए. सयीद - 2017 पासुन (तात्पुरते)

मानवधिकार न्यायालये :-

30 कलम (1993 act) - राज्यशासन उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशाच्या संमतीने प्रत्येक जिल्ह्यात 1 कोर्ट व सेशन 'मानवाधिकार न्यायालय' घोषीत.

मानवधिकार कार्यकर्ते

① लक्ष्मी अगरवाल :- Acid हल्ल्यातील व्यक्तीसाठी कार्य.

NGO - छाव

② किर्ती भारती :- बालविवाह ला विरोध (RJ) मध्ये

NGO - सारथी ट्रस्ट (घडील बालविवाह रद्द केला (लिमका Book))

मुळ नाव - चोप्रा - 3t भारताची कन्या ∴ नाव (भारती)

③ बेझवाडा विल्सन :- मानवाडोरे मैला वाहुन नेणे प्रथा बंद

चळवळ - सफाई कर्मचारी आंदोलन

2016 - रमन मॅगसेसे पुरस्कार प्राप्त.

सर्वोच्च न्यायालय मानवी हक्क खटले व निर्णय :-

① नंदीनी सत्पथी VS PL दाणी - आरोपीला वकील नेमण्यास परवानगी

2) प्रेम शंकर शुक्ला VS दिल्ली - आरोपीला बेड्या घालणे हे जुलमीपणाचे

3) रुडुल शाह VS बिहार सरकार - व्यक्ती स्वत: असंघनाविरुद्ध नुकसान भरपाई

4) सेहेली विरुद्ध दिल्ली पोलीस आयुक्त - पोलिस मारहाणीत मरण पावलेल्या मुलाच्या आईस नुकसान भरपाई

Scanned by TapScanner

मानवी हक्क परिषद - 1946 - स्थापन करण्यात आलेल्या 53 सदस्यीय संयुक्त राष्ट्र मानवी हक्क आयोगाच्या जागेवर मानवी हक्क परिषद स्थापन

स्थापना - 15 - मार्च - 2006

UNHRC - ऐवजी आता HRC कार्यरत आहे.

सदस्य - 47 (संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेकडून निवडले जातात)

कालावधी - 3 वर्षे

- एखादा सदस्य देश सलग दोन टर्म पेक्षा जास्त कालावधीसाठी (म्हणजेच एकुण - 6 वर्षे) सदस्य राहु शकत नाही.
- भारताचे आतापर्यंत या परिषदेत सदस्यत्व.

-1) 2006 - 07 2) 2007 - 10

3) 2011 - 14 4) 2014 - 17

* (5) 1/1/2019 ते 31/12/2021 (पुढील कालावधीसाठी)

- मानवी हक्क परिषद ही office of the High Commissioner for Human Right (OHCHR) बरोबर

गैर सरकारी संघटना :-

आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग (IHRC)

⇒ निगरशासकीय -

⇒ 24 - Dec - 2003

संयुक्त राष्ट्राचा सदस्य देश IHRC चा सदस्य असतो

उद्देश -

1) Eradicating atomic weapons
2) Conducting Impartial enquiry of torture in national or International Level
3) Mobizing public for peace and agaist war
4) Materializing UN Charter of human rights in each and every Contry and to make UN a sovergin ~~new~~ neutral and Rights org.

Nobel
1917
1944 } शांततेचा
1963

MPSC 2012, 15

रेड क्रॉस सोसायटी

- Red Cross
- प. स्वयंसेवी संघटना
- 1863 (जिनिव्हा)
- हेन्री ड्युनांट, गुस्ताव मोयनीर

International Committe of the

MPSC - 2015

अम्नेस्टी इंटरनॅशनल

- 1961 लंडन
- पीटर बेनेन्सन
- 1977 - शांततेचा नोबेल
- Compaign Tortune साठी

MPSC - 2012

ह्युमन राईट्स वॉच (हेलसिंकी वॉच)

- 1978
- रॉबर्ट बर्नस्टेन
- न्युयॉर्क
- mission:- To become a voice of justice

MPSC - 2015

ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनल

4-may-1993
जर्मनी

- भ्रष्टाचार मोजण्यासाठी
- 2014 या वर्षात 175 देशाचा stud
- India - 85 वा क्रमांक / 175
- सगळ्यात वर - स्वित्झर्लंड

■ बालविकास ■

* महत्वाचे मुद्दे आणि गुणविभागणी

Focus area in this chapter

- कायदा & संलग्नित संस्था [11 Q]
- घटनात्मक तरतुदी [PYQ 2]
- बालकामगार [PYQ 8]
- संकल्पना [PYQ 6]
- अहवाल [PYQ 6]
- ICDS [एकात्मीक बालविकास यो.] [PYQ 5]

■ घटनात्मक तरतुदी

कलम 24 – कारखान्यांमध्ये बालकांस कामाला मनाई.

कलम 39(e) – स्त्री पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरुपयोग करून घेऊ नये.

कलम 39(f) – बालकांना विकासाची संधी व सुविधा & बालकांना शोषण आणि उपेक्षेपासून संरक्षण [42 वी घटनादु.]

कलम 47 – जनतेचे पोषणमान व राहणीमान उंचावणे

शिक्षणासंबंधी

क. 21(A) – 6 to 14 वयोगटातील मुलांना सक्तीचे प्राथमीक शि.

क. 45 – 0 to 6 वयोगटातील बालकांचे संगोपन व शिक्षण सरकारची जबाबदारी [PYQ 2014]

क. 51(A) K – 6 ते 14 वयोगटातील सर्व बालकांना प्राथमिक शिक्षण देणे हे पालकांचे कर्तव्य.

Scanned with CamScanner

■ बालकामगार

→ सर्वाधीक बालकामगार भारतात.

→ 14 वर्षापेक्षा कमी वयाच्या कामगारास बालकामगार

→ भारतातील बालकांपैकी 3.9 % बालके बालकामगार

→ जगभरात 152 दशलक्ष बालकामगार

→ 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात
10.1 दशलक्ष बालकामगार

- 5.6 दशलक्ष मुले
- 4.5 दशलक्ष मुली.

★ सर्वाधीक बालकामगारांचे प्रमाण असलेली राज्ये.

राज्य	प्रमाण
1) UP	21.5 %
2) BR	10.7 %
3) RJ	8.4 %
4) MH	7.2 %
5) MP	6.9 %

★ 5 राज्यामध्ये देशातील 55 % बालकामगार

Scanned with CamScanner

क्षेत्रनिहाय बालकामगारांची संख्या (2011)
(PYQ 2012)

1) शेती — 61.7 %
2) सेवा — 29.9 %
3) उत्पादन क्षेत्र — 6 %
4) इतर — 2.4 %

■ बालकामगारांची कारणे :

1) गरीबी
2) वाढती लोकसंख्या
3) स्वस्त श्रमाचा स्त्रोत.

→* बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) अधिनियम, 1986 नुसार 14 वर्षांखालील बालकांस घातक व्यवसाय प्रक्रियांमध्ये काम देण्यास प्रतिबंध

Scanned with CamScanner

* बालकामगार [प्रतिबंध व नियमन] अधिनियम, 2016

Imp points

1) 14 वर्षाखालील मुलांना सर्व प्रकारच्या रोजगार क्षेत्रात बंदी [अपवाद - शिक्षणाला बाधा न येऊ देता घरातील व्यवसाय]

2) वय 14 to 18 हा नविन गट किशोरवयीन मुले म्हणून समाविष्ट [धोकादायक ठिकाणी कामास प्रतिबंध]

3) या कायद्यानुसार पहिल्यांदा असा गुन्हा करणाऱ्याला 6 m to 2year कारावास किंवा 20,हजार to 50 हे दंड किंवा दोन्ही.

- पुन्हा असा गुन्हा केल्यास शिक्षेचा कालावधी 1 ते 3 वर्ष कारावास

④ पालकांनी गुन्हा केल्यास सुरुवातीला समन्स पण पुन्हा गुन्हा घडल्यास 10,000 रु दंड

⑤ मुलांच्या पुनर्वसनासाठी पुनर्वसन निधीची तरतुद

⑥ यात धोकादायक कामांच्या यादीत 83 वरुन 3 पर्यंत संख्या कमी केली आहे.

(i) mining
(ii) Inflamable Substance.
(iii) Hazardous process under the factories Act.

Scanned with CamScanner

* बाल न्याय (मुलांचे संगोपन व संरक्षण) अधिनियम
[The Juvenile Justice & protection of children Act / JJ act.]

- कायदेविरोधी कृत्ये करणारी मुले आणि संगोपन व संरक्षणाची गरज असलेली मुले यांच्या कल्याणासाठी देशातील प्रमुख कायदा.

* National Childrens Act 1960

■ 1985 : बिजींग नियम
- UN standard minimum rules for the Administration of Juvenile Justice नावाने ओळख
- गुन्हेगार मुलांचा वैयक्तीक विकास व शिक्षण.
- बिजिंग तत्वांना अनुसरुन 1986 ला Juvenile Justice act 1986 लागू. (1960 चा रद्द)
- UNCRC - United Nation convention on the Rights of the Child (UNCRC) स्विकारले 1992
- याला आधारित Juvenile Justice Act 2000

Scanned with CamScanner

* लैंगिक हिंसाचारापासून बालकांचे संरक्षण कायदा 2012
Pocso Act 2012

→ 14 NOV 2012

→ उद्देश :- लैंगिक अत्याचार लैंगिक छळ आणि अश्लीलतेच्या अपराधापासून मुलींचे संरक्षण

→ फास्ट ट्रॅक कोर्टची स्थापना (एक वर्षाच्या आत निकाल)

→ राष्ट्रीय व राज्य बाल हक्क आयोग यांना या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी देखरेखीचे अधिकार

→ बालक म्हणजे below 18

→ या अधिनियमाचा उद्देशच अन्यायग्रस्त प्रौढ व अन्यायग्रस्त बालक यांच्यात भेद करून अधिक कडक शिक्षेची तरतूद करणे असा आहे.

→ 3 वर्षाचा कारावास ते जन्मठेप अशा प्रकारच्या शिक्षेची तरतुद.

→ यात पोर्नोग्राफीसाठी बालकांचा वापर केल्यास 5 वर्षापर्यंत कारावासाची तरतुद.

2019 साली बदल

12 वर्षाखालील मुलीवर बलात्कार	→	20 वर्ष किंवा आजन्म कारावास किंवा फाशीची शिक्षा
16 वर्षाखालील मुलीवर बलात्कार	→	20 वर्ष कारावास शिक्षा आजन्म कारावासापर्यंत वाढविता येऊ शकते

Scanned with CamScanner

महिलांवर अत्याचार — 10 वर्षे कारावास (अगोदर 7 वर्ष)
हि शिक्षा वाढवून आजन्म कारावास
होऊ शकतो.

अश्लील व्हिडिओ — बनविण्यासाठी बालकांचा वापर तसेच अशा
व्हिडिओची साठवणूक आणि प्रसार यासाठी
7 वर्षापर्यंतच्या कारावासाच्या शिक्षेची
तरतूद.

→ या अधिनियमानुसार 2 महिन्याच्या आत खटला दाखल
होऊन 6 महिन्यात अशा खटल्यांचा निकाल.

Scanned with CamScanner

बालआरोग्य

नवजात मृत्यु दर [NMR]

↓ 28 दिवसांच्या आत मृत्यु

↓ 12 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी NMR 18 करण्याचे उद्दिष्ट

↓ जगातील सर्वात जास्त नवजात मृत्यु भारतात [33%]

↓ भारतात नवजात मृत्युदर 24 [2016]

↓ सर्वाधीक NMR
1) ओडीशा – 37
2) MP – 36

↓ सर्वात कमी
केरळ – 6

अर्भक मृत्यु दर [IMR]

↓ दर हजारी एका वर्षाच्या आत मृत्यु पावणाऱ्या बालकांची संख्या

↓ भारताचा IMR 34 [2016]

↓ 12 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी IMR 25 करण्याचे उद्दिष्ट

↓ 1990 च्या तुलनेत भारतात IMR मध्ये 53% घट

↓
* सर्वाधीक IMR
  MP – (47)
  AAsam – (44)
  UP – (43)
* सर्वात कमी
  गोवा – 8
  केरळ – 10

बालमृत्युदर [CMR]

↓ पाच वर्षाच्या आत मृत्यु पावणाऱ्या बालकांची संख्या

↓ भारताचा CMR 39 [2017]

↓ जगात सर्वाधीक बालमृत्यु
1) भारत
2) नायजेरिया
3) पाकिस्तान

- सर्वाधीक
  ↓
  1) आसाम (73)
  2) MP (79)
- सर्वात कमी

Scanned with CamScanner

* कुपोषण :-

→ भारतातील 5 वर्षाखालील 40% मुले हि कुपोषणाला बळी पडतात

→ जगातील प्रत्येकी 3 कुपोषित बालकांपैकी 1 बालक भारतात

→

युनिसेफ अहवाल - 2019

1) भारतातील एकूण बालमृत्युपैकी 69% मृत्यू हे कुपोषणामुळे झाले

2) भा. प्रत्येक दुसरी स्त्री ॲनेमिया ग्रस्त.

3) जागतिक स्तरावर 33% बालके कुपोषित आहेत किंवा जास्त वजनाची आहेत.

* Global Nutrition Report 2020 नुसार भारत अशा 88 देशांपैकी असून जे देश 2025 सालापर्यंत पोषणाशी संबंधीत साध्य करावयाच्या उद्दिष्टांना पुर्ण करु शकणार नाही.

* Stunting (low height for age)

— जेव्हा दिर्घकाळ एखादे बालक अपुर्ण पोषण आहार घेते. तसेच सातत्याने संसर्गास बळी पडते. तेव्हा ते stunting चा शिकार होते.

• Wasting (low weight for height)

— अन्नाची अनुपलब्धता आणि आजारपण यामुळे बालके wasting ला बळी पडतात.

Scanned with CamScanner

बालकांविषयी सरकारी धोरणे
आणि कार्यक्रम

पहिले राष्ट्रीय बालधोरण
1974

↓

यानुसार बालकांच्या शारीरिक, मानसिक आणि सामाजीक विकासासाठी त्यांना जन्माआधी, जन्मानंतर तसेच त्यांच्या विकासासाठीच्या टप्प्यादरम्यान आवश्यक सेवा पुरविण्याची जबाबदारी टाकण्यात आली आहे.

↓

यात संपुर्ण आरोग्य कार्यक्रम, माता व बालकांसाठी पुरक पोषण शारीरिक शिक्षणाचे प्रोत्साहन, विरंगुळ्याच्या घडामोडी इत्यादींचा समावेश.

दुसरे राष्ट्रीय
बाल धोरण
[2013]

↓

हे धोरण 26 April 2013 रोजी स्विकारले

↓

या अंतर्गत 18 वर्षाखालील व्यक्ती बालक म्हणुन संबोधली गेली.

↓

अंमलबजावणीसाठी राष्ट्रीय कृती दल स्थापन देखरेखीसाठी National coordination & Action group स्थापन करण्यात आले.

600 – 60
800 –
8
900×60 / 100
480

Scanned with CamScanner

* एकात्मिक बाल विकास सेवा [ICDC]

→ राष्ट्रीय बाल धोरण 1974 ला अनुसरून

→ 2 oct 1975 ला सुरू

→ 0-6 – वयोगटातील बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सुरू केली

■ लाभार्थी :- 0-6 वर्षांची बालके
15-45 वर्षांच्या महिला

Note – BPL असण्याची गरज नाही.

उद्दिष्टे – 0-6 – वयोगटाचे पोषण व आरोग्य
– मृत्युदर, कुपोषण व शाळेय गळती कमी करणे
– मृत्युदर, विकृती, कुपोषण तसेच शाळा सोडण्याचे प्रमाण करण्यासाठी वेगवेगळ्या विभागात सुरू असलेल्या योजना / धोरण यांच्यात समन्वय

* या योजनेअंतर्गत पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा

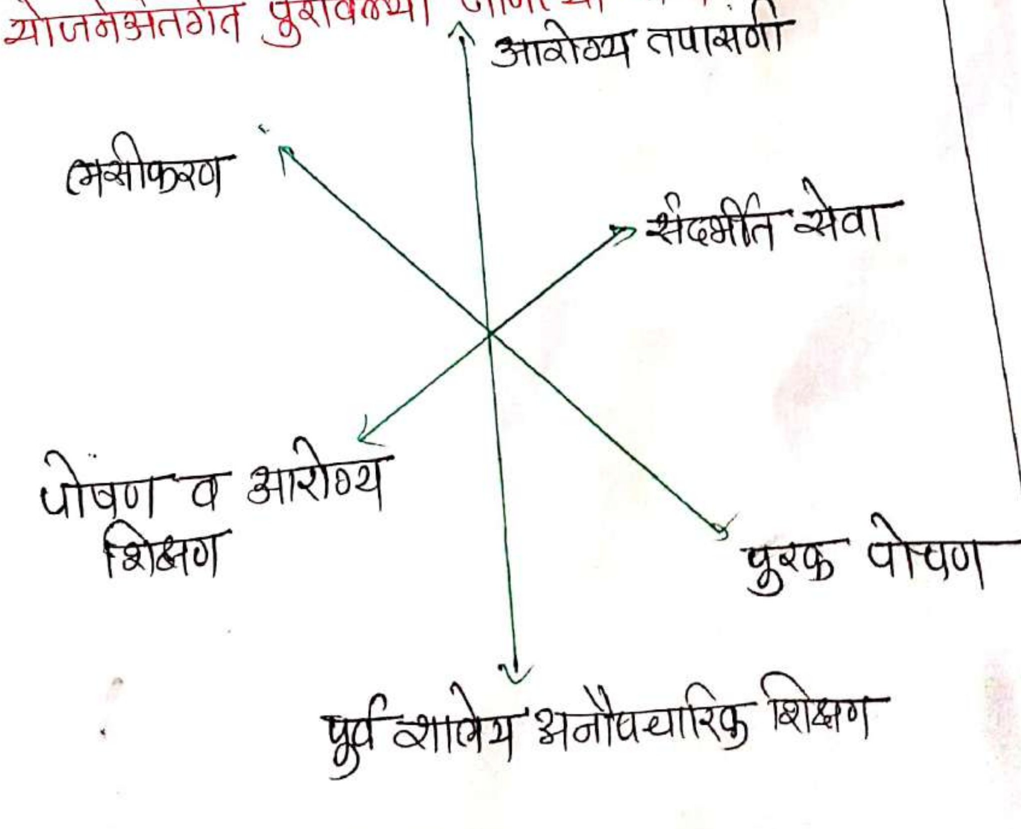

एकात्मिक बालविकास योजनेची प्रशासकिय संरचना

↓

उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (जिल्हा स्तर)

↓

बाल विकास प्रकल्प अधिकारी : (तालुका स्तर)

↓

पर्यवेक्षिका : (बीट स्तर)

↓

अंगणवाडी सेविका : (गाव स्तर)

↓

अंगणवाडी मदतनीस (गाव स्तर)

Scanned with CamScanner

राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग

स्थापना : 2007

- बाल हक्क संरक्षण आयोग कायदा 2005 नुसार स्थापन

रचना – अध्यक्ष + 6 सदस्य

- सदस्यांपैकी कमीत कमी 2 महिला
- अध्यक्ष हे बाल कल्याण क्षेत्रात विशेष योगदान दिलेले सामाजिक कार्यकर्ते

कार्यकाल : 3 वर्ष

वयोमर्यादा – अध्यक्ष – 65 वर्ष
सदस्य – 60 वर्ष

पुनर्नियुक्ती :- वयोमर्यादेच्या आत असेल तर होऊ शकते

कार्ये :-
1. कायद्यांतर्गत उपलब्ध असलेल्या संरक्षणाची तपासणी व परीक्षण ~~आणि~~ आणि अंमलबजावणी
2. बालहक्क साक्षरतेचा प्रसार
3. बालसुधारगृहांची तपासणी व उपाय
4. बालहक्क उल्लंघनाच्या घटनांची चौकशी करणे आणि संबंधित अधिकाऱ्यांवर कारवाई सुरु करण्याची शिफारस
5. धोरण निर्मितीसाठी शिफारशी
6. बालकामगार, बाल न्याय, कुपोषण इत्यादी क्षेत्रात काम
7. शिक्षणाचा अधिकार कायदा 2009 अंतर्गत बाल हक्क अंमलबजावणीसाठी लक्ष ठेवण्याचा अधिकार

Scanned with CamScanner

* एकात्मीक बाल संरक्षण योजना (ICPS)

→ 2009 – 10

→ JJ कायद्यातील तरतुदी व पद्धतींच्या मदतीने अंमलबजावणी करण्यासाठी

- तीन योजना एकत्रित करून
  1) बाल न्यायाचा कार्यक्रम
  2) रस्त्यावरील मुलांचा एकत्रित कार्यक्रम

उद्दिष्ट्ये

1) बाल संरक्षण सेवांची गुणवत्ता सुधारणे
2) बालकांचे हक्क व संरक्षणाबाबत अधिक जनजागृती करणे
3) मुलांना वैधानिक सेवा पुरविण्यासाठी सरकारी स्तरावर प्रयत्न करणे

लक्ष्यगट — JJ कायद्यांतर्गत संगोपन व संरक्षणाची गरज असलेली मुले

2) कायद्याशी संघर्षरत मुले, ज्यांनी गुन्हा केला आहे.

3) कायद्याच्या स्पर्श झालेली मुले (पिडीत, साक्षीदार)

4) इतर कोणत्याही परिस्थितीतील मुले
- रस्त्यावर राहणारी, भिक मागणारी, शोषित व्यसनाधिन, HIV बाधीत इ.

Scanned with CamScanner

★ बाल संगोपन योजना

— 0 ते 18 वर्षे वयोगटातील अनाथ, बेघर, निराश्रीत व अन्य प्रकारे आपत्तीत असलेल्या बालकांचे संस्थाबाह्य आणि कौटुंबिक वातावरणात संगोपन.

■ बेटी बचाओ — बेटी पढाओ

→ 22 Jan 2015

→ निवडक 10 जिल्ह्यांत सुरु

1) देशातील सरासरी बाल लिंग गुणोत्तरापेक्षा कमी बाल लिंग गुणोत्तर असणारे जिल्हे [87 जिल्हे | 23 राज्ये]

2) देशातील सरासरी बालिका जन्मदरापेक्षा अधिक जन्मदर असलेले परंतु हे प्रमाण कमी होत असलेले जिल्हे (8 जिल्हे | 8 राज्ये)

3) देशातील सरासरी बालिका जन्मदरापेक्षा अधिक जन्मदर आहे आणि हे प्रमाण वाढत जात आहे असे [5 जिल्हे | 5 राज्ये) .

— 8 march 2018 पासून सर्व 640 जिल्ह्यांमध्ये लागू.

Scanned with CamScanner

■ सुकन्या समृद्धी योजना

- हि योजना बेटी बचाओ, बेटी पढाओ योजनेअंतर्गत सुरु करण्यात आली.

- मुलीच्या जन्मानंतर 10 वर्षे वय होईपर्यंत बँकेत खाते उघडता येणार असून

- यात सुरुवातीला 1000रु आणि त्यानंतर 100 च्या पटीत खात्यात पैसे टाकता येतील परंतु ती रक्कम 1.5 लाखापेक्षा अधिक नको.

- अशा खात्यावर 9.1 % व्याजदर.

- मुलीला उच्च शिक्षणासाठी 18 व्या वर्षी 50 % रक्कम काढता येईल.

- 21 व्या वर्षी/लग्नाच्या वेळी पुर्ण रक्कम

Scanned with CamScanner

Shwetā Patil
@MPSC Decoded.

WOMEN DEVELOPMENT

PYQ's

2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
7	13	7	8	8	5	8	6

Avg - 7-8 Q.

% of Total Population - 48.46% (2011)

Nodal Ministry - Min. of Women & child Development.

Problems & Issues.

=> Gender InEquality

Reasons - (Mains 2012)

Historical - Customs, beliefs

Social - Dowry, patriachal society, preference to male child.

Economic - No right on property, restriction to work.

Political - Lower status in politics.

Consequences

i) Violence against women
ii) Female infanticide & foeticide
iii) Health & education
iv) Women empowerment.
v) Employment
vi) Sex ratio.

Physical & Mental consequences which are barriers in Women development.

* Steps taken by Govt. → Laws / → welfare schemes.

National Policy for Empowerment of Women, 2001.

Objectives –

i) Creating enabling environment

ii) To provide & Freedom & all rights to women in all areas equal to men.

iii) Equal opportunity in Decision Making.

iv) Equal opportunity in Health, education, salary, social ~~prote~~ security.

v) To end violence against women & children

vi) To establish ~~justi~~ judicial institution. and provide them more powers.

vii) gender perspective should be changed.

Framework – National Women Empowerment Mission 2010.

8 March, 2010.

"Mission Purn shakti." – To link all Centre-state schemes, programmes.

Single window service.

National Resource Centre for women – Central Depository.

Convergence Model

– Convergence-cum-facilitation Centre at village, Taluka, centre level. Village level Centre is 1st primary centre. संबोधन – पूर्ण शक्ती केंद्र

⇓

focus point action.

घोष वाक्य – "हम सुनेंगे नारी की बात"

1st – Rajasthan, Pali. (Sep 2011)

Centre : State = 60:40.

International Day for Girl child – Oct 11 – "Mains ~~2019~~ 2012

1975 – World Womens Year.

1976 – 1985 – International decade for women.

Draft National Policy for Women 2016.

Priority areas

- Health, food security & nutrition
- Education
- Economy
- Governance & Decision making
- Violence against women.
- Enabling Environment
- Environment & climate change.

Maharashtra Policy for Women.

1st - 1994

2nd - 2007

3rd - 2013-14

Acts

1) The Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956. - Main 2019

1986 - Amendment.

Protection Homes estab.

2) The Dowry Prohibition Act, 1961. - Mains 2019

- मेहेर & gifts not included.
- Return to bride in 3 months.
- घेणारे, देणारे, साह्य देणारे - 5yr Jail / min 15000 Rs / Dowry amount.

मागणारे - 6mon - 2yrs / Rs 10000. upto.

3) The Indecent Representation of Women (Prohibition) Act, 1986 → Mains 2019

शिक्षा - upto 5yrs jail &/or 1 lakh Rs fine.

4) PC & PNDT Act, 1994. Amendmend 2003 to prohibit Sex diagnosis.
↳ Mains 2012

- Prohibition on Sex detection before birth.
- Rules on Amniocentesis & ultrasound.
- Doctor / any other person – 5yr jail & 1 lakh fine.
- Health & family welfare Ministry ⟶ Central Supervisory Board.
  State level – State Supervisory Board.
  District – Appropriate Authorities.
  They have been given Session Court powers.

5) The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005.
   Aug 2005 – संसद
   26 oct 2006 – लागू } Mains 2015

- IPC sec 498 A.
- Right to of a women to secure housing (Residence order) – Mains 2012.
- 1st hearing within 3 days from the day when complaint is lodged. within 60 days final verdict need to be given.
- Protection Order – violation of this order – 1yr jail or/& 20000Rs fine.
- Protection officers – if they fail to perform their duty – 1yr jail or/& 20000 Rs fine.

Reservation for Women

→ Art 243D & 243T – PRI & Muncipalities – 33% reservation for women
↳ 73rd & 74th CA (1992)

→ MH Govt → 2011 – rural & urban local institutions 50% reservation.

→ 108 CAA, 2008 – Women reservation in Loksabha & Vidhan sabha.
  - 33%
  - passed in Rajyasabha.
  - pending in Loksabha.

6) Sexual Harassment of Women at workplace (Prevention, Prohibition, & Redressal) Act 2013) - (Mains 2019).

- 1997 - Vishaka Case → Vishaka guidelines. (Mains 2017)
  Art 141 - these guidelines are legal.
- Since these guidelines were not followed strictly therefore govt passed 2013 Act.
- Sexual Harassment is violation of Art 14, 15 & 21.
  Also Art 19 (1)(g) - freedom at workplace. is violated.

Redressal Mechanism -

- Internal Complaints Committee (ICC)
  - ≥ 10 employee - binding
  - 1 - chairperson
  - min 2 - women members. (social worker or Law literate)
  - 1 - NGO member.
  - Atleast 50% women members.
- Local Complaints Committee (LCC)
  - < 10 employee
  - Every District.
  - Nodal officer in every ward or nagarpallika.
- Victim women can give written complaint in 3mon (extension of 3mon on valid reasons). anybody else can also do so if required on her behalf.
- Conciliation process is one way if not. the committee has session court ~~rig~~ powers.
- Enquiry to be completed in 90 days & report to be submitted in 10 days.
- In case of false complaint ~~women~~ action can be taken against women.

2067424

- if Men found guilty complaint to be register with Police in 7 days.
- Appeal can be made within 90 days.

7) Maternity Benefit Act - 1961
- Amendmend - 2017 - 1 April 2017 - अंमलात
- Maternity leave for 1st 2 live births up to 26 weeks.
- more than 2 births - 12 weeks leave.
- adopting a child < 3 months yrs - 12 weeks leave
  & commissioning Mother.
- > 50 workers - creche facility to be made by employeer.

8) Medical Termination of Pregnancy Act. 1971.

1972 - अंमलात

Amendmend - 2020.
- increase 20 weeks to 24 weeks pregnancy for abortion.
- Every state to have Medical Board.

National Commission for Women

National Commission for Women Act - 1990. (statutory body)

- estb. - 31 Jan 1992
- रचना - 1 - chairman, 5 - members] appointed by Central Govt. (Mains 2014)

  Min. 1 from SC & ST each.
- Tenure - upto 3 yrs.
- Resignation - to Central govt.
- There are 12 cells of commission.
- Publication - राष्ट्र महिला

Maharashtra State Commission for women.

estb. - 1993, 25 Jan. (Mains 2013)

1st state to have SCW.

Publication - साद - Monthly - Marathi

छिलाली - Quaterly - Marathi & English.

रचना - Same as NCW.

Dnyaneshwar Nalawade.
@ MPSC DECODED

* महिला विकास *

अभ्यास क्रम :- महिला सबलीकरण व विकास योजना, आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना, समुदाय संसाधने, Accredited Social Health Activist (ASHA).

जागतिक महिला परिषदा :- (राज्यसेवा मुख्य 2016)

क्र	वर्ष	शहर / ठिकाण
1ली	1975	मेक्सिको
2	1980	कोपनहेगन
3	1985	नैरोबी
4	1995	बिजिंग

* पहिली जागतिक महिला परिषद - 1975 (मेक्सिको)
- महिला सबलीकरणासाठी जागतिक स्तरावर भरलेली पहिली परिषद.
- यामध्ये मांडलेले मुद्दे = लैंगिक समानता, विकासात महिलांचा सहभाग, जागतिक शांतता निर्माण करण्यासाठी महिलांचे योगदान
- यामध्ये 10 वर्षासाठी 'आंतरराष्ट्रीय कृती योजना' बनविली.
- International Research and Training Institute for the Advancement of Women (INSTRAW) & United Nations Development Fund for women (UNIFEM) या संस्थांची स्थापना करण्यात आली. तसेच संयुक्त राष्ट्रामध्ये अगोदरच Advancement of Women ही संस्था कार्यरत होती.

* दुसरी जागतिक महिला परिषद -1980 (कोपनहेगन)
- डिसें 1979 - संयुक्त राष्ट्राच्या आम सभेने "महिला विषयक सर्व स्वरुपाच्या भेदभाव निर्मूलनाचा ठराव" पास केला होता
- या दुसऱ्या परिषदेत 'शिक्षणासाठी समान पोहोच', 'रोजगार संधी', आणि 'आरोग्य सेवा' यावर भर देण्यात आला.

* तिसरी जागतिक महिला परिषद -1985-(नैरोबी) (रा.मु. 2015)
  - Birth of Global Feminism - अनेकांनी या परिषदेला संबोधले
  - या परिषदेतील उद्दिष्ट्ये :- i) संविधानिक व वैधानिक उपाय योजना,
    ii) समान सामाजिक सहभाग
    iii) निर्णय प्रक्रियेत & राजकीय सहभागात समान संधी
  - या परिषदेत भर देण्यात आलेले मुद्दे :- महिलांबाबत उद्योग, विज्ञान, दळणवळण आणि पर्यावरण
  - महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या येथे स्विकारल्या गेली.

* चौथी जागतिक महिला परिषद -1995 (बिजिंग) रा.मु. 2016
  - खालील 12 गोष्टींवर परिणामकारक उपाययोजना करण्याचे ठरविले.
  महिला आणि गरीबी, महिलांचे शिक्षण आणि प्रशिक्षण, महिला आणि आरोग्य, महिला विरोधी हिंसाचार, महिला आणि तंटे, महिला आणि अर्थव्यवस्था, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, महिलांचे सबलीकरणासाठी संस्थात्मक तरतुदी, महिलांचे मानवी हक्क, महिला आणि प्रसिद्धी माध्यम, महिला आणि पर्यावरण, बालिका
  - सर्वाधिक परिणामकार परिषद.

* बिजिंग कृती योजनेची परिणामकारकता अभ्यासण्यासाठी 5 ते 9 जून 2000 मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने एक विशेष सभा बोलविली
  सभेचा विषय – Women 2000: Gender Equality, Development and Peace for the 21st Century.

* बिजिंग परिषदेला 20 वर्षे झाल्यामुळे न्यूयॉर्क येथे '9 ते 20 मार्च 2015' रोजी 'आंतरराष्ट्रीय महिला आयोगाची' '59' वी परिषद पार पडली. या परिषदेला 'बिजींग +20' असेही म्हणतात.
  - चौथी जागतिक महिला परिषदेत (1995) बिजींग घोषणापत्रात 'स्त्री अधिकार हे मानवी अधिकार आहे' अशी घोषणा करण्यात आली.

* महिला विकासासाठी योजना *

*(योजना आणि वर्ष यांच्या जोड्या जुळवा) - रा.मु. 2018

* उज्वला योजना (Comprehensive scheme to combat Trafficking)
(रा.मु. 2014)

- 4 डिसें 2007 ला सुरुवात - महिलांचे शोषण व व्यापारास प्रतिबंध करण्यासाठी योजना सुरु केली
- या योजनेचे 5 उपघटक
  - i) अत्याचाराचा प्रतिबंध करणे
  - ii) पिळवणूक होत असलेल्या क्षेत्रांमधून स्त्रियांचा बचाव करणे.
  - iii) बाधित स्त्रीयांची जीवनावश्यक वस्तूंची पूर्तता करुन पुनर्वसन करणे.
  - iv) बाधित स्त्रियांना कुटुंब-समाजात परत आणण्यासाठी 'पुनर्एकात्मीकरण' (Re-integration) करण्यासाठी मदत करणे.
  - v) सीमेपलीकडील बाधित महिलांना तिच्या 'स्वदेशी पाठवण्यासाठी' प्रयत्न करणे.

* राजीव गांधी किशोरवयीन मुलींची सशक्तीकरणाची योजना किंवा सबला
(Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescent Girls) रा.मु. 2017

- सुरुवात :- 19 नोव्हें 2010 - सुरुवातीला 200 जिल्ह्यांमध्ये (सध्या 205 जिल्ह्यात)
- लक्ष्य गट - 11 ते 18 वर्षे वयोगटातील किशोरवयीन मुली
- योजनेचे ध्येय - किशोरवयीन मुलींपर्यंत शिक्षण, आरोग्य, पोषण कौशल्य प्रशिक्षण पोहोचवून त्यांना स्वावलंबी करणे.
- पार्श्वभूमी -
  - किशोरी शक्ती योजना
    2000 मध्ये केंद्रशासनाने सुरु केली
    11 ते 18 वर्ष वयोगट
    या योजनेत मुलींना गृहकौशल्य, व्यावसायिक कौशल्य, आरोग्य, वैयक्तिक स्वच्छता, पोषण, कुटुंब कल्याण बाबत प्रशिक्षण देणे.
  - किशोरवयीन मुलींसाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (National Programme for Adolescent Girls)
    2002-03 मध्ये 51 जिल्ह्यात सुरु
    किशोरवयीन मुलींना पोषणासाठी दर महिन्याला 6 Kg अन्नधान्य पुरविणे हे प्रमुख घटक

↘ ↗ एकत्रीकरणातून
सबला योजना

- सबला योजना 205 जिल्ह्यात सुरू असून बाकी केन योजना इतर जिल्ह्यांत अजूनही कार्यरत आहे.
- योजनेअंतर्गत सेवा - किशोरवयीन मुलींना वर्षातील किमान 300 दिवस प्रतिदिन 600 कॅलरी उर्जा, 18-20 ग्रॅम प्रथिने देईल इतका आहार, लोह व फोलीक ॲसिड या गोळ्या, आरोग्य तपासणी व संदर्भसेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण, समुपदेशन, जीवन कौशल्य शिक्षण.
- सबला ही केंद्रपुरस्कृत योजना असून या जिल्ह्यांसाठी पोषणाचा खर्च केंद्र-राज्य 50-50 या प्रमाणात तर बिगर पोषणाचा खर्च 60-40 केंद्र-राज्य करते तर 8 पूर्वोत्तर राज्य आणि 3 हिमालयीन राज्यांमध्ये पोषणासाठी आणि बिगर पोषणासाठी 90-10 अशी खर्च विभागणी होते.
- या योजनेचे केंद्र स्थानक अंगणवाडी केंद्र.

* इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना

पार्श्वभूमी :- 2010-11 मध्ये गरोदर व स्तनदा मातांसाठी संपूर्ण केंद्रपुरस्कृत 52 जिल्ह्यांमध्ये सुरु केली.
2014 पर्यंत 53 जिल्ह्यांमध्ये योजनेचा विस्तार.
तीन टप्प्यांत योजना संपूर्ण देशात कार्यान्वयीत करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले

	टप्पा I	टप्पा II	टप्पा III
वर्ष	2014-15	2015-16	2016-17
जिल्हे	53	253	संपूर्ण देशात कार्यान्वीत होऊ शकली नाही. निधीअभावी

2017-18 मध्ये योजना संपूर्ण देशात कार्यान्वित

- या योजनेअंतर्गत लाभार्थी गरोदर व स्तनदा मातांना प्रत्यक्ष आर्थिक 6000 रु. मदत त्यांच्या बँक खात्यात हस्तांतरीत केली जाते.

- आर्थिक मदतीचे स्वरूप :- सुरुवातीला 4000 रु मदत
2014 पासून 6000 रु (दोन टप्प्यांत)
2017 पासून 6000 रु तीन टप्प्यात दिले जाते.

		उद्देश
गरोदर असतानाच्या पहिल्या 3 महिन्यात	= 3000 रु	- गरोदर पणातील तपासणी
संस्थात्मक प्रसुतीनंतर	= 1500 रु	- प्रसुती काळातील उपचार
प्रसुती होऊन 3 महिन्यांनी	= 1500 रु	- बाळासाठी लसीकरण

- योजनेचा लाभ :- शासकीय व सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रमामध्ये काम करणाऱ्या मातांना मिळत नाही.
सुरुवातीला '19 वर्षे वयापेक्षा जास्त वयाच्या मातांना' या योजनेचा लाभ मिळायचा परंतु आता नव्या योजनेत 'राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायद्यांतर्गत लाभार्थी कुटुंबातील सर्व मातांना' या योजनेचा लाभ मिळतो.

* महाराष्ट्रात आदिवासींबद्दल 15 जिल्ह्यांमध्ये 'नवसंजीवनी योजना' राबविली जाते. या योजनेअंतर्गत राज्यात 'मातृत्व अनुदान योजना' ही उपयोजना राबविली जाते. या उपयोजनेअंतर्गत गर्भवतींनी आरोग्य संस्थांना भेट दिल्यास त्यांना 400 रु भेटीसाठी आणि 400 रु किंमतीची औषधे पुरविली जातात.

* जननी सुरक्षा योजना रा मु - 2016
- ऑगस्ट 1995 पासून राष्ट्रीय प्रसुती लाभ योजना (National maternity Benefit Scheme) राबविली जात असे तिचे रूपांतर 12 एप्रिल 2005 रोजी 'जननी सुरक्षा योजनेत' करण्यात आले
ही योजना राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत सुरु करण्यात आली.
उद्देश = संस्थात्मक प्रसुती वाढवणे.

- या योजनेसाठी राज्यांचे दोन गटात वर्गीकरण करण्यात आले.

i) संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रमाण 25% पेक्षा जास्त असणारे राज्य - High Performing States (HPS)

ii) संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रमाण 25% पेक्षा कमी असणारे राज्य - Low Performing States (LPS)

आर्थिक मदतीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे :-

राज्य ↓	कुशल दाईच्या मदतीने घरी प्रसुती केल्यास	ग्रामीण आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसुती केल्यास	शहरी आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसुती केल्यास	सिझेरियन सेक्शन अभ्यास
HPS	500 रु	700 रु	600 रु	1500 रु
LPS	500 रु	1400 रु	1000 रु	1500 रु.

LPS = उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड, बिहार, झारखंड, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, आसाम, राजस्थान, ओरिसा व जम्मू काश्मीर.

HPS = इतर सर्व.

- या योजने अंतर्गत आशा सेविकेला सुद्धा आर्थिक मदत दिली जाते. ती पुढील प्रमाणे

राज्य ↓	ग्रामीण संस्थात्मक प्रसुती	शहरी संस्थात्मक प्रसुती
HPS	200 रु	200 रु
LPS	600 रु	200 रु.

योजनेचे लाभार्थी :- HPS राज्यांमध्ये - BPL कार्डधारक, SC व ST जमातीतील मातांना आर्थिक मदत दिली जाते. मातेचे वय 19 वर्षे व त्यापेक्षा जास्त असावे. योजनेचा लाभ 2 जीवंत अपत्यांच्या जन्मापुरतीच मर्यादित.

LPS राज्यांमध्ये सर्व मातांसाठी ही योजना लागू आहे. (अपत्य कितवेही असो तरी सुद्धा.)

* स्टेप कार्यक्रम (STEP - Support to Training & Employment Program for Women) रा.मु. 2016

- 1986-87 मध्ये महिलांना कौशल्य व शाश्वत रोजगारात सुधारणा करण्यासाठी प्रशिक्षण देणारी ही योजना सुरु करण्यात आली.
- योजनेची उद्दिष्टे :- a) महिलांना रोजगार मिळवून देईल असे कौशल्य पुरविणे.
  b) महिला स्वावलंबी बनविणे.
- लक्ष्यगट :- 16 वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वय असणाऱ्या सर्व महिला.
- 2014 पासून योजना रोजगाराच्या सर्व क्षेत्रासाठी खुली आहे पूर्वी ती फक्त 8 पारंपारिक क्षेत्रांसाठीच मर्यादित होती.
- स्टेप प्रशिक्षण किमान 2 महिने व कमाल 18 महिने देण्यात येते.
- एका प्रशिक्षण प्रकल्पात कमाल 200 महिलांना प्रवेश असतो.
- सध्या ही योजना केंद्र पुरस्कृत आहे. सुरुवातीला केंद्रिय योजना होती.

* राष्ट्रीय महिला सबलीकरण अभियान (National Mission for Empowerment of Women)

- सुरुवात - 8 मार्च 2010 पासून
- उद्देश - केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध योजनांना एकत्रित करुन महिलांचे सबलीकरण घडवून आणणे.
- या अभियानाच्या मार्गदर्शनासाठी एक 'राष्ट्रीय अभियान प्राधिकरण' तयार करण्यात आले असून पंतप्रधान हे अध्यक्ष तर इतर 13 मंत्री सदस्य आहे.
- या अभियानाला 'मिशन पूर्णशक्ती' असेही नाव देण्यात आले आहे.
- या योजनेची लक्ष्य क्षेत्रे :- महिलांसाठी आरोग्य, पेयजल, स्वच्छतेच्या सुविधांपर्यंत पोहोच, सर्व व विशेषतः असुरक्षित गटातील मुली ज्या प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शिक्षण घेताहेत, उच्च व व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या मुली/महिला, महिला सबलीकरण करणारे कार्यक्रम, महिलांवरील गुन्ह्यांचा प्रतिबंध व सुरक्षित वातावरण.

- अभियानाचे घोषवाक्य - 'नए समाज की ओर' (Towards a new dawn)
- या अभियाना अंतर्गत ग्रामीण भागात 'पूर्ण शक्ती केंद्र' उभारतात.
- पूर्ण शक्ती केंद्राचे घोषवाक्य - 'हम सुनेंगे नारी की बात'.

* स्वयंसिद्धा
 - इंदिरा महिला योजनेचे सुधारित रूप
 - स्त्रियांचे स्वयंसहाय्यता गट (SHG) तयार करून आर्थिक सक्षमीकरण करणे.
 - सध्या केंद्राकडून स्थगित. राज्यांनी त्यांच्या क्षमतेप्रमाणे चालवण्याचे निर्देश.

* OSC योजना (One Stop Centre scheme)
 - 1 एप्रिल 2015 पासून हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या महिलांना एकाच छताखाली एकात्मिक सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने OSC योजनेची स्थापना करण्यात आली.
 - OSC मध्ये हिंसाचारातील पिडित महिलांना पुढील सेवा दिल्या जातात.
 i) वैद्यकीय सहाय्य
 ii) पोलिस सेवा
 iii) मानसिक समुपदेशन
 iv) न्यायिक मदत
 v) निवारा, etc.
 - OSC ही योजना 'राष्ट्रीय महिला सबलीकरण अभियानाचीच' उपयोजना आहे.
 - रायपूर (छत्तीसगड) येथे 1st OSC सुरु करण्यात आले (16 जुलै 2015)

* स्वाधार गृह (Swadhar Greh: A Scheme for Women in Difficult Circumstances)
- पार्श्वभूमी :- संकटग्रस्त महिलांसाठी दोन योजना चालविण्यात येत होत्या.
 1969 पासून 'अल्प वास्तव गृह योजना' (Short Stay Home Scheme)
 2001-02 पासून 'स्वाधार'.
 1 एप्रिल 2016 या दोघींच्या एकत्रिकरणातून 'स्वाधार गृह: संकटग्रस्त महिलांसाठी योजना' सुरु केली.
- उद्देश - संकटग्रस्त महिलांना निवाऱ्याची, अन्न, वस्त्र, उपचार व सेवा पुरविणे

- प्रत्येक जिल्ह्यात किमान ३० महिलांच्या क्षमतेचे एक स्वाधार गृह स्थापन करणे.

लाभार्थी - कोणत्याही संकटग्रस्त / हिंसाचारग्रस्त महिला.

जास्तीत कालावधी - कौटुंबिक हिंसाचार ग्रस्त = 1 वर्षापर्यंत

इतर गरजीक महिला = 3 वर्षापर्यंत

55 वर्षापेक्षा अधिकवयाच्या महिला = 5 वर्षापर्यंत

* महाराष्ट्रातील योजना *

* मनोधैर्य योजना :- ऑक्टो 2013 पासून सुरुवात. आर्थिक मदत स्वरूपात.
  - बलात्कार व लैंगिक अत्याचारपीडितांना - किमान 2 लाख
    विशेष प्रकरणामध्ये 3 लाख.
  - ॲसीड हल्ल्यात गंभीर जखमींना 3 लाख व इतर जखमांसाठी 50,000 रु.

* कामधेनु योजना :- अपंग स्वयं-रोजगारीत, घटस्फोटीत महिला व गरजू महिलांना रोजगार मिळावा या साठी.

* तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सशक्तीकरण कार्यक्रम. रा.मु. 2015
  - उद्देश - महिला सशक्तीकरण
  - लक्ष्यगट - BPL कुटुंबातील महिला, SC & ST जमातीतील स्त्रीप्रमुख असणाऱ्या महिला & देवदासी.
  - MH मधील 33 जिल्ह्यात राबवण्यात आली.

* भाग्यश्री योजना / माझी कन्या भाग्यश्री योजना रा.मु. 2018
  - 1 जाने 2014 - सुकन्या योजना - स्त्री भ्रूणहत्या रोखणे, मुलींच्या आरोग्यात व शिक्षणात सुधारणा करणे; बालविवाह रोखणे व मुलींच्या भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करणे
  - 8 मार्च 2015 सुकन्या योजनेचे रूपांतर भाग्यश्री योजनेत
  - लाभार्थी: BPL कुटुंबामध्ये जन्मलेल्या मुली पहिल्या दोन अपत्यांपुरतीच मर्यादित. त्यानंतर कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया बंधनकारक

जर दोन्ही अपत्ये मुली असल्यास पात्र. 0-6 वर्ष वयोगटातील दत्तक घेतलेल्या मुलींसाठी सुद्धा लागू. मुलीचे माता-पिता दोघेही MH राज्याचे मूळ रहिवासी असणे बंधनकारक

- मुलीच्या नावाने तिच्या बँक खात्यात 21,000 रु जमा करण्यात येतात. मुलीचे वय 18 वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर तिला 1 लाख रु मिळतात व 9 वी ते 12 वीच्या शिक्षणासाठी प्रतिमाह 100 रु शिष्यवृत्ती

अटी :- मुलीची 10वी इयत्ता उत्तीर्ण करणे. 18 वर्षाच्या आत विवाह न करणे

- योजनेचे प्रतिनिधीत्व (ambassador) - सिनेतारका 'भाग्यश्री'

* अस्मिता योजना - रा.मु. 2018

- सॅनीटरी नॅपकीन व समुपदेशन करणे.
- ग्रामीण भागातील जिल्हा परिषदेच्या शाळांमधील 11 ते 19 वर्षे वयोगटातील मुलींना तसेच ग्रामीण भागातील महिलांना सवलतीच्या दरात सॅनीटरी नॅपकीन पुरविले जातात.
- घोषवाक्य - माझा गौरव, माझा हक्क.

(2.4) युवकांचा विकास

Datade Dipak
@ mpsc decoded

अभ्यासक्रम : (1) समस्या व प्रश्न
(2) शासकीय धोरण
(3) विकास yojana & कार्यक्रम
4) आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना & सामूहिक सहभाग
5) National policy on skill Development & Enterpreneurship
6) राष्ट्रीय युवा धोरण

PYQ :

2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012
2	5	5	4	2	7	6	8

** National policy on skill Dev. & Enterprenurship « 2015 »

- " Ecosystem of empowerment by skilling on a large scale at speed (+) culture of innovation"

* framework to achieve objective of skilling india.
(1) aspiration & advocacy
2) capacity
3) quality
4) synergy
5) outreach
6) mobilization & engagement
7) Global partnership
8) ICT enablement
9) Inclusivity
10) promoting a skill among women.

- implement by - MSDE (ministry of skill dev. & entrepreneurship.

-> this policy will link skill Development to improved employability & productivity.

* समस्या व प्रश्न
* * मादक पदार्थ सेवन <परिणाम> - (mpsc 19)
a) व्यक्तीची स्मरणशक्ती & बुद्धीमत्ता कमी होते
b) प्रतिकार शक्ती कमी होते
c) शारीरिक व आरोग्यास इजा पोहचविते

Scanned by CamScanner

2.4) युवकांचा विकास

* लोकसंख्येनुसार युवक - 2011 नुसार : 43 कोटी (19.2%)
↳ 70% लोक below 35

A) मंत्रालय (2000)

युवा कार्यक्रम व खेळ मं.

a) युवा कामकाज ↙ ↘ खेळ विभाग

⇓

(i) NYKS
(ii) राजीव गां. राष्ट्रीय युवा विकास सं.

(i) लक्ष्मीबाई N.I. (1957)
(ii) SAI (1984)
(iii) NDTL (1990)
(iv) NADA (2005)

(B) Age : Ref + yr.

15-35 → 1988 धोरण
13-35 - 2003 धोरण
15-24 - UN (2009)
15-29 = राष्ट्रकुल → 2014 चे युवा धोरण

MPSC 12, 14, 18

C) Day

12 JAN - राष्ट्रीय युवा
12 Aug जागतिक युवा
15 जुलै जागतिक युवा कौशल्य

D) Year

1985 - शांतता सहभाग विकास (MPSC 13, 18)
2011 : संवाद व परस्पर सामंजस्य (MPSC 14)

** सरकारी धोरणे

1st (1988) - (15 ते 35 yr)

2रे : 2003 - (13 ते 35 yr) 4 घटकांवर भर

(MPSC 12)
(i) Inter sectoral approch (ii) Gender Justice
(iii) Info. + Research N/W (iv) empowerment.

3रे : 2014 (15-29 yr)
↳ (5) Key objective + 11 priority area

1) भारतीय विकासासाठी अधिक सक्षम तयार करणे (MPSC 16)
उ : 1) उत्पादकता
शि : 2) शिक्षण
रो : 3) रोजगार + कौशल्य

2) नागरी एकात्मता
a) राजकारण व प्रशासनात b) युवकांचा सहभाग

** महत्वपूर्ण yojana

1) 1969 : N.S.S. ← कोठारी आ. शिफारस
गांधी जन्म शताब्दी
↳ अंमल :- राज्यसरकार
motto : "not me but you"
Approch : Campus to community
Type = college to village
Type : a) Regular : 120 hr/year (240 तास)
b) special :- 7 दिवसांचे शिबिर
(MPSC 13)

(MPSC 18) - संवेदन शिक्षण

2) 1993 : राजीव गांधी राष्ट्रीय युवा विकास संस्था
श्रीपेरंबुदूर (TN), प्रादेशिक केंद्र - 1st = चंदीगड
(MPSC 15) 2008 ला → as D.U. + Insti of national Importance

कार्यक्रम (i) Gender study (ii) M.A.
(iii) करिअर कौंसलिंग iv) BVOC
⇒ पदवी + पदव्युत्तर शिक्षण

3) 2015 : खेलो इंडिया

MPSC17 3 प्र० विविध

1) राष्ट्रीय खेल प्रतिभा शोध खेल अ० (2014)
(2008) : पंचायत युवा क्रिडा खेल अ०
2) 2015 : National sport talent search
3) urban sport infra स्कीम

= strengthen entire sport eco.

4) 1 एप्रिल 2016, RYSK : राष्ट्रीय युवा सशक्तीकरण का.

MPSC18 8 प्र० विलीनीकरण

1) 1972 : NYSK नेहरु युवा केंद्र संघटन (MPSC15)
(1987-88) स्वायत्त संस्था दर्जा
- ग्रामीण तरुण - व्यक्तिमत्व विकास

2) (2010-11) : National youth corpse (MPSC17)
a) राष्ट्रीय सेवा स्वयंसेवक यो. (78)
b) राष्ट्रीय सद्भावना यो. (2005)
- 18-25 वयातील यु. साठी 2 yr राष्ट्र उभारणीस पूर्णकालीन स्वयंसेवक

3) Youth Hostel - सांस्कृतिक वारसा अनु. (MPSC14)
MH (2) - 1) औरंगाबाद 2) बुलढाणा
सर्वाधिक - हरियाणा

4) International cooperation
5) National Descipline स्कीम
6) Assitance to scouting & guid. or.
7) (2014) - National young leader pro.
8) 2008 : National prog. for youth & adolscent Dev. prog.
a) नेतृत्व व व्यक्तिमत्व विकास
b) राष्ट्रीय एकात्मता c) साहस
d) तांत्रिक संसाधन विकास

* काही महत्वपूर्ण संस्था भुमिका

1) 1956 : गांधीग्राम (TN) & 1921 : D.U
- गांधीच्या 'नई तालिम' धर्तीवर

2) 1957 : लक्ष्मीबाई राष्ट्रीय शारिरीक शिक्षण संस्था (ग्वालेर)
(1995 : D.U ; 100% केंद्र सरकार)
→ Bachelor, master, Mphil, Phd in physical ed. (MPSC13)
ईशान्य भा० प्रादेशिक केंद्र = गुवाहाटी
fun: = सल्लागार, योगा, I.T, खेळ प्रशिक्षण, कार्यकारी व्यवस्थापन

3) 1984 : SAI (दिल्ली) : Asian game 1982 नंतर सुरुवातीला काही talent शोध हेतू व्यासपीठ.

4) 1990 : NDTL : National Dop Testing lab.

5) 2005 : NADA (दिल्ली)

6) 2018 : राष्ट्रीय क्रिडा विद्यापीठ - 1st - इंफाळ (2018) (MPSC19)
- MA पर्यंत edun
→ (MH) - औरंगाबाद
motto : through tireless effort knowldge towards excellence

Scanned by CamScanner

* पुरस्कार

1) तेनसिंग नोर्गे राष्ट्रीय साहस पुरस्कार
- जमिन, समुद्र, हवेतील अतिविशिष्ट साहस
(2019) Anita Kundu (Mountaineer)

2) राष्ट्रीय युवा उत्सव, (12 ते 16 JAN)

* खेळविषयक पुरस्कार

MPSC-19

A) अर्जुन	B) द्रोणाचार्य	C) राजीव गांधी खेलरत्न	D) ध्यानचंद
1961	1985	1992	2002
4 yr intnal स्तरावर चांगली कामगिरी		चार वर्षे सर्वोत्तम कामगिरी	निवृत्तीनंतर योगदान

** इतर बाबी

(i) Scouts & guides (1907 : लॉर्ड पॉवेल)
- International स्तरावर चळवळ

2) 1948: NCC (National cadet corpse) दिल्ली
- tej service organization
✓ motto : unity & discipline
✓ based on - Imperial Cadet corpse (1904)

Scanned by CamScanner

2.5 - आदिवासी विकास

- कलम 365 (25) → कलम 342 नुसार - विशिष्ट समुदाय अनुसूचित जमाती म्हणून घोषित

कलम 342-(1) – राष्ट्रपती - संबंधित राज्यपालाचा विचार घेऊन जमाती, जमाती समुदाय भाग किंवा गट - सार्वजनिक अधिसूचनेद्वारे घोषित करतात

- बदल → फक्त संसदीय कायद्याद्वारे (कलम टाकणे / काढणे)

कलम 342 – प्रदेश निहाय यादी, राज्यानिहाय असते

- निकष – 1) आदिम वैशिष्ट्ये 2) वेगळी संस्कृती [घटनेत उल्लेख नाही] 3) भौगोलिक एकाकीपणा 4) संपर्क बुजरेपणा 5) मागासलेपणा

- 1931 - जनगणना
- 1955 - काका कालेलकर आयोग
- 1965 - लोकूर समिती
- 1969 - चंदा समिती

- पाचवी अनुसूची - कलम 244 (1) - अनुसूचित क्षेत्र व्याख्या - घोषित करण्यासंबंधी निकष

- कोणतेही क्षेत्र व भाग – अनुसूचीत क्षेत्र म्हणून घोषित करण्याचा राष्ट्रपतींना अधिकार
- - सल्ला - राज्यपालांचा
 - अधिसूचीत आदेशाद्वारे

- 10 राज्यांमध्ये अनुसूचित क्षेत्रे - 1) आंध्रप्रदेश 2) तेलंगणा 3) ओरिसा 4) महाराष्ट्र 5) गुजरात 6) राजस्थान 7) मध्यप्रदेश 8) हिमाचल 9) छत्तीसगड 10) झारखंड

महाराष्ट्रात - ठाणे . नाशिक . धुळे . नंदुरबार . जळगाव २
- पालघर . नगर . पुणे . नांदेड . अमरावती
- यवतमाळ . गडचिरोली . चंद्रपूर .

- ५ व्या अनुसूचीतील राज्ये व राज्यपालांचे अधिकार

सहावी अनुसूची — कलम २४४ (२) [2018 mains

- आसाम
- मेघालय
- मिझोरम
- त्रिपुरा

- स्वायत्त जिल्हा / प्रादेशिक परिषद - माध्यमातून प्रशासन
- ज्या लोकांना - ६व्या अनुसूचीतील तरतुदी लागू त्यांना → जमातीय लोक म्हणतात

- आदिवासी - आकडेवारी

एकूण लोकसंख्येच्या - 8.6 % (देशाच्या)

दशवार्षिक वृद्धी - 24%. (2001-2011)

लिंग गुणोत्तर - 972 - 2001
957 - 2011

साक्षरता दर - 47% - 2001
59% - 2011

- पंजाब हरियाणा - राज्ये, दिल्ली . चंदीगढ कें.प्र } कोणताही समुदाय आदिवासी जमात म्हणून घोषित नाही

सर्वाधिक जमातीसंख्या → मध्यप्रदेश
२) महाराष्ट्र
३) ओरिसा

महाराष्ट्र जिल्हे - १) नाशिक २) ठाणे ३) धुळे
४) नंदुरबार ५) यवतमाळ

लोकसंख्येतील प्रमाण - 9.4 % - राष्ट्रीय प्रमाणापेक्षा जास्त

एकूण - 48 जमाती - आदिवासी म्हणून घोषित

- त्यातील - 3 जमाती - आदिम म्हणून घोषित (केंद्र शासनाद्वारे)

[2016]

- 1) कोलाम - यवतमाळ
- 2) कातकरी - रायगड, ठाणे, पालघर
- 3) माडिया गोंड - गडचिरोली

आदिवासी विकास - पंचवार्षिक योजना - [2012, 2014]

पहिली पंचवार्षिक योजना - वाढिव वित्तिय स्रोतांच्या

दुसरी - 43 Tribal block तयार करण्यावर भर

- तिसरी पंचवार्षिक योजना - 55% पेक्षा अधिक आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या क्षेत्रास 'समुदाय विकास गट' (TDB) (Tribal development block)
- चौथी पंचवार्षिक योजना - आंध्र, बिहार, मध्यप्रदेश, ओरिसा मधील निवडक जमातींना निवडण्यात येऊन विकास प्रकल्प राबविले.
- पाचवी पंचवार्षिक योजना - Tribal sub plan - आदिवासी उपयोजना
- सहावी पंचवार्षिक योजना - MADA
- सातवी - " — " — - Mini MADA
- आठवी " — " — - आदिवासी जमात गट

- आदिवासी उपयोजना (TSP) [2012, 2014 4

1972 - प्रा. दुबे यांच्या अध्यक्षतेखालील तज्ज्ञ समितीने विकसित केली

सद्यःस्थिती - 22 राज्ये व 6 केंद्र प्रदेश

- आदिवासी बहुसंख्याक राज्ये - अरुणाचल प्रदेश मेघालय, मिझोरम, नागालँड वगळून

या उपयोजनेतर्गत i) TSP क्षेत्रासाठी संसाधनांची ओळख

ii) विकासासाठी एक व्यापक धोरणात्मक आराखडा करणे

iii) अंमलबजावणीसाठी योग्य प्रशासकीय यंत्रणा सूचविणे

- आदिवासी उपयोजनेंतर्गत यंत्रणा -

1) एकात्मिक क्षेत्र विकास प्रकल्प / अभिकरण ITDP / ITDA

सुरुवात - 1975-76

- आंध्र, तेलंगणा, ओडिशा - ITDA (Agencies)

- 50% पेक्षा थोडी लोकसंख्या कमी असलेले क्षेत्र - Additional Tribal Sub Plan

- ITDP / ITDA - प्रमुख - प्रकल्प अधिकारी / प्रशासक / संचालक

2) MADA - Modified Area Development Approach

- ITDP's च्या बाहेरील क्षेत्र घेऊन गावांचा गट - लोकसंख्या - 10000 च्या आसपास - 50% लोकसंख्या आदिवासी

- किमान घटक - एक गाव

- जिल्हा प्रशासनाच्या नियंत्रणाखाली विकास कार्यक्रम

3) mini-MADA / क्लस्टर्स - लोकसंख्या - 5000 - किमान - 50% - किमान आदिवासी लोकसंख्या

MADA व mini MADA - स्वतंत्र प्रशासकीय रचना नसते.

अनुसूचीत जमाती व इतर पारंपारिक वनवासी अधिनियम - 2006 [2013, 2018-main]

- पारंपारिक वनवासी - 13 Dec 2005 पूर्वीच्या
  - तीन पिढ्यांपासून वनात राहणारे
  - उपजीविकेसाठी वनांवर किंवा वनजमिनीवर अवलंबून (यापैकी - 25 वर्षे)
- प्राप्त होणारे वनहक्क
  - व्यावसायिक मर्यादेपर्यंत वनक्षेत्रातील जमिनीत मशागत करणे
  - किरकोळ वनोपज उत्पादनाची मालकी, संकलन, वापर, विल्हेवाट लावण्याचा अधिकार
  - वनक्षेत्राच्या आत राहण्याचा अधिकार
  - पारंपारिक पशुचराईसारख्या रूढी, नियम, प्रथा सुरू ठेवण्याचा अधिकार

- राष्ट्रीय अनुसूचीत जमाती आयोग

1978 - अनु. जाती व जमाती आयोग - बहुसदस्यीय
1987 - राष्ट्रीय आयोग असे नामकरण
1990 - राष्ट्रीय SC, ST आयोग - 65 वी घटनादु.
1992 - वैधानिक, बहुसदस्यीय - रा. अनु. जमाती आयोग कार्यरत

89 वी घटनादुरुस्ती (2003) - 338 दुरुस्ती
338 A - नवीन कलम - राष्ट्रीय अनुसूचीत जमाती

- राष्ट्रीय अनुसूचीत जमाती आयोग - 19 feb 2004
  नियुक्ती - राष्ट्रपती

अध्यक्ष - आदिवासी समाजातीलच

उपाध्यक्ष
3 सदस्य
→ यापैकी - 2 सदस्य आदिवासी समाजातील
→ एक सदस्य महिला

कार्यकाल - 3 वर्षे (जास्तीत 2 वेळा)
राजीनामा - राष्ट्रपतीकडे
पदरचना - अध्यक्ष - केंद्रिय कॅबिनेट मंत्री
- उपाध्यक्ष - राज्यमंत्री
- सदस्य - भारत सरकार सचिव दर्जा
पहिले अध्यक्ष - कुंवर सिंह
सध्याचे - नंदकुमार साई

- भारतीय आदिवासी सहकारी विपणन विकास महासंघ मर्यादित [TRIFED]
- कल्याण मंत्रालयाद्वारे निर्मित - (आदिवासी कामकाज मंत्रालय)
- स्थापना - 6 ऑगस्ट 1987 - बहुराज्यीय सहकारी सोसायटी म्हणून
- 1988 - कार्य सुरु
- मुख्यालय - नवी दिल्ली
- 13 विभागीय कार्यालय
TRIBES INDIA - आदिवासी वस्तू किरकोळ विक्री showrooms

- राष्ट्रीय अनुसूचीत जमाती वित्त विकास महामंडळ [NSTFDC] [2013]
स्थापना - एप्रिल 2001 - No Profit तत्त्वावर
मुख्यालय - नवी दिल्ली
महामंडळ मिशन - अनु. जमातींचा शाश्वत आधारावर आर्थिक विकास
कार्ये - राज्य चॅनेलायझिंग एजन्सी (SCA)
- 10 लाख पर्यंत गुंतवणूक असलेल्या प्रकल्पांना कमी दराने वित्तपुरवठा
- लाभार्थी वाटा
- अनुदान SHG द्वारे करून देणे

P. S. Mohite
@mpscdecoded

2.6 सामाजिकदृष्ट्या वंचित वर्गाचा विकास

- PYQ

2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012
6	4	2	3	5	2	4	5

- **Ministry:**

1998पर्यंत → कल्याण मंत्रालय
↓
1998 नंतर – सामा. न्याय व सबलीकरण मंत्रालय
↓
29जाने.2006 – अल्पसंख्यांक विभाग वेगळा काढून अल्पसंख्यांक कामकाज मंत्रालय
↓
सद्या: सामाजिक न्याय व सबलीकरण मंत्रालय [Mains'14]
1) सामा. न्याय व सक्षमीकरण विभाग
2) अपंग कामकाज विभाग

Scheduled Caste	OBC	Minorities
– 'SC' – भारत सरकार कायदा 1935 ने प्रथमच included [Mains'19]	– कलम 340 अन्वये 1953 चा 1st OBC आयोग काका कालेलकर [Mains'18]	– Def^n (x) घटनेत
– 1935 च्या कायद्याने मतदारसंघात राखीव जागा	– 2nd – B.P. मंडल (1979)	– In → 6 minority grp MH → 7 [Pre]
– 'अस्पृश्यता' Def^n (x) घटनेत	– 1992 – इंद्रा साहनी खटला	
– Population [16.6%]	– Populat^n [52%]	– Population [18.8%]
– Reservat^n [15%]	– Reservati^n [27%]	– [4.5%] within OBC's 27%
– नागरी हक्क संरक्षण अधिनियम, 1955 [Mains'15]		
– SC&ST अत्याचार प्रतिबंध अधिनियम, 1989		
– SC आयोग	– OBC आयोग	– Minorities आयोग
– 1+1+3 Tenure-(3yr)	– 1+1+3 (3yr)	– 1+1+5 (3yr)
– 1978 ला अवैधानिक ∴ स्थापना	– 1993 चा वैधानिक	– 1992 चा वैधानिक
– सद्या 89th CAA, 2003 नुसार संविधानिक	– सद्या 102th CAA, 2018 संविधानिक	

- घटनात्मक तरतुदी :

1> SC–
- FR → 15(1), 15(2), 15(4), 15(5)
  16(1), 16(4A) Mains'12
  17. Mains'18
- DPSP → 46
- Reservation for SC & ST related कलमे
  1> पंचायत राज व्यवस्था → 243(D)
  2> नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था → 243 (T)
  3> LK → 330 Mains'19
  4> राज्य विधानसभा → 332
  5> 104th CAA, 2020 ने reservatn period 2030 पर्यंत वाढविला → 334 अन्वये
- National Commission for SCs → 338
- 'SC' ची व्याख्या → 366(24) नुसार कलम 341(1) & 341(2) अंतर्गत

2> OBC–
- National Commission for OBCs → 338 B 102th CAA, 2018

3> Minorities–
- FR → 25, 27, 29, 30
- प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेत → 350A
- भाषिक अल्पसंख्यांकासाठी विशेष अधिकारी → 350B

- विविध बाबी :

1> SC – {जाग. सामाजिक न्याय दिवस – 20 feb.}
- SC populatn max. असणारी राज्ये– (2011 Census)
  1> UP
  2> WB
  3> Bihar
  4> TN
- Percentage wise populatn –
  1> PJ – 31.9%
  2> HP – 25%
  3> WB – 23.5%
  4> TN – 18%
- SC नसलेले State & UT –
  नागालँड, Lakshdweep, A&N

2) Minorities –

{राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक हक्क दिवस – 18 Dec.}

- संयुक्त राष्ट्राची घोषणा – 18 Dec. 1992
  - → राज्य आपल्या क्षेत्रातील minorities – (धार्मिक, भाषिक & सांस्कृतिक) चे संरक्षण व योग्य वातावरण उपलब्ध करेल
- सच्चर Committee
  - → फक्त Muslims साठी
  - → 9 मार्च 2005 रोजी स्थापना
  - → (1+1+5) अध्यक्ष – न्या. राजींदर सच्चर Mains '19
  - → अहवाल → 2006
- अल्पसंख्यांकांसाठी 15 कलमी कार्यक्रम
  - → 1983 साली – by इंदिरा गांधी घोषित
  - → 1985 – राजीव गांधी – अंमल
  - → 2006 – मनमोहन सिंग सरकारने सच्चर अहवालानुसार नव्याने घोषित Mains'15
    - – त्यानुसार भरतीत / नेमणुकीत अल्पसंख्यांकांचा विशेष विचार Mains'15
    - – मुख्यत: (शैक्षणिक संधी वाढवणे, आर्थिक क्रिया & रोजगारात समान वाटा, जगण्याच्या स्थितीत सुधारणा)

- योजना –

A) SC

शिक्षणविषयक –

1) Pre-matric Scholarship – 9वी & 10वी

2) Post-matric Scholarship –
  - → 1944-45 पासून
  - → फक्त भारतात शिकणाऱ्यांसाठी
  - → 31 Dec. 2010 पासून income limit 2.5 lacs

3) अस्वच्छ व्यवसायात गुंतलेल्या व्यक्तींच्या मुलांसाठी Pre-matric Scholarship Mains'17
  - → 1977-78 पासून Hostel मधील मुलांना
  - → 1991 पासून सर्व मुलांना Mains'16
  - → 1 जुलै 2011 पासून income / Caste चे बंधन (X)

4) Top Class Educatⁿ for SC Students
→ 2007 सुरु
→ 12वी नंतर देशातील 207 संस्थांसाठी
→ आर्थिक सहाय्य

5) राजीव गांधी National Fellowship
→ 2005-06 पासून
→ 1 April 2010 ला पुनर्रचना
→ by UGC
→ 2000 fellowship/yr for Ph.D. & M.Phil **PYQ**

6) National Overseas Scholarship
→ 1954-55
→ For masters & Doctorate in specific streams
→ student age < 35yrs
→ Income limit < 3 lac/yr
→ One member per family
→ 30% reserved for women

7) SC साठी Free Coaching Scheme
→ 2001 सुरुवात
→ For UPSC, SPSC, बँक, SSC, IT, Biotech sector
→ by Centre-state, universities, NGO

8) बाबू जगजीवनराम वसतिगृह योजना **Mains '17**
→ हॉस्टेल बांधणी व विस्तारासंबंधी सहाय्य
→ Girls – केंद्राचे 100% सहाय्य
→ Boys – Centre : state (50:50)

इतर–

1) प्रधानमंत्री आदर्श ग्राम योजना
→ 2009-10
→ 50% पेक्षा जास्त SC populatⁿ ची 1000 खेड्यांचा सर्वांगीण विकास
→ (i) रस्ते
(ii) स्वच्छता
(iii) पर्यावरण
(iv) सामा. पायाभूत सुविधा
(v) रोजगार

⑤

2) कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड सबलीकरण व स्वाभिमान योजना
- SC & नवबौद्ध यांना शेतीसाठी जमीन [Mains'13]
- 2Acre ओलिताखालची / 4Acre कोरडवाहू

3) SC साठी विशेष केंद्रिय सहाय्य
- सुरुवात - 1980 [Mains'17] [Mains'16]
- स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

B) OBC

1) Pre matric Scholarship

2) Post matric Scholarship
- 2011

3) EBC साठी Dr. आंबेडकर Post matric Scholarship
- 2014-15
- income < 1 lac

4) National Fellowship for OBC students
- 2014-15
- M.Phil / Ph.D. students - [300]
- by [UGC]

C) Minorities

शिक्षणविषयक :-

1) Prematric Scholarship योजना
- income < 1lac
- राज्य शासनाकडून
- max 2 मुले / कुटुंब
- 30% reserved for girls

2) Post-matric Scholarship योजना

3) Merit Cum Means based Scholarship
- तांत्रिक / व्याव. शिक्षण
- 1000/month

4) मौलाना आझाद Fellowship Scheme
- by UGC

5) पढो परदेस
- 2013-14
- income < 6 Lacs
- परदेशी शिक्षणासाठी अर्थसहाय्य

6) नई उडान - Mains 18
- 2017
- income < 6 lacs
- UPSC/SSC तसेच SPSC पास झालेल्यांना सहाय्य

इतर -

1) नई रोशनी
- 2011-12
- अल्पसंख्यांक महिलांमध्ये नेतृत्वगुणांचा विकास
- 18-65 yr वयोगट
- यात 25% SC/ST/OBC महिला

2) सिखो और कमाओ
- 2013-14
- अल्पसंख्यांक नागरिक
- 14 ते 35 वयोगट
- 33% महिलांसाठी राखीव

3) USTTAD Mains'18
- Sept. 2015
- Upgrading the skills & Training in Traditional Arts/Crafts for Development
- यामध्ये युवकांना कौशल्य विकसन व विकास, Marketing साठी सहाय्य

4) नई मंझील
- शाळाबाह्य मुलांसाठी शिक्षण व प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम

5> जिओ पारसी [PYQ]
- Sept. 2013
- कमी होणारी लोकसंख्या वाढवण्यासाठी

6> मौलाना आझाद सेहत योजना
- 2013-14

7> Cyber Gram योजना

8> नालंदा योजना
- 28 Feb. 2014
- अलिगड Muslim Univ.
- Minority colleges & Univ. मध्ये गुणवत्तेचा विकास घडवून आणणे.

9> हमारी धरोहर
- 2015
- वारशांचे जतन

10> PM जन विकास कार्यक्रम
- 2018-19
- सामा.-आर्थिक परिस्थिती सुधारणे.
- शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास

• इतर बाबी

1> अस्पृश्यता हिंदू समाजाच्या Gangrin ग्रस्त अवयव - M. K. Gandhi [Mains'14]

2> हरिजन सेवक संघाची स्थापना - 1932 [Mains'18]

3> 'पुरी' येथील रामकृष्ण मिशन आश्रम - स्वामी विवेकानंद

4> MH मध्ये 59 SC Caste

5> MH मधील विमुक्त जाती - बेरड, रामोशी, कैकाडी [Mains'12]
कंजारभाट, बंजारा, राजपूत भामटा

'गारुडी' - Scheduled Caste

6> न्या. अग्रवाल आयोग - भटक्या & विमुक्त जमातींचा अनु. जाती / जमातीत समावेश [Mains'19]

7> मौलाना आझाद शैक्षणिक Found^n - Minority चे कल्याण [Mains'12]

वृद्धांचे कल्याण

→ समस्या व मुद्दे.

समस्या का? चांगली आरोग्य सेवा
राहणीमान वाढ
आयुर्मान वाढ
विभक्त कुटुंब वाढ

बहुसंख्य वृद्ध गंभीर समस्या → आर्थिक समस्या.

* वृद्धांसाठी गंभीर समस्या का → संयुक्त कुटुंब विघटन
उपेक्षा
वैश्वीक होणारे औ. व नागरीकरण
बदलणारी सामाजिक मूल्य व्यवस्था.

* समस्या ? - विविध कारणांनी समाजात दुर्लक्षितपणा व भेदभावग्रस्त
शारिरिक व मानसिक आजारपण
लैंगिक शोषण व विकलांगपणा.

लोकसंख्या.

2011 जनगणना 60+ वृद्ध प्रमाण - 8.6 %.

(5)

2011 " 60+ वृद्ध प्रमाण राज्य क्रम 1
→ केरळ > तमिळनाडू > HP > PN > MH (9.5%

2011 " 60+ वृद्ध लोकसंख्या क्रम
→

* 2011 60+ लो.सं. 10.38 कोटी < 5.11 को. पु. / 5.27 को. स्त्री.
  └ प्रमाण - 8.57%.

निष्कर्ष.
वृद्ध लो.सं. व वृद्ध प्रमाण स्त्री > पुरुष.
  — 8.20%. पु.
  — 8.97%. स्त्री.

सर्वाधिक लो.सं.

जेष्ठ नागरिक - UP > MH > AP
" " पुरुष - UP > MH > BH
जेष्ठ महिला - UP > MH > AP.

ग्रामीण भागात जेष्ठ ना. प्रमाण
  └ HP > BH > AP (अरुणा.)

शहरी भाग
  └ चंदीगड > दिल्ली,

वृद्ध प्रमाण कमी - अरुणाचल प्र < मेघालय < नागा.,

वृद्ध परावलंबित्व

15.59 वयोगटातील 100 व्यक्तींमागे 60+ वयोगट
1991 - 122   2001 - 131 , 2011 - 162

निष्कर्ष - वृद्ध परावलंबित्व 1991 पासून वाढ होते
  सर्वाधिक - केरळ
  कमी - दी.न.ह.

UN भा. वृद्ध अंदाज.
2030 - 19.8 को.
2050 - 32.6 को.

वृद्ध नागरिक वैशिष्ट्ये
i) बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात.
ii) 80+ ची लो.सं. वाढ होते.
iii) 30% वृद्ध दारिद्र्य रेषेखाली.
iv) जेष्ठ पुरुषांपेक्षा महिला जास्त

सरकारी धोरण - कल्याणकारी योजना आणि कार्यक्रम.

घटक नेत.

क्र.५ - वृद्धांच्या परिस्थितीत सार्वजनिक साहाय्य.

धोरणे.

Total - 1999 चे धोरण, 2013 चे धोरण.

राष्ट्रीय वृद्ध व्यक्ती धोरण 1999

उद्दिष्टे - वृद्धांसाठी → पेन्शन, कर सवलत, पर्याप्त आरोग्य सेवा, जराचिकित्सा सेवा देणाऱ्या संस्थांची तरतूद, मदत करणे, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था.

10 वर्ष नंतर डॉ. व्ही. मोहिनी गिरी अध्यक्षतेखाली नवीन धोरण समिती.

राष्ट्रीय वृद्ध व्यक्ती परिषद

स्थापना - 10 मे 1999

अध्यक्ष / उपाध्यक्ष > सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण < मंत्री / राज्य मंत्री

पुनर्रचना - 2005

सदस्य संख्या - 50

आधीचे नाव - National council for older person ↓ senior citizen

2012 change → National council for senior citizen

* वृद्ध व्यक्तीसाठी आंतर मंत्रीय समिती. - 22 मंत्रालये समावेश

* पालकांची देखभाल करणे तरतूदी.

i) CrPC 1973 125A

ii) Hindu Adoption and Maintenance Act 1956

iii) माता-पिता व ज्येष्ठ नागरिक देखभाल व कल्याण अधिनियम.

* राज्याचे ज्येष्ठ नागरिक धोरण - 2013

1 Oct 2013 जाहीर. 65% पूर्ण असणारा व्यक्ती ज्येष्ठ नागरिक

तरतूदी.

→ अशासकीय संस्थांना वृद्धाश्रम चालवण्यास प्रोत्साहन

→ राज्य सरकार दरवर्षी 1 Oct. वृद्धांच्या संबंधी अहवाल जाहीर

→ बससेवेत 50% सवलत.

→ आई व वडिलांचा सांभाळ न करणाऱ्या मुलांची नावे जाहीर.

→ राज्यातील ज्येष्ठ नागरिक - 1 कोटी + (6.6%)

* Imp दिवस.

15 जून - ज्येष्ठ नागरिक छळ प्रतिबंध जागृती दि.

21 Sept - जागतिक स्मृतिभ्रंश दि.

1 Oct - " ज्येष्ठ नागरिक दिवस

* आंतरराष्ट्रीय ज्येष्ठ नागरिक दिनानिमित्त भारतात वयोश्रेष्ठ सन्मान दिला जातो.

• ज्येष्ठांच्या आरोग्याबाबत तंत्रज्ञान विकसित (कल्याण.) सर्व ईजिन वे कॉर्णिको कंपनी स्थापन केली आहे.

... ज्येष्ठ नागरिक देखभाल व कल्याण अधिनियम 2007. 1

केंद्र अंमलबजावणी - 29 dec. 2007. 2017

MH अं. - 1 मार्च 2009.
→ 2018

कलम-1 कायदा नाव

कलम-2 व्याख्या

- मुले - मुले-मुली, मुलगा, नातू, नात

निर्वाह भत्ता - अन्न, कपडेलत्ते, निवारा, वैद्यकीय सोई व उपचार

पालक (2014, 2015) - आई, वडील किंवा नैसर्गिक पालक, दत्तक तसेच सावत्र आई.

ज्येष्ठ नागरिक - 60Y +

न्यायाधिकरण - कलम 7 अंतर्गत निर्वाह भत्ता बाबीत चे.

कलम-4 - व्यवस्थापनाची खर्च मागणी कोण करू शकतो?.
ज्येष्ठ नागरिक स्वतःचा चरितार्थ चालवू शकत नाही ते.

अर्ज कोणाकडे - संबंधित जिल्हा सहाय्यक आयुक्त समाज कल्याण /
विभागाचे उपविभागीय अधिकारी (महसूल)

कलम-5 - निर्वाह भत्त्यासाठी करावयाचा अर्ज.
कोणीही करू शकतो.

कलम-6 - न्यायाधिकरण कार्यक्षेत्र.
अर्जदार ज्या ठिकाणी वास्तव्य करतो अथवा ज्या कार्यक्षेत्रात मुले नातेवाईक वास्तव्य करतात तिथे.

कलम 7 -

i) कायदा अस्तित्वात आल्यापासून 6 महिन्यात राज्यशासन अधिसूचनेद्वारे जिल्ह्याच्या प्रत्येक उपविभागात एक अथवा त्यापेक्षा अधिक न्यायाधिकरण

ii) न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष - उपविभागीय अधिकारी किंवा त्यापेक्षा कमी दर्जा नसलेला अधिकारी.

कलम 8 - न्यायाधिकरणाला दिवाणी हक्क.

कलम 9 - जास्तीत जास्त मासिक भत्ता प्रतिमहा 10000 पेक्षा जास्त नाही.

कलम 11 - चरितार्थ आदेशाची अंमलबजावणी.
अपील - जिल्हादंडाधिकारी (त्या जिल्ह्यातील)

कलम 13 - चरितार्थ रक्कम मंजूर झाल्यास 30 दि. देणे. त्या दिनांकापासून.

कलम 16 - 60 दि. अपील अधिकाऱ्याकडे अपील समाधान न झाल्यास.

कलम 19 - राज्यशासन प्रत्येक जिल्ह्यात सोयीच्या ठिकाणी ज्येष्ठ नागरिक संख्या विचारात घेऊन 150 क्षमतेचे वृद्धाश्रम.

कलम 24 - ज्येष्ठ नागरिकांना कायम अथवा तात्पुरते सोडून दिले
3 महिने तुरुंगवास / 5000 रु.

* સર્વપ્રથમ 1957 વૃદ્ધોના નિવૃત્તિ વેતનનો કાયદો - UP છે.

* યોજના

યોજના	દિનાંક શુરુવાત	ઉદ્દેશ
વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે એકીકૃત કાર્યક્રમ	1992 પુનર્રચના - 2008	ઓલ્ડ નાગરિકોના જીવન ધોરણ સુધારવો, વૈદ્યકીય સેવા પુરાવો NGO - 90%, અર્થસહાય.
National prog For Health care of Elderly	જૂન - 2010	હોસ્પિટલ વિવિધ સ્તરોમાં આરોગ્ય સેવા વિતરણ વ્યવસ્થાન વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના પ્રતિબંધાત્મક, રોગનિવારણ, પુર્નવસન.
રાષ્ટ્રીય વયોશ્રી યોજના	એપ્રિલ 2017	દારિદ્ર્ય રેખાની નીચેના વૃદ્ધોને આવશ્યક સાહિત્ય પુરાવો અંમલબજાવણી - આલ્મિકો કંપની

પેન્શન આધારિત

- ઇંદિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાપ્ય પેન્શન યોજના
  - અંમલબજાવણી - ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય
  - પાત્રતા - 60Y + લોક
  - આધાર - 60-79 વૃદ્ધ પ્રતિ વ્યક્તિ - 200રૂ/મહિના
  - 80+ " " " - 500રૂ/માહિના

* श्रावण बाळ सेवा राज्य निवृत्ती वेतन यो.

→ MH शासन.

पात्रता - उत्पन्न 21 हजार च्या आत

वय 65Y पूर्ण.

15Y पासून MH रहिवासी.

पेन्शन - 600/ महिना (400 MH + 200 (केंद्राकडून पेन्शन))

* वरिष्ठ पेन्शन बीमा योजना - 2017

अंमलबजावणी - LIC

लाभार्थी - 60+ Ⓕ व्यक्ती

व्याज 8% 10Y साठी.

गुंतवणूक कालावधी - 1Y.

* जेष्ठ ~~[illegible]~~ नागरिक कल्याण निधी. - 18 मार्च 2016

असे पैसे टाकले जातात

→ लघु बचत, व इतर बचत असे पैसे टाकले जातात घोषित केल्यानंतर 7Y पर्यंत

जो खाते न चालवल्यास घोषित केल्यानंतर

अनक्लेम्ड.

1લી - 1982 - ઓસ્ટ્રિયા - 1લી વૃદ્ધા સંબંધી સભા.

→ વૃદ્ધોના શબ્દ વિકાસમાં સમાવેશ કરવો.

1991 - UN એ United Nations principles for older persons સ્વીકાર્યા.

2જી - 2002 - મેડ્રિડ - 2જી સભા.

3 વિષય
- development
- health
- enabling & supportive env.

} વૃદ્ધો માટે.

3જી. 2013 - બોસ્ટન.

१२व्या योजनेअंतर्गत - वृद्धांसाठी राष्ट्रीय आयोग स्थापण्याची तरतूद

वयोश्रेष्ठता सन्मान पुरस्कार 2005

- 2005 पासून
- 2013 मध्ये राष्ट्रीय पुरस्काराचा दर्जा.
- 13 गटामध्ये दिला जातो

2007 कायद्याची उत्कृष्ट अंमलबजावणीचा 2016 पुरस्कार - KT (कर्नाटक)

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना 1980 - 1980 (MH शासनाची योजना)

- 1980 पासून
- अन्य समाज घटकांबरोबरच वृद्ध व्यक्तींना अर्थसहाय्य
- अट - 65 yr पेक्षा कमी, वार्षिक - 21,000/- ↓
- दरमहा - • 600 Rs. (कुटुंबातील पात्र एका सदस्यास)
  - • 900 Rs. (जर दोन सदस्य असल्यास)

IG - विधवा पेन्शन - 200 + 400 - संजय गांधीतून = 600
IG - अपंग पेन्शन = 200 + 400 = 600

श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना - 2006 पासून

- 65 पेक्षा जास्त, वार्षिक - 21,000 Rs ↓
- निराधार व वृद्धांसाठी दरमहा - 600 Rs.

इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन - IGNOAPS - 1995 Aug 15

- 65 ते 79 - 200 Rs व 80+ - 500 Rs
- लाभार्थ्यास - 200 Rs + श्रावणबाळ योजनेतून 400 असे एकूण 600 Rs.
- हि योजना - राष्ट्रीय सामाजिक हक्क योजनेतील 5 हक्कांपैकी एक.

वृद्धाश्रम - 1963 पासून

- 60 वर्षावरील पुरुष व 55 वर्षावरील स्त्री.

Global Agewatch Index - 2016 (2013 पासून

- 2014 पासून हेल्पएज इंटरनॅशनल प्रकाशीत करते. UNFPA साहाय्याने.
- जीवनमान गुणवत्ता व कल्याण मोजमाप. ④ domain
  - उत्पन्न
  - आरोग्य
  - क्षमता
  - पर्यावरण
- Ranking
  - स्वीझरलँड - 1 (96)
  - भारत - (71)
  - अफगाण - 96

WHO = 60-74 वयोगट वृद्ध

WHO नुसार
- 15% वृद्ध मानसीक विकाराने ग्रस्त
- common disease - dimentia - उन्माद, Alzheimer

टाटा समाज विज्ञान संस्थेनुसार वृद्धांशी शोषण करण्याचे प्रमाण MH मध्ये इतर राज्यांच्या तुलनेत ③ पट.

हेल्पएज इंटरनॅशनल - स्थापना (1983) NGO आहे. KKS
- ⑤ देशातील संघटनांनी मिळून - भारत, इंग्लंड, कॅनडा, केनिया, कोलंबिया.
- मुख्यालय - लंडन व ब्रुसेल्स
  9 regional centres

Campaign = Age demand Action

दादा - दादी - NGO - चंदीगड.

राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजने अंतर्गत (RSBY) ⇌ ब्बुद्ध वर्षी - 1 April

↳ The senior citizen Health Insurance scheme. सुरु (SCHIS)

- RSBY - BPL family (unit of 5) 30,000 /-Rs विमा पुरवते.

- अशा family मधील वृद्धांना SCHIS 30,000 Rs चा विमा पुरवते.

अंत्योदय योजना

BPL family which includes older person provided

35 kg grains - price - ✓ 3 Rs/kg - rice

✓ 2 Rs/kg - wheat

✓ अक = 1 G

- अन्नपूर्णा योजना - 10 kg free - वृद्ध ज्यांना कोणतीही pension मिळत नाही.

जीवन प्रमाण (पेन्शनर्स) - Biometric enabled digital service for pensioners

beneficiary - retired gov. or PSUs employee.

Anubhav platform (Retire गव्हर्नमेंट employee) - Retired Gov. employee स्वतःचे राष्ट्रनिर्माणातील योगदान येथे सांगु शकतात.

Min. of Personnel, pub Grivances, Pensions द्वारा.

संकल्प plantform - pensioners can access opportunities to work, contribute to society

वयानुकूल (Age-friendly) शहरे परिषद - (WHO)

पहिली - 2011 डब्लिन (आयर्लंड) - 2011

दुसरी - 2013 क्युबेक (कॅनडा)

आंतरराष्ट्रीय वृद्ध दिन - 1 oct.
1991 पासून - 1991 मध्ये UN ने 'वृद्धांकरीता तत्वे' स्वीक
principles.
(स्वातंत्र्य, सहभाग, काळजी, आत्मसन्मान, स्वयंपूर्णता)

1999 - वृद्धांसाठी आंतरराष्ट्रीय वर्ष. society for all

1990 - वृद्धांसाठीचे वर्ष.
भारताचे राष्ट्रीय वृद्ध वर्ष = 2000 (Theme

1992 • एकात्मीक वृद्धा व्यक्ती योजना
1995 • IGNOAPS
1999 • राष्ट्रीय वृद्धा धोरण
2007 • MWPS [illegible] कायदा

Spec.
1991 ÷ UN आमसभेकडून वृद्धांकरिताच्या (18) तत्त्वांचा स्वीकार
÷ (18) तत्त्वांची (5) भागांत विभागणी

(i) स्वातंत्र्य (Independence) (ii) सहभाग (Participation) (iii) काळजी (Care) (iv) स्वयंपूर्तता (Self fulfillment) (v) अभिमान (Dignity)

1999 ÷ Int. year of older persons.
Theme ← Towards a society for all ages.
objective ÷ Promotion of the UN principles for older persons

1982 ÷ वयस्कांसंबंधी जागतिक पातळीवरील कृतींची संयुक्त राष्ट्र संघाच्या जागतिक सभेकडून घुकवात — Action plan

2000 ÷ भारताचे राष्ट्रीय वृद्ध वर्ष

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना (1980)
(a) 65 वर्षाखालील निराधार पुरुष व महिला (b) अनाथ मुले,
(c) अपंगातील सर्व प्रवर्ग (d) क्षयरोग, कर्करोग, एड्स, कुष्ठरोगामुळे स्वतःचा उदरनिर्वाह चालवू न शकणारे पुरुष व महिला,
(e) निराधार विधवा (आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या विधवासह)
(f) घटस्फोट प्रक्रियेतील व घटस्फोट झालेल्या परंतु पोटगी न मिळालेल्या
(g) अत्याचारित व वेश्या व्यवसायातून मुक्त केलेल्या महिला, तृतीयपंथी, देवदासी
(h) 35 वर्षावरील अविवाहित स्त्री
(i) तुरुंगात शिक्षा भोगत असलेल्या कैद्यांची पत्नी
(j) सिकलसेल — या सर्वांना लाभ मिळतो

2.7 Aged People

1st conference 1982 @ Austria
2nd 2002 @ Madrid. — m14

(m-18)

> 2011 census, 60+ age → 10.38 crore (8.57%) of Populatn

M — 5.11 crore
F — 5.27 crore

> max^m aged population statewise in number

1. UP → m13
2. MH
3. Andhra

Proportion wise Kerala – 1st, TN, HP, Punjab, MH ↑ m-13

> Max^m aged populatn % wise

Rural	Urban
1. H P 92.43%	1. Chandigarh 93.4%
2. Bihar 89.11%	2. Delhi 97.6%
3. Arunachal P. 88.56%	

> old age dependcy ratio.

15-59 age ग्रुपमधील १०० व्यक्तीमागे 60+ age चे प्रमाण – 142 (2011)

M4

> Features. — m13.

- more aged population in rural areas
- feminisation of aged population.
- No of 80+ increasing
- 30% aged population in BPL

Scanned with CamScanner

National policy on older Persons 1999 → m-13.

Talk about food security, shelter and Health.

National council for older persons. - 10 may 1999

m-12 m-17 - Presided by m of social Justice & empowerment.

- 2005 restructured it
- 50 members consists of central & state govt & other representative.

- maintenance and welfare of Parents & senior citizens act 2007. (m-14) (m-15) (m-17)
  - fine if thrown out of house (m-18) implementatn in MH 1 march 2009
  - not for J & K.
  - HP has own law.

Schemes

1. Integrated Program for older Persons.

   1992 - to improve livelihood of life of olders.

2. वयोश्रेष्ठ सम्मान 22 Jan 2013

   - the scheme of national awards for senior citizen
   - for those who work for older people welfare on m-16 → 1st oct (int. old-age people Day)

3. Senior citizens welfare fund. (18 march 2016)

   for welfare of old-age ppl - short term saving scheme.

4. scheme for providing physical aid & devices for SC-BP 2015-16.

Scanned with CamScanner

- MoHFW :- Delhi & chennai

mains 2015
- Railway ministry :- offer 30% and 50% discount on fare to male & female respectively of aged 60+
- Finance ministry :- offers tax exemption to 65+ citizens.
- Civil Aviation :- 50% off on fare of 65+ male & 63+ female

- राष्ट्रीय वयोश्री योजना

सुरुवात - 1 April 2017, नेल्लोर (आंध्र) येथून

योजना घोषणा - 2015-16 अर्थसंकल्पात.

- अपंगत्वाने बाधित वृद्धांना साहाय्य करता यावे यासाठी राष्ट्रीय वयोश्री योजना.
- Target Group - BPL family तील अपंगत्व आलेले वृ (60 or more)
- providing physical aids and Assisted Living Devices.
- अंमलबजावणी by ALIMCO कंपनी
- 30% benefits to women.
- योजना कालावधी 2017-18 ते 2019-20. (3yrs)

Scanned with CamScanner

- PM वयवंदना योजना (PMVVY)

- 4th may 2017 to 31 march 2020.
- mo finance
- LIC implemented
- 60+ वृद्द लोकांना त्यांनी भरलेल्या एका ठोक रकमेनुस 10 वर्षासाठी प्रातिमाह / त्रिमाही / अर्धवर्ष / वर्ष किमान 8% दराने पेन्शन देण्याची योजना आहे.

- किमान प्रवेशाचे वय - 60 yrs, no upper limit
- policy Period - 10 yrs.
- Pension min^m 1K to 10K monthly

Pension Price 1.5 Lakh ₹ ↓ 15 Lakh ₹

Scanned with CamScanner

2.8

* कामगार कल्याण * → (Avg- 3-6 Q)

PYQ. →

2019	2018	17	16	15	14	13	12
4Q	4Q	5Q	3Q	6Q	3Q	5Q	4Q

* मूलभूत संकल्पना

✓ कामगार :- अल्प किंवा निम्न अशा कोणत्याही आर्थिक क्रियांमध्ये गुंतलेल्या व त्याद्वारे राष्ट्रीय उत्पादनात भर घालणाऱ्या सर्व व्यक्तींना कामगार म्हणतात.

वर्गीकरण
1) नियमित पगारदार
2] किरकोळ मजुरी कामगार
3] स्वयं: रोजगारी.

* संघटित व असंघटित क्षेत्र → (2012 Mains)

संघटित:
- ✓ औपचारिक कामगारांचे कायद्याद्वारे संरक्षण

असंघटित:
- ✓ संरक्षण नाही.
- शेतकरी, मजुरी etc
- कामगार

Scanned with CamScanner

* कामगार कल्याणविषयक सरकारी यंत्रणा :-

कामगार विषय → समवर्ती सूची (Concurrent list)

✓ श्रम व रोजगार मंत्रालय :- ✓ Q 2017 (mains)

- कामगार विषयक मुद्यांबाबत Nodal मंत्रालय म्हणून कार्य करते.
- मंत्रालयामध्ये 4 - संबद्ध कार्यालये, 10 - अधिनिस्थ कार्यालये, 4 - स्वायत्त संस्था, व २२ - न्यायनिर्णय संस्था आहेत.

✓ 1) रोजगार व प्रशिक्षण महासंचालनालय (DGET)

- 1945 (स्थापना)
- व्यावसायिक प्रशिक्षण क्षेत्रातील धोरणे, मानके, मापदंड ठरविण्याचे कार्य करते.

2) मुख्य कामगार आयुक्त कार्यालय

- औद्योगिक विवादांचे अन्वेषण, व प्रतिबंध
- कामगार कायद्यांची अंमलबजावणी
- Trade union च्या सदस्यत्वाची पडताळणी
- ~~महागाई~~ महागाई भत्ता ठरविणे.

Scanned with CamScanner

3] कारखाना सल्ला सेवा आणि कामगार संस्था महासंचालनालय :-

4] श्रम ब्युरो :-

स्थापना - 1946

मुख्यालय - चंदीगड व सिमला

कार्य - रोजगारी, मजुरी, उत्पन्न, औद्योगिक संबंध, सांख्यिक माहितीचे संकलन - प्रकाशन

- कृषि व ग्रामीण कामगारांसाठी ग्राहक किंमत निर्देशांकाचे संकलन व प्रकाशन

✓ स्वायत्त संस्था :-

1] कर्मचारी राज्य विमा निगम : (ESIC) : इ. 2013 मेन्स

स्थापना - 1952

मु:- दिल्ली

- 1943 साली औद्योगिक कामगारांसाठी आरोग्य विमा योजनेबाबत अहवाल ⇒ B.P. अडारकर

आधारे 1948 ला

इ. "कर्मचारी राज्य विमा कायदा - 1949"

1st अंमलबजावणी (कानपूर & दिल्ली)

Scanned with CamScanner

✓ 10 पेक्षा अधिक कामगार कार्यरत असणाऱ्या सर्व संस्थामध्ये कायद्याची अंमलबजावणी.

2] कर्मचारी भविष्यनिर्वाह निधी संघटना (EPFO)

- 4 मार्च 1952
मुं:- दिल्ली

कार्य - भविष्यनिर्वाह निधी योजना, परिवार पेंशन योजना, कर्मचारी सरबद्ध विमा योजना

Q. 2013 mains

3] V.V. गिरी राष्ट्रीय कामगार संस्था :-

- July 1974
मुं:- नोएडा
- 1995 V.V. गिरी नामांकन
- ग्रामीण तसेच शहरी असंघटित Trade Union पदाधिकारी कामगारांना प्रशिक्षण देणे.
- संस्थेमार्फत - Award Digest - (मासिक)
  - श्रम विधान - (त्रैमासिक) जर्नल
  - इंद्रधनुष्य - न्यूजलेटर

5] केंद्रीय कामगार शिक्षण मंडळ :-

- 16 sept. 1958

मुं:- नागपूर

कार्य:- Trade union बाबत प्रशिक्षण देण्यासंबंधी तसेच कामगारांना त्यांचे अधिकार व जबाबदाऱ्या संदर्भात जागृती करणे.

- (मुंबई) - "भारतीय कामगार शिक्षण संस्था"
↓
मंडळाची सर्वोच्च स्तरीय प्रशिक्षण संस्था आहे.

* कामगारांचे समस्या व मुद्दे

✓ घटनात्मक तरतुदी :-

A-23 → मानवी व्यापार, वेठबिगार, प्रतिबंध

A-24 → 14 वर्षाखालील मुलांना कारखान्यात व खाणीत प्रतिबंध

A-39 (ड) :- F&M - समान कामांसाठी समान वेतन

A-39 (ई) → कामगार व बालके आरोग्याला हानीकारक नसेल असा रोजगार मिळणे.

Scanned with CamScanner

A-42 → कामाच्या ठिकाणी न्याय आणि मानवी वातावरणाची हमी. तसेच स्त्रियांना मातृत्व साहाय्य मिळवून देणे.

A-43 → कामगारांना वाजवी वेतन, चांगले जीवनमान आणि पर्याप्त सामाजिक व सांस्कृतिक संधी.

A-43 (A) → कामगारांना व्यवस्थापनात सहभाग
42nd Amd (GS-III 2013) Q.

* सुरक्षा विषयक महासंचालनालये :-

1] कारखाना सल्ला सेवा आणि कामगार संस्था महासंचालनालय :-
मुं:- मुंबई
कार्य:- कारखाने व बंदरातील कामगारांच्या सुरक्षा, आरोग्य व कल्याणाशी संबंधित मुद्याबाबत मंत्रालयाची तांत्रिक विंग म्हणून कार्य करते.
(Q. 2019 mains)

- या संचालनालयामार्फत श्रम मंत्रालयाच्या वतीने 1965 पासून पुरस्कार दिले जातात.

Scanned with CamScanner

1] विश्वकर्मा राष्ट्रीय पुरस्कार → वैयक्तिक / गट

2] राष्ट्रीय सुरक्षा पुरस्कार → औद्योगिक आस्थापनांना

2] खाण सुरक्षा महासंचालनालय :-

- धोरणेनुसार, खाण कामगारांची सुरक्षा कल्याण व आरोग्य हा केंद्र सूचीतील विषय आहे.

मुं.- धनबाद (Jh)

कार्य :- खाणीमध्ये व परिसरामध्ये अपघातांची जोखीम ओळखणे व ती कमी करणे.

3] राष्ट्रीय सुरक्षा परिषद :-

- 4 मार्च 1966 – (स्वायत्त, स्वायत्त संस्था)

मु:- नवी मुंबई

उद्दिष्ट :- मानवी कष्ट व आर्थिक हानी टाळण्यासाठी सुरक्षा, आरोग्य व पर्यावरणा-वरील एक राष्ट्रीय चळवळ उभी करणे.

4 मार्च - राष्ट्रीय सुरक्षा दिन

4-11 मार्च - राष्ट्रीय सुरक्षा सप्ताह.

Scanned with CamScanner

* मजुरी *

- संबंधित कायदे

1] किमान मजुरी कायदा - 1948 → (Q संदर्भ mains)

- विधेयक → 11 April 1946 मांडण्यात आले.
अंमलबजावणी → 15 March 1948

- असंघटित क्षेत्रातील कामगार लोकांची पिळवणूक होऊ नये म्हणून कायदा केला.

- या अंतर्गत केंद्र व राज्यांना किमान मजुरी दर घोषित करणे बंधनकारक आहे.

केंद्र दर (अकुशल काम) → 214 - 373 रु.
राज्य -,- → 180 - 315.49 रु.

2] मजुरी पेमेंट कायदा - 1936

- औद्योगिक कामगारांच्या मजुरीचे नियमन करण्यासाठी तसेच मजुरीतील अनावश्यक घट किंवा मजुरी देण्यासाठी उशीर केल्यास उपाय योजनेची तरतूद

Scanned with CamScanner

3] बोनस पेमेंट कायदा - 1965

- या कायद्यान्‍ 20 किंवा अधिक कर्मचारी असलेल्या ठराविक कारखान्यामध्ये नफ्याच्या आधारावर किंवा उत्पादनाच्या बोनस देण्याची तरतूद
- किमान बोनस वेतनाच्या 8.33% तर कमाल 20% असावा.
- 2014 पासून बोनस मिळण्याची पात्रता सीमा 21,000 पेक्षा अधिक आहे.

* संघटित क्षेत्रातील कामगार → सुरक्षा कायदे

1] कर्मचारी भरपाई कायदा - 1923

- मालकांवर कामगारांना कामांशी संबंधित किंवा कामादरम्यान होणाऱ्या अपघाताची भरपाई देण्याचे बंधन
- सध्या मृत्यूसाठी 1.2 लाख रु.
कायमस्वरूपी किं: अपंगत्वासाठी 1.4 लाख रु.

Scanned with CamScanner

२] कर्मचारी भविष्यनिर्वाह निधी व इतर तरतुदी कायदा - 1952

- या कायद्यांतर्गत 3 योजना चालविल्या जातात.

1] कर्मचारी भविष्यनिर्वाह निधी योजना - 1952

२] कर्मचारी डिपॉझिट - लिंक्ड विमा योजना - 1976

3] कर्मचारी पेन्शन योजना - 1995

3] मातृत्व लाभ कायदा - 1961

- हा कायदा :- फॅक्टरी, खाणी, सर्कस, प्लँटेशन आणि 10 व त्यापेक्षा अधिक कामगार असलेल्या आस्थापनांमध्ये.

उद्देश : विविध आस्थापनामध्ये काम करणाऱ्या महिलांच्या बाळंतपणापूर्वी व प्रसुतीनंतर रोजगाराचे नियमन करण्यासाठी

- 1961 च्या कायद्यात मार्च २०17 सुधारणा

अंमलबजावणी → 1 April 2017.

- सिक्कीम वगळता देशाला लागू.

Scanned with CamScanner

तरतुदी :- महिलांना पहिल्या दोन जीवंत जन्मांसाठी पूर्वीच्या 12 आठवडे ऐवजी 26 आठवडे मातृत्व रजा.

- CEDAW, ICESCR, UDHR, ILO, WHO नुसार

Q. रजेच्या कालावधी -24 आठवडे नमूद आहे.

- दोनपेक्षा अधिक जन्मांसाठी पूर्वीप्रमाणे 12 आठवडे रजा मिळेल.

- 3 महिन्यांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांना दत्तक घेणाऱ्या महिलेला तसेच कमिशनींग महिलेला 12 आठवडे रजा मिळेल.

Q.

- 50 पेक्षा अधिक कामगार असलेल्या आस्थापनांना काम करणाऱ्या महिलांच्या मुलांसाठी पाळणाघराची सुविधा उपलब्ध करुन द्यावी लागेल.

Scanned with CamScanner

4] Payment of Gratuity Act- 1972

- रोजगार समाप्तीनंतर अनिवार्य Gratuity Payment देण्यासाठी कायदा पारित.
- त्यासाठी कामगारांनी सलग किमान 5 वर्षे नोकरी केलेली असावी.
- Gratuity दर सेवेच्या प्रत्येक पूर्ण वर्षासाठी 15 दिवसांच्या पगार किंवा महत्तम 10 लाख रुपया

* असंघटित क्षेत्रातील कामगार

प्रमाण -(NSSO) 2011-12 → 39 कोटी → असंघटित
8 कोटी → संघटित
47 कोटी

सर्वाधिक कामगार
1] कृषि 2] बांधकाम 3] कारखानदारी, व्यापार

Scanned with CamScanner

* असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा कायदा - 2008

- आरंभ :- 16 मे 2009
- कामगारांच्या विविध गटांसाठी जीवन संरक्षण, आरोग्य व मातृत्व लाभ, वृद्धावस्था संरक्षण यांची तरतूद.
- राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा मंडळाची स्थापना तरतूद.

* राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा मंडळ :-

स्थापना :- Aug. 2009

अध्यक्ष :- केंद्रीय श्रम व रोजगार मंत्री

कार्य :- विविध गटांसाठी योग्य योजनेची शिफारस करून त्यांची अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवणे.

✓ असंघटित क्षेत्रासाठी सामाजिक सुरक्षा योजना

1) PM जीवन ज्योती योजना

घोषणा :- मे 2015

लाभार्थी गट :- 18-50 वर्षे

विमा हप्ता :- वार्षिक - 330 रु.

जीवन विमा सुरक्षा :- 2 लाख रु

Scanned with CamScanner

2] PM सुरक्षा बिमा योजना

घोषणा :- मे 2015

लाभार्थी गट :- 18-70 वर्षे

विमा हप्ता :- 12 रु.

विमा संरक्षण :- मृत्यू किंवा अपंगत्व 2 लाख रु.

3] अटल पेन्शन योजना (mains 2016; Q)

(only असंघटित)

— मे : 2015

लाभार्थी :- 18-40

- वयाच्या 60 वर्षानंतर 1000 - 5000 रु. मासिक पेन्शन दरडु.

- 18 वर्षांची व्यक्ती 42 महिन्याड जेव्हा 42 रु. प्रिमियम भरेल त्यानंतर त्या व्यक्तीज 60 वर्षे पूर्ण झाल्यावर मासिक 1000 रु. पेन्शन दरडु.

Scanned with CamScanner

* बंधक कामगार / वेठबिगार

- Bonded Labour System (Abolition) Act-1976

ज्या आधारे 25 oct 1975, पासून देशातील बंधक कामगार प्रथा समाप्त.

- पुरावया व्यक्तीकडे वेठबिगार म्हणून कोणी कार्य करत असेल, तर त्या व्यक्तीला 3 वर्षे कारावास 2000 रु. दंड.

- मुक्त बंधक कामगाराला पुनर्वसनासाठी 20 हजार दिले जातात. < C / S : 50:50

* करार कामगार

Q. mains 20

- Act - 1970

✓ जेथे 20 किंवा जास्त कामगार कामावर आहेत तेथे हा कायदा लागू होतो.

✓ सरकारी आस्थापना व स्थानिक प्राधिकरणांना तो लागू पडतो.

Scanned with CamScanner

* बाल कामगार :-

✓ भारतीय घटनेत बालकांना व पेलणाऱ्या आर्थिक कामापासून संरक्षित करण्यासाठी तरतुदी व मार्गदर्शक तत्वामध्ये देखील समाविष्ट

— बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) Act-1986

✓ या कायद्यानुसार 14 वर्षाखालील बालकांद घातक व्यवसाय प्रतिबंध

— बाल मजूरी (प्रतिबंध व नियमन) अधिनियम -2016

Q. (2015, 16, 17, 18, mwv)

✓ 14 वर्षाखालील मुलांना सर्व प्रकारच्या रोजगार क्षेत्रात बंदी.

✓ (14-18) Age Adolescent Age group

✓ या कायद्यानुसार पहिल्यांदा गुन्हा व्यक्तीला 6 महिने - 2 वर्ष कारावास किंवा 20 - 50 हजार रु. दंड किंवा दोन्ही शिक्षा.

✓ पुन्हा असा गुन्हा केल्यास शिक्षेचा कालावधि ~~1-3 ते~~ (1-3 वर्षे)

✓ पालकांनी गुन्हा केल्यास पहिल्यांदा त्यांना समज देण्यात येईल. परंतु पुन्हा गुन्हा घडल्यास 10,000/- दंड.

✓ धोकादायक कामाची संख्या यादीत ~~8~~ 3 वरून 3

i] Mining.

ii] Inflamable Substances.

iii] Hazardous Process under the Factories Act.

* राष्ट्रीय बाल कामगार धोरण - 1987

✓ बालकामगारांचे आरोग्य, पोषण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, शिक्षकांचे प्रशिक्षण भर.

- प्रमुख तरतुदी

✓ कायदेशीर कृती योजना

✓ सार्वजनिक विकास

✓ कल्याणासाठी कार्यक्रम

Scanned with CamScanner

* राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प योजना

सुरुवात :- 1988

- बालकामगारांचे : पुनर्वसनासाठी योजना
- देशाच्या 270 जिल्ह्यामध्ये चालू.
- मुलांना कामावरुन हटवून शाळांमध्ये दाखल करण्यात येते.

* आंतरराष्ट्रीय बाल कामगार निर्मूलन कार्यक्रम

✓ ILO ने हा कार्यक्रम Dec. 1991 सुरु.

Q ✓ 1992 मध्ये IND स्वीकार - 1st देश

* योजना

* पंडित दीनदयाल उपाध्याय श्रमेव जयते कार्यक्रम

सुरुवात :- 16 oct. 2014

उद्देश :- औद्योगिक विकास आणि सुलभ व्यवसाय

- यामध्ये एकूण 5 - योजनांचा समावेश

Scanned with CamScanner

1] श्रम सुविधा पोर्टल :-

उद्देश :- कामगार कायद्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये पारदर्शकता व उत्तरदायित्व आणणे.

✓ सुमारे 6 लाख कंपन्यांना Labour information No. दिले जातील.

2] वैश्विक खाते क्रमांक

3] अनिश्चित तपासणी योजना

4] ॲप्रेन्टिस प्रोत्साहन योजना

5] नविन राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना.

* पुरस्कार

अ] pm श्रम पुरस्कार :-

extra

1] पुरस्कार मिळणारी व्यक्ती 10 वर्षांपासून कंपनीत असणे आवश्यक

2] उत्पादन क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांसाठी

3] IND. citizen.

सुरुवात :- 1985

- खाजगी + सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी

- जेथे 500 किंवा अधिक कामगार कार्यरत आहेत ते पात्र

- दरवर्षी एकूण 33 पुरस्कार दिले जातात.

Scanned with CamScanner

1 श्रम रत्न :- 2 लाख

4 श्रम भूषण :- 1 लाख प्रत्येकी

12 श्रम वीर / वीरांगना :- 60,000/ प्रत्येकी

16 श्रम श्री / श्रम देवी :- 40,000 प्रत्येकी

(Q. 2015 mains)

ब] विश्वकर्मा राष्ट्रीय पुरस्कार :-

- वैयक्तिक कामगारास / गटास

गट (अ) :- 5 पुरस्कार - ₹ 75,000/ प्रत्येकी

गट (ब) :- 8 पुरस्कार - 50,000/ प्रत्येकी

गट (क) :- 15 पुरस्कार - 25,000/- प्रत्येकी

* महत्त्वाच्या कामगार संघटना :-

1] सेंटर फॉर इंडियन ट्रेड युनियन्स (CITU)
- 1970
- (CPM)

(Q. 2012 2013 mains)

2] INTUC - 1947 - (INC)

3] AITUC - 1920 - (CPI)

(Q 2015 mains)

4] भारतीय मजदूर संघ (BMS) - 1955 (RSS)

5] भारतीय कामगार सेना - 1968 (शिवसेना)

Scanned with CamScanner

* Imp समिती | org. | कायदे :- Q. (2018 mains)

1] रेगे समिती - 1946 → कामगार अन्वेषण समिती

2] World Federation of Trade union → (Q. 2013 mains)

स्थापना :- 3 oct 1945.

उद्देश :- कामगारांचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संघटन करणे.

— 55 देशांमधील 60 दशलक्ष लोकांचा सहभाग

3] International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC) :- → Q 2012 (mains)

— 1992.

— IND सहभागी होणारा 1st देश

4] औद्योगिक तंटा कायदा - 1947

5] कामगार संघटना कायदा - 1926

6] समान वेतन कायदा - 1976

(4–6: Q. 2015 mains)

7) कामगार भरपाई कायदा - 1923

8) MH माथाडी, हमाल व इतर manual कामगार - 1969 → (Q. 2017 mains)

9] MH कामगार किमान घरभाडे - 1983

Scanned with CamScanner

10] MH कामगार कल्याण निधी कायदा - 1953
11] कंत्राटी कामगार कायदा - 1970

* Imp. दिवस

1] जागतिक कामगार दिवस - 1 मे

2] जागतिक बाल कामगार विरोधी दिन - 12 JUNE

3] राष्ट्रीय सुरक्षा दिन :- 4 मार्च

4] कामगार शिक्षण दिन - 15. sept.

Act

✓ कामगार राज्य विमा कायदा - 1948. ✓ 2019 (नवीन)

Scanned with CamScanner

Page No.

2.8 —: कामगार कल्याण :-

Kishor Mahajan.
MPSC DCODED

Syllabus
1) समस्या व मुद्दे - (मजुरी, आरोग्य, संघटित, असंघटित क्षेत्रातील कामगार प्रश्न)
2) सरकारी धोरण, कल्याणकारी योजना, कार्यक्रम
3) आंतरराष्ट्रीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना समुदाय सहभाग भूमिका

मजूरी (Wages)

1) **मजुरी पेमेंट अधिनियम 1936** (The Payment of Wages Act)
⇒ - औद्यो कामगारासाठी
- मजुरीत / घट केल्यास
- अनावश्यक मजुरीस उशीर

] - याचे नियमन व प्रभावी योजनासाठी

2) **किमान मजुरी अधिनियम 1948** - (MW Act)
⇒ 11 April 1946 — मांडले
15 मार्च 1948 - अंमलबजावणी सुरू

* रोजगार दर - केंद्र राज्य ठरवतील किमान दर घोषित करणे बंधनकारक (PYQ 2015)

* किमान मजूरी दयाव = महागाई भत्ता Add व ग्राहक किंमत Index जोडला · CPI

केंद्र - 146 to 234
MH राज्य - 90.65 पासून पुढे

* 26 राज्याती महागाई भत्ता किमान मजुर दराचा घटक मान्य
* (महागाई भत्ता वर्षातून कितीहीवेळा सुधारीत केला जातो)

3) **बोनस पेमेंट - 1965**
- 20 पेक्षा आधिक कर्मचारी
* बोनस] नफ्याच्या आ० / उत्पादन, उत्पादकता] यांच्या आधरावर देण्याची तरतूद

* किमान बोनस वेतनाच्या - 8.33 %
कमाल = 20 %

4) **किमान परिश्रमिक कायदा - समान वेतन 1976**
- कामगारासाठी रजिस्टर ठेवणे, पर्यवेक्षण, दंड, तरतुद
- सल्लागार समिती स्थापन
- 1987 दुरुस्ती - Section 5 मध्ये

Scanned with CamScanner

5) राष्ट्रीय कार्यस्थान स्तरावील न्यूनतम वेतन(NFLMW) - 1991 PYQ - 2018
National floor level minimum wage.

देशात एकसमान / समान वेतन संरचना - 1991
ती राष्ट्रीय ग्रामीण कामगार आयोगाने लागू केली (NCRL)
व NFLMW देण्याची शिफारस केली.
NFLMW - न्यूनतम वेतन आहे या पेक्षा कमी वेतन राज्य देवू शकत नाही.

1) 1996-मध्ये - 39 रुपये
2) 1 जुलै 2015 - 160 प्रतीदीन
3) 1 जुलै 2017 - 176 प्रतिदीन

6) जुलै 2017 चा मसुदा :-
- किमान वेतन निश्चीत
- बॅक खात्यात जमा
- एकच कायदा
- 90% देशात अस्तित्वात

* सुरक्षा विषयक महासंचलनालये :-

1) कारखाना सल्ला सेवा आणि कामगार संस्था महासंचालनालय :-
- मुंबई PYQ - 2019
कार्य - 1) कारखाने व बंदरातील कामगाराची सुरक्षा
2) आरोग्य व कल्याणाशी संबधीत मुद्यावर मंत्रालयाची तांत्रिक विंग म्हणून कार्यरत.
3) या संचलनालयामार्फत श्रम मंत्रालयावतीने 1965 पुरस्कार दिले जातात
- विश्वकर्मा राष्ट्रीय पुरस्कार (वैयक्तिक)
- राष्ट्रीय सुरक्षा पुरस्कार (औद्योगिक आस्थापना)

2) खाण सुरक्षा महासंचालनालय - केंद्राची विषय = खाणकामगार सुरक्षा / आरोग्य
मु- धनबाद (झारखंड)
कार्य - खाणी व परिसरातील अपघाताची जोखीम ओळखणे व कमी करणे

Scanned with CamScanner

श्रम व रोजगार मंत्रालय

मुख्य जबाबदारी :-

1) समाजातील कामगार विशेषत: गरीब, वंचित आणि निराधार यांच्यासाठी संरक्षण सुरक्षा कवच
2) उच्चतम उत्पादन, उत्पादकता निर्मितीसाठी निरोगी वातावरण
3) व्यावसायिक कौशल्य, प्रशिक्षण, रोजगार सेवांचा समन्वय साधणे.
4) मजूरांच्या कल्याणाला प्रोत्साहन
5) उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत संघटित & असंघटित कामगाराना सुरक्षा पुरविणे.

4 कार्यालये

- रोजगार व प्रशिक्षण महासंचालनालय
- मुख्य कामगार आयुक्तालय
- कारखाना सल्ला व सेवा कामगार संस्था
- श्रमब्युरो

पुरस्कार

① PM श्रम पुरस्कार - (33 पुरस्कार)

सुरुवात - 1985

- खाजगी सार्वजनिक क्षेत्र कामगारांसाठी
- 500 किंवा अधिक असेल ते पात्र

संख्या 33 दरवर्षी ⟶

1 श्रमरत्न - 2 लाख
4 श्रमभूषण - 1 लाख / प्रत्येकी
12 श्रमवीर / वीरांगना - 60,000 / प्रत्ये
16 श्रमश्री - 40,000 / प्रत्येकी

33 एकूण पुरस्कार संख्या

सवलत - 1) PM कडून सनद
2) class II रेल्वे भाड्यात सवलत - 75%

② विश्वकर्मा राष्ट्रीय पुरस्कार -

- वैयक्तीक कामगारास

गट अ - 5 पुरस्कार - 75,000 / प्रत्येकी
गट ब - 8 पुरस्कार - 50,000 प्रत्येकी
गट क - 15 पुरस्कार 25,000 प्रत्येकी

Scanned with CamScanner

बालकामगार - बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) -1986

- 14 वर्षाखालील बालकांना धोकादायक व्यवसाय प्रतिबंध
- यामध्ये 2016 - सुधारणा
- 14 वर्षाखालील बालकांना सर्व क्षेत्रात बंदी.
- पहिला गुन्हा - 6 महिने - 2 वर्ष (कारावास) - 20-50 हजार दंड (दंड)
- दुसरा गुन्हा - 1 - 3 वर्ष (कारावास)

पालकांनी केल्यास - पहिल्यांदा → समज / दुसऱ्यांदा → 10,000 दंड

धोकादायक कामांची संख्या 83 वरुन -3

1. mining
2. Inflamble Substance
3. Hazardous Process under Factories Acts

* **राष्ट्रीय बाल कामगार धोरण - 1987**

- बालकामगाराचे आरोग्य, पोषण प्रशिक्षण इ तरतुदी.
- कायदेशीर कृती
- सर्वांगीण विकास कल्याणासाठी कार्यक्रम

* **राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प योजना 1988**

- 1988
- बालकामगारांचे पुनर्वसन
- 270 जिल्ह्यात चालू
- शाळेत दाखल करणे (कामावरून)

* **आंतरराष्ट्रीय बाल कामगार निर्मूलन project**

- ILO ने 1991 Dec (start)
- भारताने 1992 स्वीकार - 1ला देश

* **वेठबिगार** - पद्धत

Bonded Labour System 1976

- 25 oct 1975 पासून समाप्त
- आढळल्यास व्यक्तीकडे त्याला
  - 3 वर्ष कारावास 2000 रु दंड
- पुनर्वसन 20 हजार - State - 50% / centre - 50%.

* **करार कामगार** - 1970

- 20 पेक्षा जास्त असेल तिथे
- सरकारी आस्थापना / स्थानिक प्रा. लागू होतो.

* **कामगार आयोग** ⟹

1. पहिला कामगार आयोग → (1966 - 1969)
   - अध्यक्ष - P. B. गजेंद्रगडकर
2. दुसरा कामगार आयोग → (Oct - 1999 ते June 2002)
   - अध्यक्ष - रविंद्र वर्मा

Scanned with CamScanner

ESI कायदा :- 1948 PYQ - 2013 (कर्मचारी राज्य विमा कायदा) - 1948

- हा कायदा 10 व त्यापेक्षा अधिक कामगार संख्या / कारखाने यांना लागू

प्रशासन - कर्मचारी राज्य विमा महामंडळ मार्फत

अध्यक्ष - केंद्रिय श्रम व रोजगार मंत्री

क) विमा संरक्षित कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटूंबांना आजार, मातृत्व, दुखापत, विविध लाभ.

* काही महत्वाचे कायदे.

1) कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी आणि इतर तरतुदी कायदा - 1952
2) कॉन्ट्रॅक्ट कामगार नियमन व कॉन्ट्रॅक्ट पद्धती रद्द कायदा - 1970
3) असंघटित कामगार सुरक्षा कायदा - 2008

← (MH)

* महाराष्ट्र कामगार कल्याण निधी कायदा - 1953

* महाराष्ट्र कामगार संघटना मान्यता आणि अनैतिक श्रम प्रथा बंदी कायदा - 1971

* महाराष्ट्र खाजगी सुरक्षा रक्षक कायदा - 1981.

* महाराष्ट्र किमान घरभाडे ~~कर~~ भत्ता कायदा - 1983

* महाराष्ट्र घरगुती कामगार कल्याण मंडळ कायदा - 2008

* कष्टाची भाकर योजना 1975 : PYQ -

- हमाल पंचायतीने गांधी जयंतीच्या निमित्ताने
- 2 oct 1975 कष्टकऱ्यांना सकस आहार देणारी ही योजना
- ब्रीद - स्वस्त, सकस, ताजा आहार.

Scanned with CamScanner

2.8 * कामगार कल्याण *

*** मूलभूत संकल्पना :-**

कामगार म्हणजे ⇒ उच्च व निम्न अशा कोणत्याही स्तरावरील आर्थिक क्रियेत गुंतलेल्या व राष्ट्रीय उत्पादनात भर घालणाऱ्या व्यक्तींना

कामगारांचे वर्गीकरण

1) नियमित पगारदार मजुरी कामगार (Regular salaried) (wage employees)
- * कृषी / गैर कृषी उपक्रमात नियमित आधारावर

किरकोळ मजुरी कामगार (Casual wage labour)
- * इतरांच्या कृषी / गैर उपक्रमात
- * दैनिक / उपविक कालावधीनुसार मजुरी

स्वयं-रोजगारी (self-employed)
- i) कृषी / गैर उपक्रम
- ii) स्वतंत्र व्यवसाय
  - स्वाधीन कामगार — भाडोत्री विना चालवतात
  - रोजगार देणारे (Employers) — भाडोत्री सहाय्याने
  - मदतनीस (Helpers) — घरगुती उपक्रमात

* **कामगार अन्वेषण समिती / रेगे समिती** → 1946 PYQ - 2018

* स्थापना ⇒ Feb-1944 अहवाल - 1946

* सदस्य ⇒ S.R. देशपांडे, B.P. अडरकर, अहमद मुख्तार

*** उद्देश :-**

1) कामगारांचे वेतन, पगार रोजगार गृहनिर्माण, सा. परिस्थिती संबंधित चौकशी

*** अहवाल ***

i) कल्याणकारी योजना सुधारणा करू शकतील

ii) उद्योगामध्ये भरती संबंधी पावले उचलावीत

Labour R: राज्यघटना तरतुदी

- कलम - 39(d) — m/F दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन PYQ - 2013
- कलम - 24 — 14 वर्षाखालील बालकास खाण, कारखान्यात, धोकादायक ठिकाणी कामावर ठेवले जाणार नाही
- 39(e) — कामगारांचे आरोग्य, ताकद कोवळे वय, न पेलणारे व्यवसायात शिरणे भाग पाडू नये
- कलम - 41 — कामाचा, शिक्षणाचा विशिष्ट बाबतीत सहाय्य
- कलम - 42 — प्रसूती साहाय्य तरतूद कामाची मानवीय रीती
- कलम - 43 — कामगारांना निर्वाह वेतन
- कलम 43A — उद्योग धंदे व्यव. स्थापनात कामगार सहभाग

Scanned with CamScanner

ESIC – Employee State Insurence Corporation
EPFO – Employee Provident Fund Organization

कामगार संघटित क्षेत्र :-

– मालक - कर्मचारी संबंध, विविध कायद्यानेc संरक्षण,
– सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम
– NSSO – 2011-12 68 Round → 8 कोटी कामगार संघटित क्षेत्रात
→ 39 कोटी — असंघटित —
एकूण ⇒ 47 कोटी

* सामाजिक सुरक्षा कायदे :— P×Q क्रम – 2013 *

(I) कर्मचारी भरपाई कायदा ⇒ 1923

मालकावर → – कामाशी संबंधित / कामादरम्यान अपघात भरपाई → बंधन
– मृत्यू – महाम → 1.20 लाख] – भरपाई
– नि:क्षमतेसाठी ⇒ 1.40 लाख

(II) कर्मचारी राज्य विमा कायदा ⇒ 1948 *

– 10 किंवा आधिक कामगार असलेल्या कारखाने / संस्थाना लागू
→ प्रशासन ⇒ कर्मचारी राज्य विमा महामंडळ ESIC
⇒ अध्यक्ष = केंद्रीय श्रम व रोजगार मंत्री

– या कायदान्वये कर्मचारी / कुटुंबीयांना, आजार, मातृत्व, दुखापतसाठी
• लाभ मिळतात
निधीत करायचा अंशदान दर — मालक – 4.75 %
— कर्मचारी – 1.75 %

(III) कर्मचारी भविष्य निधी व इतर तरतुदी कायदा – 1952 *

(P.F) — प्रशासन – EPFO – कर्मचारी भविष्यनिर्वाह निधी संघटना

– कामगार / कुटुंबीयांना अडचणीच्या वेळी
– 190 उद्योग / आस्थापना
– 3 योजना
1. कर्मचारी भविष्य निधी यो. 1952
2. कर्मचारी डीपॉझिट – लिंक्ड योजना 1976
3. कर्मचारी पेन्शन योजना – 1995

(IV) मातृत्व लाभ कायदा – 1961 – सिक्कीम वगळता लागू

मार्च 2017 – बदल – 1 April 2017 नंतर – 12 ऐवजी 26 आठवडे रजा – 2 अपत्य
– दत्तक कमिशनिंग महिला – 12 आठवडे रजा
3 महिन्यांपेक्षा कमी वयाचा बालक

(V) पेमेंट ग्रॅच्युईटी कायदा – 1972

* रोजगार समाप्ती नंतर लाभ * किमान 5 वर्षे
* पूर्ण वर्षासाठी 15 दिवसाचा पगार 10 लाख रुपये

Scanned with CamScanner

असंघटित क्षेत्र ⇒ कामगार

असंघटीत कामगार सुरक्षा कायदा २००८ नुसार
- गृह, स्वयरोजगारी, संघटित क्षेत्रातील मंजुरी प्राप्त करणारे कामगार

PYQ-2012
- कायद्याने संरक्षण प्राप्त होत नाही.

* प्रमाण - ३७ कोटी मजूर क्षेत्र ⇒ कृषी, → बांधकाम - कारखानदारी

एकूण कार्यशक्ती - ९३ %. जास्त कामगार ⇒ विडी वळणे - अगरबत्ती, पापड, शिवणकाम

* **असंघटित कामगार कल्याण** - क्रम PYQ-13

① कारागीर भरपाई कायदा - १९२३ ③ मातृत्व लाभ - १९६१
② किमान मजुरी कायदा - १९४८ ④ करार कामगार कायदा - १९७० (नियमन सेवा) *
⑤ इमारत व इतर बांधकाम कायदा - १९९६
⑥ असंघटीत कामगार सुरक्षा कायदा - २००८ *

↓

* असंघटीत कामगारासाठी सर्वसमावेशक कायदा
* १६ मे २००९ अंमल :-

वैशिष्ट्ये :- ① सामाजिक सुरक्षा मंडळ स्थापन व कार्य तरतुद
② भविष्य निधी, अपघात, शिक्षण योजना, वृद्धाश्रम यासाठी योजना बनवणे
③ कामगारांच्या विविध गटासाठी जीवन कव्हर, आरोग्य, मातृत्व लाभ

या कायद्यान्वये
— स्थापन
* "असंघटित कामगार सुरक्षा नियम २००९" तयार
* राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा मंडळ - August, 2009 (अध्यक्ष - श्रम/रो. मंत्री)

↓

(कार्ये) - असंघटित क्षेत्र विविध गटासाठी शिफारस
- राज्यस्तरावर स्थापन
- अनुसूची १ मध्ये — सुरक्षा योजना तरतुद

सुरक्षा योजना → ९ मे 2015 सुरुवात - 1 जून 2015 लागू

1) PM सुरक्षा विमा योजना
- अपघाती मृत्यू / अपंग
१८ ते ७०
- १२ रुपये / दरमहा
- 2 लाखांचे कव्हर

2) PM जीवनज्योती विमा
- 18 ते 15
- 2 लाख विमा / मृत्यू
- 330 प्रति वर्ष
- कव्हर १ वर्षासाठी

3) अटल पेन्शन योजना
- वयोगट - 18 ते 40
फक्त असंघटीत क्षेत्र
रु 42 दरमहा → 60 वर्षांपर्यंत
१००० ते ५००० पेन्शन
(मिळेल मासिक)

Scanned with CamScanner

सरकारी धोरणे & योजना

PYQ – 2017

* **अटल इनोवेशन मिशन** → कार्य ⇒ भारतीय उद्योजकता व नाविन्योपी असमांतर परिस्थितीकी.
  - 2 भाग
    - उद्योजकता प्रोत्साहन
    - नवोन्मुखतेला प्रोत्साहन
      1. अटल टिकरींग लॅब
      2. अटल Incubetion centre
      3. अर्थसहाय्य पुरवणे →

2015 PYQ Employment Exchanges

सेवायोजन कार्यालय

नामांतर – रोजगार मार्गदर्शन आणी बढती केंद्र

1959 चा 1 मे 1960 पासून चंदीगड वगळता

सुधारणा 2013

कार्य – 25 पेक्षा अधिक - बिगर शेती - खाजगी उद्योगांना

PYQ – 2015

राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना RSBY (कुटुंबाचा विमा देणारी संस्था)

– 1 एप्रिल 2008 सुरुवातीला – श्रम व रोजगार मंत्रालयामार्फत

आता – 1 A 2015 – आरोग्य व कुटुंब मंत्रालयाकडे

खर्च प्रमाण	केंद्र	राज्य
	75	25
2015 नंतर	60	40

फायदे :

1. असंघटित क्षेत्रातील BPL कामगारांना दवाखान्यातील खर्चासाठी 30,000/- विमा कवच
2. सर्व पूर्वीपासूनचे आजाराचा समावेश.
3. प्रत्येक खेपेस 100 रु प्रमाणे 1000 रु इतका प्रवास खर्च दिला जातो.

Scanned with CamScanner

आंतरराष्ट्रीय संघटन :—

WFTU

World Fedration of Trade Union :— ← PYQ – 2013

* स्थापना ⇒ 1945
* दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात स्थापना

मुख्यालय ⇒ अथेन्स ग्रीस

संयुक्तराष्ट्राप्रमाणे जगभरातील ट्रेड union
एका छत्राखाली आणणे ⇒ मिशन

ILO

PYQ – 2017

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना :— ← 100 वा वर्धापन दिन 2019 मध्ये

स्थापना – 1919 (व्हर्सायच्या तहाने) 29 octomber

मुख्यालय – जिनिव्हा (स्वित्झर्लंड)

सदस्य – 187 देश

घोषवाक्य – नोकऱ्यांचे प्रवर्तन, लोकांचे संरक्षण
(Promoting Job, Protecting people) ← Imp

1944 – फिलाडेल्फीया जाहिरनामा → ध्येय व तत्व समाविष्ट

पालकसंघटना : ECOSOC

सदस्य – 187

प्रकाशन – World employment Social outlook.

ILO

जबाबदाऱ्या – PYQ 2016

1) मान. श्रम मानके निश्चित करणे
2) बालमजुरी उच्चाटन
3) जबरी / सक्तीचे श्रम नष्ट करणे
4) संशोधन व माहितीचा प्रसार करणे

1969 – शांतता नोबेल

1991 → बालकामगार निर्मूलन कार्यक्रम

1948 – कामाच्या ठिकाणी मूलभूत तत्वे / हक्क स्विकार

Scanned with CamScanner

Page No.
Date

व्हर्साय्या तह

व्हर्साय्या तहाने पहिले
१ महायुद्ध संपले

फिलाडेल्फिया घोषणा

* 10 मे 1944 – घोषणा
* कामगार हे वस्तु नाही
* मूलभूत मानवी /आर्थिक हक्क समर्थन

राष्ट्रीय कामगार संघटना :-

(12) क्रमानुसार — PYQ – 2015

1) ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस	AITUC →	1920, दिल्ली	CPI - भाकप
2) इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस	INTUC →	1947	INC काँग्रेस
3) हिंदू मजदूर सभा	HMS →	1948	समाजवादी पक्ष
4) संयुक्त कामगार संघटना महासंघ	UTUC →	1949 - कोलकाता	Revolutionary socialist party
5) भारतीय मजदूर संघ	BMS →	1955	R.S.S. (BJP)
6) ऑल इंडिया युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेस	AIUTUC →	1958 - कोलकाता	Socialist Unity centre of India
7) National Front of Indian Trade union	NFITU →	1969 - बिलासपूर (छत्तीसगड)	श्रमिक संघटना
8) सेंटर फॉर इंडियन ट्रेड युनियन	CITU →	1970	माकप (CPM)
9) Self Employed Women Ass	SEWA →	1972 अहमदाबाद	इला भट
10) Labour progressive fed -	LPF →	1975 चेन्नई -	PYQ - 2014 द्रविड मुनेत्र कळघम
11) Trade Union Coordination centre.	TUCC →	1980 - कोलकाता -	AIFB
12) All India Central Council of Trade Unions.	AICCTU →	1989 दिल्ली -	CPI

Scanned with CamScanner

Page No.
Date

कामगार कायद्यात बदल - 2019

* वेतनविषयक नियम विधेयक - 2019 (संपदेत पावसाळी अधि)

लोकसभा - 30 जुलै 2019
राज्यसभा - 2 ऑगस्ट 2019] संमत

तरतुदी = वेतन विषयक संहिता यामध्ये 4 कायद्याचे (Codes on Wages) एकत्रीकरण

1) - वेतन प्रदान अधिनियम → 1936
2) किमान वेतन कायदा → 1948
3) बोनस प्रदान कायदा → 1965
4) समान वेतन कायदा → 1976

* संघटीत & असंघटीत दोघांना लागू

* केंद्रशासन सुरुवातीला आधारभूत वेतन निर्धारीत करेल.
यानंतर केंद्र व राज्य यांनी निश्चित केलेले वेतन आधारभूत वेतनापेक्षा जास्त असेल.

PLFS - periodic Labour force Survey - 31 मे 2019
— सांख्यीकी मंत्रालयाने - 2017-18 या अहवाल प्रसिद्ध केला.

सांख्यीकी मंत्रालय प्रसिद्ध करते

NSSO सर्वेक्षण	+ PLFS तन श्रमशक्ती सहभाग दर LFPR	+ कामगार लोकसंख्या प्रमाण WPR

Scanned with CamScanner

PYQ - 2012

* कामगार लोकसंख्या प्रमाण (WPR%)

महिला	पुरुष	Total
16.5	52.1	34.7

	महिला	पुरुष	Total
ग्रामीण	17.5	51.7	35.0
शहरी	14.2	53.0	33.9

* असंघटित क्षेत्रात काम करणारे कामगार

2017-18 — 68.4%
2004-05 → 77.5% होते

* 2017-18 — एकूण काम करणाऱ्या पैकी असंघटित क्षेत्रात

पुरुष	महिला
71.1%	54.8%

* असंघटित क्षेत्रात जास्त कामगार काम करतात

—— X —— 0 ——

Scanned with CamScanner

9. विकलांग व्यक्तींचे कल्याण

①

↳ अपंगत्व -

WHO नुसार - "व्यक्तीच्या सामान्य मानवी वर्तनातील कोणत्याही प्रकारची दुर्बलता, मर्यादा, सामान्य वर्तन निर्माण करणाऱ्या वर्तनाचा अभाव"

IND - लोकसंख्या - 2011 नुसार - 2.68 cr लोक (लोकसंख्येच्या - 2.21%) मुख्य - 2015, 2016

→ Male - 1.50 cr (55.79%)
→ Female - 1.18 cr (44.21%)

प्रमाण - ग्रामीण भागात - 79.49%
- शहरी भागात - 30.5%

- जगाच्या लोकसंख्येच्या - 10% अपंगत्व (विकसनशील देशामध्ये 80%)
  - राज्ये (प्रमाणानुसार) - UP → BR → WB → MH → TN
  - प्रकारानुसार - अंधत्व → हालचालीस असमर्थता → मतिमंदपणा → मूकबधिरता → कर्णबधिरता

*) समस्या व प्रश्न -
  प्रत्यक्ष संख्या जास्त - दाखवल्यापेक्षा - 12 कुटुंबामध्ये 1 प्रमाण
  - सामाजिक पूर्वग्रह - अपंगत्व संपूर्ण समाजाच्या विकासास प्रभावित
  - निरक्षरता, बेरोजगारी, दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त.
    ↳ 51% ↳ 66%
  - सामाजिक असहेलना - सर्वाधिक वंचित गटामध्ये
  - सक्रिय होण्यापासून परावृत्त
  - सामाजिक असमानता - विवाहाची समस्या
  - शैक्षणिक विषमता - प्रमाण कमी
  - रोजगार विषमता - 1991 मध्ये 43% तर 2017 - 38%
    - PSU मध्ये 3% (2016 - 4%) - 3 प्रकारचे अपंगत्व - चालणे, श्रवण, दृष्टी विकलांगता
    - खाजगी क्षेत्रात - 0.3%
      MNC's - 0.05%
  रोजगार प्रमाणानुसार - शेती → अंशकालीन मजूर → स्वयंरोजगार → नियमित कर्मचारी

*) संयुक्त राष्ट्र -

1947 - ESCAP (Economic & Social commission for Asia-pacific) स्थापना.

1971 - मतिमंद व्यक्तींच्या हक्कासंबंधी जाहीरनामा

1975 - अपंग व्यक्तींच्या हक्कांचा जाहीरनामा

1981 - अपंग व्यक्तींचे आंतरराष्ट्रीय ~~दिवस~~ वर्ष - मुख्य - 2018

3 Dec 1982 - अपंग व्यक्तींसाठी आंतरराष्ट्रीय कृतीचा कार्यक्रम - 3 December - जागतिक अपंग दिवस

1982 - 1992 - अपंग व्यक्तींसाठी आंतरराष्ट्रीय दशक (1982 - 1991) - मुख्य - 2012

1993 - UN प्रमाणभूत नियम - "प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा समान महत्त्वाच्या"

1993 - 2002 - Asia-pacific अपंगांसाठीचे दशक

1994 - सलामान्का घोषणा (spain) - अपंग मुलांना मुख्य प्रवाहात घेण्यासाठी, भेदभाव कमी, समान वागणूक
- education to all, Inclusive Schooling, Equal opportunity.

2002 - बिवाको मिलेनियम फ्रेमवर्क (2003-2012) - Asia-pacific Millienium goal (2003-2012)
  7 priority Area - अपंग महिला, अपंग SHG, लवकरात निदान & शिक्षण, रोजगार प्रशिक्षण
  सामाजिक वातावरण & वाहतूक सुरक्षित, दळणवळण & IT वापर, क्षमता वृद्धी

मुख्य - 2013, 2014 — 2007 - UN CRPD परिषद - UN convenction on Rights of person with Disablites)
  Newyork, Drafted - 13 Dec 2006, Signed - 30 march 2007, effective - 8 may 2008
  1st Human Rights Treaty of 21th century ↳ IND - 7 वा देश, - 1 ल्या दिवशी 44 देश sign.
  - 40% अपंगत्व तरच प्रमाणपत्र, समान सोईसुविधासाठी प्रयत्न करणे.
  बंधनकारक - Sign केल्यावर 3 जबाबदाऱ्या - i) करार अंमलबजावणी
  ii) देशाचे कायदे सुसंगत
  iii) 2010 पर्यंत Nations Report तयार

2013 - 2022 - Asia-pacific millium framework

Scanned by CamScanner

*) घटनात्मक तरतुदी - घटनेचा समावेश

मुख्य 2018 - DPSP - Art 41 - कामाच्या शिक्षणाच्या व विशिष्ट बाबतीत सार्वजनिक सहाय्याचा अधिकार
- 7 वी अनुसूची - राज्यसूची विषय क्र-9
- 11 वी अनुसूची - ग्रामीण स्थानिक संस्था - विषय क्र.26
- 12 वी अनुसूची - नागरी —"— विषय क्र.-9

*) सामाजिक न्याय व सबलीकरण मंत्रालय - 1998

2 विभाग - i) सामाजिक न्याय व सबलीकरण
ii) अपंगविषयक विभाग.

12 मे 2012 - अपंगविषयक विभाग वेगळा

↳ नामांतर - 8 Dec 2014 - "निःसमर्थ व्यक्ती सबलीकरण विभाग"

नामांतर - 17 मे 2016 - "दिव्यांगजन सबलीकरण विभाग" - (स्वावलंबन)

↳ भारतीय पुनर्वसन परिषद कायदा - 1992 (Rehabilitation Council of India Act) (मुख्य - 2019) 2013,

पुनर्वसन - "निःसमर्थ व्यक्तींना शारीरिक, ज्ञानेंद्रिय विषयक, बौद्धिक, मानसिक, पर्यावरणीय; सामाजिक कार्याचा पर्याप्त स्तर मिळविण्याची & राखण्याची प्रक्रीया होय"

भारतीय पुनर्वसन परिषद - Estd - 31 July 1986 - सोसायटी म्हणून - New Delhi
- 22 June 1993 - वैधानिक दर्जा - Act-1992 नुसार

- व्यावसायिक, कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षणाचे नियमन व पाहणी करणे, कीमान मानके तयार
- विद्यापीठ व संस्था (Abroad संस्था) पुनर्वसन व्यावसायिकांना बद्दल पात्रतांना मान्यता देण्यासाठी मंत्रालयाला शिफारस करणे.
- पुनर्वसन Register राखणे.
- संस्था, संघटना - समन्वय व प्रोत्साहन & संशोधनास प्रोत्साहन
- सध्या - 62 कोर्सेस
- Media Asia Lab & ISRO मदतीने
  - → नवक्षितिज chennel - गुणात्मक शिक्षणासाठी - 2007 to 2014
  - → पुनर्वास Webportal - अपंगविषयी & तरतुदीविषयी माहिती.

↳ निःसमर्थ व्यक्ती (समान संधी, अधिकार संरक्षण & पूर्ण सहभाग) कायदा - 1995

1993 to 2002 - ESCAP ने - अपंग दशक घोषित.
Dec. 1992 - बिजिंग घोषणा - IND sign.

अंमलबजावणीसाठी -

*) निःसमर्थ व्यक्ती हक्क कायदा - 1995 - मुख्य - 2014, 2014, 2017, 2015

व्याख्या - विकलांग परिभाषा - 7 प्रकार - अंधत्व, न्यून दृष्टी, श्रवणदोष, हालचालीस असमर्थता, मानसिक मंदता, मानसिक रूग्णता, कुष्ठरोगी.
- वैद्यकीय प्राधिकाऱ्याने प्रमाणित केल्यानुसार 40% अपंगत्व असणारी व्यक्ती.
- शिक्षण, पुनर्वसन, रोजगार, समानता, सामाजिक सुरक्षितता तरतुदी.

30 मार्च 2007 - UNCRPD करार - IND Sign - 3 may 2008

अंमलबजावणीसाठी - 2010 - Dr. सुधा कौल समिती

*) निःसमर्थ व्यक्ती हक्क कायदा - 2016 (Replace - 1995 चा Act)

व्याख्या - दिव्यांगता - "दिर्घकालीन शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक & ज्ञानेंद्रियाच्या बिघाडामुळे समाजामध्ये प्रभाविपणे सहभागी न होता येणाऱ्या व्यक्तीस."
- 40% < अपंगत्व - Benchmark Disablity
- अधिक सहाय्य उपलब्ध - High Support Risk Needs.

मुख्य 2017 - प्रकार 7 वरून 21 पर्यंत वाढ - 1st time - वाचा & भाषा अपंगत्व, Acid Attack, रक्ताचे रोग (थॅलसेमिया, हिमोफिलिया, सिकल सेल)
- वगळा गट - कुष्ठरोग, स्नायु डिस्ट्रॉफी
- समान अधिकार उपभोगण्यासाठी सरकारवर जबाबदारी.

Scanned by CamScanner

- नि:क्षम व्यक्तींचे हक्क स्पष्टपणे सांगण्यात आले - समानता, महिला व बालक समानता, समुदाय जिवनाचा हक्क, क्रुरता व असमानता संरक्षण, बालकांना पालकांपासून राहण्याचा, अत्याचार, हिंसा, सशस्त्र संघर्ष, आपातकाळ, नैसर्गिक संकटसमयी संरक्षणाचा हक्क, पालकत्वाचा, पुनर्वसनविषयक अधिकार, कायदेशीर अधिकार - मतदानासाठी सुगमतेचा अधिकार
- आरक्षण - Benchmark & उच्च आधार आवश्यक व्यक्ती

मुख्य-2012, 2017, 2015 — उच्च शिक्षण, भूमी वाटप, दारिद्र्य निर्मूलन - 5%.
govt job - 4% (पूर्वी 3%)

- Benchmark बालक 6 to 18 yr प्रत्येकास मोफत शिक्षण.
- सार्वजनिक व खाजगी सुगम्यता निश्चितीवर भर.
- सर्वोच्च धोरण संस्था - (मुख्य-2014) केंद्रस्तरावर - 'के. नि:क्षमता सल्लागार मंडळ" - पदसिद्ध अध्यक्ष - केंद्रीय मंत्री
  - राज्यस्तरावर - 'राज्य — " — " — " ' - पदसिद्ध अध्यक्ष - राज्यशासन मंत्री.
  - जिल्हास्तर - जिल्हास्तर समिती - अधिकार - राज्यशासन.
- केंद्रस्तरावरील मुख्य आयुक्त & राज्यस्तरावरील - 'राज्य आयुक्त' कार्यालयाचे बळकटीकरण.

मुख्य-2017, 2014 - नि:क्षम व्यक्तींसाठी मुख्य आयुक्त - 1995 ला (1995 Act नुसार)
1 मुख्य + इतर 2 आयुक्त (1 अपंग) - नेमणूक - केंद्रसरकार
मदतीसाठी max 11 सदस्य

कार्य - स्वयंप्रेरणेने चौकशी & योग्य प्राधिकरणाकडे कृतीसाठी
- सुरक्षा उपायांचे कठोर परीक्षण करून अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न करणे
- नियामक व तक्रार निवारण म्हणून कार्य करणे
- दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार -2019 - HR आयोग पदसिद्ध सदस्य
- अहवाल - राष्ट्रपतीस - संसदेसमोर सादर

- नि:क्षम व्यक्तींसाठी राज्य आयुक्त -
मदतीसाठी 5 सदस्य
कार्य - same
- अहवाल - राज्यपालास - विधानमंडळासमोर सादर

- निधी - केंद्रीय & राज्य निधी स्थापना
- प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये पुरवणाऱ्या न्यायालयास विशेष न्यायालय घोषित

↳ ऑटिझम, सेरेब्रल पाल्सी, मानसिक मंदता & बहुविकलांगता ग्रस्त व्यक्तींच्या कल्याणासाठी राष्ट्रीय न्यास कायदा -1999
4 प्रकारच्या अपंगत्वासाठी - Autism, Cerebral palsy, Mental, Multi Disablities.
(मुख्य-2018)

- विकलांग व्यक्तींना स्वतंत्रपणे जगण्यासाठी तसेच यथासंभव आपल्या समुदायामध्ये जगण्यासाठी सक्षम बनवणे.

तरतुद - स्थानिक स्तरीय समिती -
रचना - Dist Magistrate / वरिष्ठ अधिकारी + 1 NGO प्रतिनिधी + 1 विकलांग व्यक्ती
- समितीमार्फत - 'न्यायिक पालकाची नेमणूक' - व्यक्ती व त्याच्या संपत्तीची देखरेख
- मानसिक रोगी तर - मानसिक आरोग्य अधिनियम -1987 नुसार

स्थापना - राष्ट्रीय न्यास (National Trust) -1999 - मुख्य 2016

कार्य - 2 कर्तव्यासाठी स्थापना
→ न्यायिक - न्यायिक पालक पार पाडतात
→ कल्याणविषयक - विविध योजना माध्यमातून
- अपंग व्यक्तीस जगण्यासाठी सक्षम बनवणे
- अपंग व्यक्तींच्या कुटुंबांना संकटग्रस्त गरजेनुसार सेवा उपलब्धी
- संगोपन & संरक्षण उपायोजना
- गरजवंतासाठी - पालक / विश्वस्त नेमणूक

- राज्यस्तरावर = राज्याच्या राजधानीतील प्रतिष्ठीत NGO ची 'Nodel Agncy' नेमणूक

2015 - न्यासाच्या नवीन योजना - 10 योजना.

1) दिशा - सुरुवातीचा हस्तक्षेप व शाळा तयार करणे
2) विकास - Day care
3) समर्थ - विश्रांती गृह
4) घरौंदा - प्रौढांसाठी गट निवारा
5) निरामय - आरोग्य विमा योजना - 1 lakh पर्यंत
6) सहयोगी - संगोपन प्रशिक्षण योजना
7) ज्ञानप्रभा - शैक्षणिक मदत
8) प्रेरणा - विपणन सहाय्य
9) संभव - यंत्रे व साहाय्य उपकरणे
10) बढते कदम - जनजागृती & सामुहिक संवेदनशीलता

Scanned by CamScanner

मुख्य-2016 - विकलांग व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय धोरण - 2006 - Nodel Agency - दिव्यांगजन सबलीकरण विभाग
- राज्यघटनेतील समता, न्याय, आत्मप्रतिष्ठा तत्वांशी सुसंगत
- गुणवत्तापूर्वक जीवन जगण्यासाठी सोईसुविधा मिळवून देणे
- वैद्यकीय पुनर्वसनाची जागा सामाजिक पुनर्वसनाने
- नि:क्षमतांना प्रतिबंध
- पुनर्वसनाच्या उपायोजना - भौतिक & शैक्षणिक पुनर्वसन
- नि:क्षम महिला & बालकांसाठी तरतूद
- नि:क्षमता प्रमाणपत्र प्रदान करणे.
- नि:क्षम व्यक्तींविषयी माहितीचे संकलन
- केंद्रीय & राज्यस्तरीय धोरण समिती
- स्थानिक स्वराज्य संस्था - जिल्हा विकलांगता पुनर्वसन संस्था - DDRC (Dist. Disablity Rehabilitation Centres) 'ग्वा योजनेत'
- धोरणअंमलबजावणीसाठी -
  - केंद्रस्तर - मुख्य आयुक्त
  - राज्यस्तर - राज्य आयुक्त

- राज्यसरकारच्या मदतीने
- जागरूकता, पुनर्वसन, Training & मार्गदर्शन
- निधी - केंद्र & राज्यसरकार
- शिबिरांचे आयोजन, जागरूकता विकास
- विकलांगता प्रमाणपत्र, BusPass, इतर सेवांसाठी
- चिकित्सा, स्वयंरोजगारासाठी loan सेवा
- Education, Training, पूरक सेवा.

↳ सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम -

मुख्य-2019 A) राष्ट्रीय विकलांग वित्त व विकास महामंडळ - 1997
(NHFDC - Nml Handicapped finance & Devlpm corporation)
- Estd - 24 January 1997
- Hq - फरिदाबाद (HR) - Non-profit संस्था.

कार्य - आर्थिक विकासकामे व स्वयं-रोजगारासाठी
- उद्योजकीय विकास कौशल्यासाठी
- व्यवसायिक / तांत्रिक शिक्षणासाठी कर्ज
  - शिक्षणासाठी - max 10 Lakh Ind & 20 lakh Abrod.
  - स्वयंरोजगार - max 25 lakh.
- उत्पादित वस्तूसाठी - Marketing.

- Nodel Agncy - कार्यपद्धती - chenneling Agncy / NGO माध्यमातून निधी पोहचविण्यासाठी
- कर्ज & गैर-कर्ज आधारीत कार्य

B) भारतीय कृत्रिम अंगे उत्पादन मंडळ - 1972
(ALIMCO - Artificial Limbs Manufracturing Corporn g India)
- Estd - 1972
- Hq - कानपूर - 'Non-profit संस्था'
- प्रादेशिक पणन कार्यालय - नवी दिल्ली, मुंबई, कोलकाता, हैद्राबाद
- सहाय्यक उत्पादन केंद्र - भुवनेश्वर, जबलपूर, चनालोन, बैंगलोर

कार्य - सहाय्यक यंत्रे & उपकरणांचे उत्पादन व पुरवठा करणे
- द. आशिया सर्वात मोठे

*) संयुक्त प्रादेशिक केंद्र (CRC - composite Regional Centre)
- पुनर्वसन सेवांना गती देणे, नवीन Model राज्यशासनापर्यंत नेणे
- प्रशिक्षण, सेवा व सुविधा, संशोधन, HRD etc.
- 5 केंद्र - सुंदरनगर (HP), श्रीनगर (J&K), लखनौ (UP), पाटणा (BR), गुवाहटी (Asm)

Scanned by CamScanner

↳ राष्ट्रीय संस्था- 9 संस्था- मुख्य-2019, 2013, 2016

संस्था	ठिकाण	स्थापना	वैशिष्ट्ये
1) पं. दिनदयाळ उपाध्याय शारीरिक विकलांग संस्था (PDUIPH)	दिल्ली	1960	-मनुष्यबळ विकास 3 कोर्स - i) Bchir of physiotheraphy ii) — II — occuptoma iii) — I — prosthetic.
2) स्वामी विवेकानंद रा. पुनर्वसन, प्रशिक्षण & संशोधन संस्था (SVNIRTAR)	कटक (OR)	1975	-HRD, Sponsors & Co-ordinatey Training.
3) रा. अस्थिविकलांग संस्था (NIOH)	कोलकाता (WB)	1978	-HRD, Courses PG - Disiblity Rehabilon Mangm
4) रा. दृष्टी विकलांग संस्था (NIVH)	डेहराडून (UK)	1979	- Training & Rehiblition साहित्य निर्मिती
5) अली यावर जंग रा. श्रवण विकलांग संस्था (AYJNISHD) मुख्य-2018	मुंबई (MH)	1983	- Speech & Hearing सर्व बाबी
6) रा. मानसिक विकलांग संस्था (NIMH)	सिकंदराबाद (TL)	1984	-मानसिक विकलांगता
7) रा. बहुविकलांग व्यक्ती सबलीकरण संस्था (NIEPMD)	चेन्नई (TN)	2005	-'Thirami Model Specil School'
8) भारतीय सांकेतिक भाषा संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (ISLRTC)	नवी दिल्ली	2015	- Sign lang Rrch & develpm Coloboration of organ
9) रा. मानसिक आरोग्य & पुनर्वसन संस्था (NIMHR) मुख्य-2019 (1st institute of mental Health Rehiblition)	सिहोरी (mp)	2019	- promote mental Health capacity building

*) आरोग्य & कुटुंबकल्याण मंत्रालयांतर्गत -

- रा. मानसिक आरोग्य व मेंदुविकार शास्त्र संस्था - बेंगलोर (KA)
- अखिल भारतीय फिजिओथेरपी व पुनर्वसन संस्था - मुंबई (MH)
- अखिल भारतीय वाचा & श्राव्य संस्था - म्हैसूर (KA)
- केंद्रीय मनोविकार संस्था, - रांची (ZR)

↳ योजना-

मुख्य-2015 1) अपंग व्यक्तींसाठी यंत्रे, उपकरणे यांची खरेदी / वस्तुंची जोडणीसाठी सहाय्य योजना (ADIP) - 1981
- पुनर्वसन होवून आर्थिक क्षमतेत वाढ & अपंगत्वावर मात करण्यासाठी.
- ALMICO & NGO मदत - कमी उत्पन्न (15,000) - पूर्ण मदत & (20,000) - 50% मदत

2) संगम योजना - 1996
वित्तीय समावेशनासाठी, SHG स्थापना - 15 K मदत.

मुख्य-2015 3) दिनदयाळ अपंग पुनर्वसन योजना (DDRS) - 1999 - मानसिक विकलांगासाठी - Revised-2018
- शैक्षणिक, व्यवसायिक पुनर्वसनासाठी
- CRPD साठी व्यासपीठ.
- 2 part - Schmes & Docoument, Model project.

4) इंदीरा गांधी अपंग निवृत्ती योजना
- 18 to 65yr विधवा, अपंगाला pension, BPL साठी
- 600/- = 200 + 400 (संजय गांधी निराधार योजना)

मुख्य-2015 5) अपंग व्यक्तींस रोजगार देण्यासाठी खाजगी क्षेत्राम प्रोत्साहन - 2008-09
खाजगी क्षेत्रात 25,000 कमी वेतन व्यक्तींस - EPF योगदान पहिल्या 3yr चे - सरकार भरणार & ESIC

Scanned by CamScanner

↳ शिक्षणविषयक तरतुदी - मुख्य 2015

1) अपंगासाठी एकात्मिक शिक्षण योजना (IEDC) - 1974
प्राथमिक शिक्षणासाठी

2) अपंगासाठी माध्यमिक शिक्षणाची योजना (IEDSS) - 2009-10 - IEDC बंद त्याऐवजी
- 9 वी to 12 वी साठी
- 2013 पासून - RMSA मध्ये.
- अंमलबजावणी - राज्यसरकार शालेय शिक्षण विभाग
- निधी - 100% केंद्र, - शिष्यवृत्ती - 600/- / विद्यार्थी

3) अपंगासाठी राष्ट्रीय स्कॉलरशीप योजना - 2008-09
- उत्पन्न - 15,000/- वार्षिक
- 500 विद्यार्थी / yr

		हॉस्टेलर	Day स्कॉलर
A)	pre-metric स्कॉलरशीप	800/-	500/- (वर्षासाठी)
B)	post-metric स्कॉलरशीप		
	- All UG/PG - Engg. & Tech.	1600/-	750/- (per month)
	- व्यवसायिक कोर्स	1100/-	700/-
	- इतर पदवी	950/-	650/-
	- Non-Degree कोर्स	900/-	500/-

4) राजीव गांधी राष्ट्रीय फेलोशिप - 2012-13
- UGC कडून
- 200 स्कॉलरशिप / yr

	वर्ष	स्कॉलरशिप (month)
- M.phil	2 yr	25,000/-
- Phd	5 yr	28,000/-
- M.phil + Phd	5 yr	28,000/-

5) नॅशनल ओव्हरसीज स्कॉलरशिप - 2014
Phd & Master Degree साठी.
- दरवर्षी 20 (6 महिलांसाठी)
- वय - 35 yr कमी
- पालक उत्पन्न - 6 lakh कमी.

6) न्याय निधी मार्फत स्कॉलरशिप -
उच्च शिक्षणात - व्यवसायिक / तांत्रिक शिक्षण घेणाऱ्यास प्रोत्साहनासाठी
- 2500 स्कॉलरशिप्स (30% महिला)
निकष - 1999 & 1995 कायद्यानुसार अपंग

		Amount	Stationary
i)	व्यवसायिक पदवी	2500/- month	6000/- yr
ii)	-"- पदव्युत्तर	3000/- mm	10,000/- yr

↳ MH शासन -

मुख्य-2012 - govt नोकरी - 4% आरक्षण (पूर्वी 3%) (class-III & IV साठी अधिकचे 1% - राज्यशासन निर्णय)
- govt नोकरी - 45 yr वयोमर्यादा

मुख्य-2017 - परीक्षा सवलत - इच्छेचे परीक्षाकेंद्र, प्रतितास 20 min extra, आवश्यकतेनुसार 3% गुणांची सवलत

मुख्य 2013 - बस & रेल्वे सवलत - 75% त्याला व 50% त्याच्यासोबत प्रवासाला
- शिक्षणामध्ये - 5% आरक्षण (पूर्वी 3%)

Scanned by CamScanner

↳ सुगम्य भारत अभियान -2016 (3 Dec 2015) - flagship program

- वैश्विक सुगमता साधण्यासाठी & सक्षम अडथळाविरहित पर्यावरण निर्माण करण्यासाठी
- अभियानाचा भर - 3 बाबींवर

निर्मित पर्यावरण (Built Environment)

~~1) सुगम्य इमारतींचे प्रमाण वाढवणे~~

A) सुगम्य इमारतींचे प्रमाण वाढवणे -

- 26 शहर 50 वर 24 शहर किमान 25 govt इमारतींचे सुगम्यता Audit पूर्ण करून पूर्णपणे सुगम्य इमारतीत परिवर्तन (July 2016 पर्यंत)
- राष्ट्रीय & राज्य राजधानीतील 50% govt इमारती सुगम्य (July 2018)
- सर्व राज्यातील (class-I & II वगळता) 10 महत्त्वाच्या शहरामधील govt इमारती सुगम्य (July 2019)

सार्वजनिक वाहतूक (public Transportation)

1) सुगम्य विमानतळांचे प्रमाण वाढवणे
- आंतरराष्ट्रीय विमानतळांचे (July 2016)
- देशांतर्गत विमानतळ (march 2018)

2) सुगम्य Railway station प्रमाण वाढवणे
- A1, A, B गटातील Railway station चे (July 2016)
- देशातील 50% Railway station चे (march 2018)

3) सुगम्य सार्वजनिक वाहतुकीचे प्रमाण वाढवणे
- 10% सरकारी सार्व. वाहतूक (march 2018)

माहिती-संपर्क तंत्रज्ञान (Knowledge & ICT Ecosystem)

1) आंतरराष्ट्रीय मान्यताप्राप्त निकष प्राप्त govt दस्तऐवज & website प्रमाण वाढवणे
- किमान 50% (केंद्र & राज्य शासन) websites (march 2016)
- किमान 50% सरकारी दस्तऐवज (march 2018)

2) सांकेतिक भाषांचा अर्थ लावणाऱ्या व्यक्तींच्या संख्येत वाढ -
- अतिरिक्त 200 व्यक्ती प्रशिक्षण & विकास (march 2018)

3) दैनिक मथळे & सांकेतिक भाषा अर्थ सांगणाऱ्या सार्वजनिक TV बातमीपत्रांचे प्रमाण वाढवणे
- राष्ट्रीय मिडीया प्राधिकरणाशी चर्चा करून captioning & sign language याबद्दलचे राष्ट्रीय निकष तयार करणे (July 2016)

4) - सरकारी चॅनेलवरील किमान 25% कार्यक्रमांनी निकष पाळावेत (march 2018)

↳ अपंगासंबंधित कायदे - मुख्य 2015, 2016

मुख्य-2015 - Mental Health Act-1987
- Legal Services Authority Act-1987
- Rehibilitation Council of India Act-1992
- person with Disiablites Act-1995,
- person with Autism, Cerebral palsy, mental Retardation & mental Disablities Act-1999
- Rights of person with Disabilites Act-2016

↳ राष्ट्रीय पुरस्कार -

व्यक्ती / संस्थेस - दरवर्षी - 3 December (आंत. निःक्षम व्यक्तीदिन)
- 14 गटांतर्गत

Scanned by CamScanner

व्याख्या :-

- वैधानिक प्राधिकाऱ्याने व्यक्तीचा एखादा शरीराचा भाग कार्य करण्यासाठी 40% निक्षम असतो त्याला अपंग म्हणावे.

Census :-

	2001	2011
प्रकार	5	8
संख्या	2.1 cr.	2.68 cr. — MPSC M:16
(%)	2.1%	2.21%. (MH: 2.63%)

[U.P > MH > Bihar]
(संख्या)

घटनेत उल्लेख :-

- Art. 41 :- कामाचा, शिक्षणाचा आणि बेकारी, वार्धक्य, आजार, विकलांगता यावावतीत साहाय्याची तरतूद. MPSC M:18
- 7व्या अनुसूचित :- राज्य सूचित (9व्या क्र)

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर :-

- UN ने आंतरा. अपंग वर्ष : 1981
  दशक :- 1982-92 MPSC M:18,12
- आशिया व पॅसीफिक आर्थिक व सामाजिक आयोगाने 1993-2002 अपंग दशक.

दिव्यांग विभागाची निर्मिती :-

- निःक्षमता कामकाज विभाग :- 2012
- निःक्षम व्यक्तींच्या सबलीकरणाचा विभाग :- 2014
- दिव्यांगजन सबलीकरण विभाग :- 2016

Scanned with CamScanner

वैधानिक तरतुदी :-

- भारतीय पुनर्वसन परिषद का - 1992 _ MPSC M:16
- नि:क्षम व्यक्ती कायदा :- 1995
- ऑटिझम, पाल्सी, मानसिक मंदता व बहुविकलांकता कल्याणासाठी राष्ट्रीय न्यास का : 1999 └ MPSC M:16

नि:क्षमता व्यक्ती कायदा : 1995

obj :- • समान संधी
• अधिकार संरक्षण
• पूर्ण सहभाग
(MPSC M:15)

- शिक्षण, रोजगार, सार्व. उपक्र :- 3 ·/· reserv.
- 7 प्रकारचे अपंग
- हा dec. 1992 मध्ये बीजिंग मध्ये भरलेल्या आशिया व पॅसीफिक प्रदेशातील विकलांग व्यक्तींच्या समानतेसंबंधीच्या घोषणा अंमल करण्यासाठी.

नि:क्षमता व्यक्तींचे हक्क का : 2016

reservation

obj :- रोजगारात संधी :- 4 ·/·
शिक्षणात :- 5 ·/·
सार्व. उपक्र.(P :- 5 ·/·
(गृहनिर्माण)
(MPSC M:17)

- 21 प्रकारचे अपंग
- हा कायदा UN नि:क्षम व्यक्तींच्या अधिकारावरील करार (UN(RPD) 2008 च्या अंमलबजावणीसाठी. (MPSC M:14)
- यानव्ये 6-18 वर्षे. नि:क्षम बालकास मोफत शिक्षणाचा अधिकार
- केंद्रीय नि:क्षमतेवरील सल्लागार मंडळ व राज्य —— " —— स्थापन.
- केंद्र स्तरावर : नि:क्षम व्यक्तींसाठी मुख्य आयुक्त, 2 आयुक्त व 11 सदस्य
- राज्य स्तरावर : नि:क्षम व्यक्तींसाठी राज्य आयुक्त, 5 सदस्य
(यांना दिवाणी न्याया. अधिकार असतील.)
(MPSC M:14)

- नि:क्षम व्यक्तींविरुद्ध खटले चालवण्यासाठी विशेष न्यायालये स्थापन केले जातील

Scanned with CamScanner

धोरण व वैधानिक संस्था :-

- विकलांग व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय धोरण :- 2006

— या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी :-

a) दिव्यांगजन सबलीकरण विभाग
b) केंद्रीय समन्वय समिती
c) District Disability Rehabilition centre
d) Chief Commissioner for Pwd. & State commissioners

- भारतीय पुनर्वसन परिषद :- (Rehabilitation Council of India (RCI) MPSC M:19,13

est :- 1986 —वैधानिक दर्जा→ 1993 (पारित 1992) MPSC M:17,

HQ :- New Delhi

चॅनल :- नवारोहार [Isro व मिडिया लॅब आशियाच्या मदतीने]

वेबपोर्टल :- पुनर्भव

कार्य :-
- पुनर्वसन कार्यात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षणाचे नियमन, पाहणी करणे.
- प्रशिक्षणाची मानके तयार करणे.
- पुनर्वसन व शिक्षणाकरीता संशोधनास प्रोत्साहन देणे.

- सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (PSE) :.

a) राष्ट्रीय विकलांग वित्त व विकास महामंडळ (MPSC M:19

est : 1997

HO : (फरिदाबाद) हरियाणा

- विकलांगांना उद्योजकीय कौशल्य विकासासाठी कर्ज देणे
- व्यावसायिक, तांत्रिक शिक्षणासाठी कर्ज देणे

b) Artificial Limbs Manufacturing corp. of Ind. (ALIMCO)

est : 1972

HO : कानपूर

- विकलांग व्यक्तींना यंत्रे व उपकरणांचे उत्पादन व पुरवठा करणे.
- दक्षिण आशियातील दर्जेदार यंत्रे व उपकरणांची प्रमुख सर्वात मोठी उत्पादक कंपनी आहे

Scanned with CamScanner

· सुगम्य भारत अभियान :-

- 3 dec. 2015 (3 dec: आंतरा. नि:शक्त व्यक्ती दिन)
- राष्ट्रव्यापी Flagship program.
- या अभियानाचे 3 उद्दि. व 7 घटक आहेत

· संगम योजना :-

- 15 Aug. 1996
- अपंगांच्या बचत गटांना प्रशिक्षण देणे व साधनसामुग्रीसाठी 15K ची मदत.

· राष्ट्रीय संस्था व केंद्रे :- (MPSC M: 19, 13)

1) पं. दीनदयाल शारीरिक विकलांग संस्था ⟶ नवी दिल्ली
2) राष्ट्रीय अस्थी विकलांग संस्था ⟶ कोलकता
3) राष्ट्रीय दृष्टी विकलांग सं. ⟶ देहरादून
4) राष्ट्रीय मानसिक विकलांग सं. ⟶ सिकंदराबाद
5) राष्ट्रीय बहुविकलांगग्रस्त व्यक्ती सबलीकरणार्थ सं. ⟶ चेन्नई
6) स्वामी विवेकानंद राष्ट्रीय पुनर्वसन, प्रशिक्षण संस्था ⟶ कटक
7) अली यावर जंग राष्ट्रीय श्रवण विकलांग संस्था ⟶ मुंबई - MPSC M: 18
8) भारतीय सांकेतिक भाषा संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र ⟶ नवी दिल्ली

Scanned with CamScanner

Dr. Sachin Londhe
@ Mpsc decoded

2.10

लोकांचे पुनर्वसन

PYQ

2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012
2	7	5	3	1	3	4	3

Syllabus

विकासप्रकल्प व नैसर्गिक आपत्तीमुळे प्रभावितांचे पुनर्वसन
(People affected by Development Projects & Natural Calamities)

डावपेच आणि कार्यक्रम
कायदेशीर तरतुदी
विविध बाबींचा विचार
- आर्थिक
- सांस्कृतिक
- सामाजिक
- मानसिक

Strategy and programs -
Legal provisions
consideration of different aspects like
economic / cultural
Social / psychological etc.

⊛ अंतर्गत विस्थापित व्यक्ती (Internally displaced persons)

संयुक्त राष्ट्र मार्गदर्शक तत्वानुसार / As per UN guidelines

◉ अंतर्गत विस्थापित व्यक्ति व्याख्या :-

⇨ " अंतर्गत विस्थापित व्यक्ती हे असे व्यक्ती किंवा व्यक्तींचे गट असतात जे सशस्त्र संघर्ष, हिंसाचार, मानवाधिकारांचे उल्लंघन नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित आपत्ती यांमुळे किंवा त्यांचा परिणाम टाळण्याच्या उद्दिष्टाने आपले घर किंवा नेहमीच्या निवासाचे ठिकाण सोडण्यास किंवा तेथून पळून जाण्यास (देशाच्या सिमेच्या आत) मजबूर होतात किंवा त्यांच्यावर तसे बंधन घातले जाते "

Scanned by CamScanner

विस्थापनाची कारणे (Reasons for Displacement)

I) विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन (Displacement due to Dev project)

II) नैसर्गिक / मानवनिर्मित आपत्तींमुळे होणारे विस्थापन (Due to Natural or Humanmade disasters)

(I) विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन

- भारतात स्वातंत्र्यानंतर सुमारे ६ ते ६.५ कोटी पेक्षाही अधिक व्यक्तींचे असे विस्थापन. (जगात सर्वाधिक ✓)
  - (अ) धरणांमुळे → १.६४ कोटी
  - (ब) खाणींमुळे → २५.५ लाख
  - (क) औद्योगिक प्रकल्प → १२.५ लाख
  - → अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्यान → ६ लाख

(अ) धरणांमुळे विस्थापन	(ब) खाणींमुळे विस्थापन	(क) औद्योगिक प्रकल्पांमुळे	(ड) विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे due to SEZ
- स्वातंत्र्योत्तर ३,३०० धरणांचे बांधकाम - सुमेघ लोकांचे Mostly ४०-५०% आदिवासी - उदा. i) सरदार सरोवर धरण मेघा पाटकर → 'नर्मदा बचाव आंदोलन' ii) तेहरी प्रकल्प (उत्तराखंड) iii) १९८० च्या आधी बहुतेक प्रकल्प पुनर्वसाहती योजना नव्हत्या. iv) प्रकल्प बाधितांना घर ✓ उदा: नागार्जुनसागर - हिराकुड, तुंगभद्रा मयुराक्षी - कुरकेला, भिलाई, बोकारो पोलाद प्रकल्प - NTPC, Coal India Ltd 'पुनर्वसाहत आणि विभाग पुनर्वसन धोरण' स्थापन	- कोळशाच्या खाणींचा आकार वाढत गेला १९६० - १५० एकर ⇓ १९८० - ८०० एकर पर्यंत - कमी दर्जाच्या कोळशा साठी खुल्या खाणींचा वापर - सुमारे १५०० एकर खुल्या खाणींखाली आले. ⇒ अनेक व्यक्तींचे विस्थापन - यांत्रिकीकरणामुळे हाताला काम होणाही	उदा. i) २००४ गॅसआधारीत विद्युत प्रकल्प, दादरी (U.P.) ⇒ १०११ एकर भूमि अधिग्रहण (भू.अ.) ↳ ६००० कुटुंबे विस्थापित ii) २००६-०८ औष्णिक विद्युत प्रकल्प कोलराघाट, U.P. ⇒ २४०० एकर भू.अ. ↳ ४६९ कुटुंबे प्रभावित iii) POSCO steel company ओडिशा पारादिप बंदराजवळ पोलाद प्रकल्प २७०० एकर भु.अ. ↳ ३००० लोक विस्थापित ⇓ सरकारचे पुनर्वसन पॅकेज नाकारले ⇓ २०१६ प्रकल्पच रद्द ✓	⇒ २००० चे SEZ धोरण ⇒ ह्या धोरणात पुनर्वसन प्रक्रियेचा समावेश नाही. ↳ सर्व खाजगी विकासक निर्धारित

Scanned by CamScanner

⊛ पुनर्वसाहत व पुनर्वसन : सरकारचे प्रयत्न

- Acquisition & Requisition (concurrent list subject)
- प्रमुख कायदा : भूमी संपादन कायदा, १८९४
  - ↳ न्याय्य भरपाई तरतुदी स्पष्ट नव्हत्या
  - ⇓ म्हणून

न्याय्य भरपाईचा अधिकार आणि भूमी अधिग्रहण पुनर्वसन व पुनर्वसाहत कायदा, २०१३

केंद्र स्तरावर भूमिविषयक ② मंत्रालय काम

ग्रामीण विकास मंत्रालय
- ग्रामीण भूमिविषयक मुद्दे
- २०१३ कायदा प्रशासन
- भू संपदा विभाग
  - ↳ Nodal agency for भू संपदा व्यवस्थापन
- भू-संपादन संबंधित राज्य शासनाच्या कायद्याचे परीक्षण

शहर विकास मंत्रालय
- घटनेने गृहनिर्माण व शहर विकास कार्य राज्य सरकारकडे
- ७४ वी घटनादुरुस्तीने शहरी स्था. स्व संस्थाकडे
- केंद्रीय शहर विकास मंत्रालय अधिकार दिल्ली व U.T. मर्यादित.

पूर्वीचे कायदे

१) भूमी संपादन कायदा, १८९४	२) शहर भूमी (Urban Land Ceiling, Regulation) UCLCRA Act, 1976	३) शहरी भूमि - UCLCRA Repeal Act रद्दबादल कायदा
- सरकारला सार्वजनिक उद्देशासाठी जमीन संपादन संमती - सार्वजनिक उद्देशासाठी शहरी जमिनीचा साठा करणे उदा. कमीउत्पन्न गटांसाठी घरे रस्ते रुंदीकरण सार्वजनिक उद्याने इ.	- शहरी भूमी मोजक्या व्यक्तींच्या हाती एकवटु नये म्हणून संमत - मोकळी जमिन धारण करण्यावर मर्यादा ⇒ ५०० - २००० चौमी. - अधिक जमिन राज्य सरकारला संपादनाचा अधिकार - व्यक्ती = व्यक्ती, कुटुंब, फर्म, कंपनी, व्यक्तींची संघटना	- १९७६ चा कायद्याची उद्दिष्ट्ये साध्य होत नसल्याने तो रद्द गृहनिर्माणासाठी अधिक जागा उपलब्ध होणे] प्रमुख उद्देश - सर्व राज्यांनी हा रद्दबातल कायदा संमत नाही केला. - Nov 2007 महाराष्ट्र १० वे राज्य ठरले (संमत करणारे)

Scanned by CamScanner

राष्ट्रीय पुनर्वसाहत व पुनर्वसन धोरण, २००७

(National Resettlement & Rehabilitation policy, 2007)

उद्दिष्टे

१) विकास प्रकल्पांमुळे विस्थापन कमी करणे, विनाविस्थापन पर्यायांना प्रोत्साहन

२) पर्याप्त पुनर्वसन पॅकेज अंमल, कुटुंबाचा सक्रीय सहभाग

३) SC, ST व इतर दुर्बल घटकांच्या हक्क रक्षण
शासनावर जबाबदारी निश्चित

४) प्रभावित कुटुंबांना राहणीमान दर्जा + शाश्वत उत्पन्न स्त्रोत उपलब्ध करून देणे.

५) विकास नियोजन, अमल पुनर्वसन मुद्दा एकात्मिकरण

६) भूमी अधिग्रहण बाबी प्रभावितांमध्ये परस्पर सहयोगासाठी प्रयत्न

वैशिष्ट्ये

१) सर्व अनैच्छिक विस्थापनाच्या घटनांचा समावेश

२) 'सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन' (SIA)
सपाट प्रदेश – ४०० कुटुंबांच्या विस्थापनासाठी
डोंगराळ/आदिवासी अनुसूचित क्षेत्र – >२०० "
'आदिवासी विकास योजना'

३) ग्रामसभा सल्ला बंधनकारक

४) 'विस्थापनाच्या आधी पुनर्वसन'

५) शक्य असल्यास जमिनीस-जमीन भरपाई

६) गैर कृषिक्षेत्रासाठी कृषिजमिन ↓
बहुपीक, सिंचित जमिन ↓
शक्यतो पडिक व गैर सिंचित जमिन

७) कौशल्य विकास मदत व प्रकल्प कामात प्राधान्य (प्रत्येक विभक्त कुटुंबामागे १ व्यक्ती)

८) जमिन/नोकरीच्या बदल्यात पुनर्वसन अनुदान.

९) प्रकल्प कंपनीत कुटुंबांना Shares पर्याय

१०) भूमिहिनांसहित सर्वांना गृहनिर्माण मदत

११) दुर्बलांसाठी मासिक पेन्शन – अपंग, विपन्नावस्था, अनाथ, विधवा, अविवाहित मुली

१२) वित्तीय सहाय्य ग्राहक निर्देशांकाशी निगडीत

१३) पुनर्वसाहत क्षेत्रात आवश्यक पायाभूत सुविधा

१४) तक्रार — निवारणार्थ — लोकपाल

१५) 'राष्ट्रीय पुनर्वसन आयोग' शिफारस

१६) पारदर्शकता - विस्थापन, पुनर्वसन बाब सर्व माहिती प्रभावित नावासहित सार्वजनिक प्रसारण (बंधनकारक)

१७) लाभ भूमि, मालमत्ता, उपजीविका प्रभावितांस, + नैसर्गिक आपत्तीसही.

प्रभावित कुटुंबांना लाभ

१) जमिनीच्या बदल्यात जमिन

२) 'प्रभावीत कुटुंब' प्रत्येक कुटुंबात किमान १ व्यक्तीस प्रकल्पात रोजगार प्राधान्य

३) नोकरी/स्वयंरोजगार प्रशिक्षण

४) प्रभावित व्यक्तींच्या सहकारी संस्थांना प्रकल्प contracts प्राधान्य

५) प्रकल्प बांधकामात प्रभावित व्यक्तींना मजुरी रोजगार

६) प्रभावित भूमिहिन कुटुंबांना गृहनिर्माण विषयक मदत

Scanned by CamScanner

⑤

न्याय भरपाईचा अधिकार आणि पारदर्शक भूमी अधिग्रहण, पुनर्वसन व पुनर्वसाहत कायदा', २०१३

Right to fair compensation and Transparency in Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013

(LARR Act, 2013)

⇒ राष्ट्रीय पुनर्वसाहत व पुनर्वसन धोरण, २००६' ⊕ भूमिअधिग्रहण कायदा, १८९४ मध्ये योग्य बदलासाठी धोरणाला कायदेशीर आधार देण्यासाठी

वैशिष्ट्ये

१) सक्तीचे भूमी अधिग्रहण संपुष्टात.
- भूमी अधिग्रहणाचे पुनर्वसाहत व पुनर्वसनाशी एकत्रिकरण + पारदर्शकता

२) शेतकरी + जमिनदार + जमिन संबंधित उपजीविका सर्व व्यक्तींचा विचार

३) सार्वजनिक खाजगी (PPP) भागीदारी भू. अ.
60% जमीन मालक संमती
खाजगी कंपनी – 80%

४) ग्रामीण – बाजार दराच्या 4 पट
शहरी – 2 पट

५) भूमिअधिग्रहण पूर्व 'सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन'
SIA

६) कंपन्या जमिन विकत घेण्याऐवजी भाड्याने सुद्धा

७) खाजगी कंपन्यांनी खाजगी वाटाघाटीतुन शहरी > 50 Acre
ग्रामीण > 100 Acre
– पुनर्वसाहत, पुनर्वसन बंधनकारक

८) प्रभावित कुटुंबात भू. अ. पूर्वी ३ वर्षांपासून त्या जमिनीशी संबंधित शेतमजूर, भाडेकरू शेअरक्रॉपर्स, कामगार सर्वांचा समावेश

९) भरपाई घर / रक्कम
५ लाख रु or / नोकरी
किंवा २० वर्षासाठी (चलनवाढ समायोजित)
2000 रु/माह

८) अधिग्रहित भूमि संबंधित मालमत्तांचे मूल्यसुद्धा भरपाईत

९) कायदा पूर्वलक्षी प्रभावाने लागु भरपाई न मिळालेल्याना भरपाई

१०) भरपाई रकमेवर आयकर मुद्रांक शुल्क नाही

११) अधिग्रहीत पण विनावापर जमिन मूळ मालक / सरकारला परत करावी लागेल.

Scanned by CamScanner

भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन

- 1990-99 नैसर्गिक आपत्ती कमी करण्यासंबंधी दशक

1995 – IIPA (Indian Insti of public Administration)
⇓
Centre for Disaster Management स्थापना
(under Ministry of Agriculture)

2003 – Centre for Disaster Management
⇓
National Institute for Disaster management
(NIDM) - 2004 पासुन कार्यरत (गृह मंत्रालय अंतर्गत)
ब्रीद → "आपत्ती मुक्त भारताकडे"

Disaster Management Act 2005

आपत्ती व्यवस्थापन कायदा 2005

- National Disaster Management Authority (NDMA) स्थापना.

अध्यक्ष – पंतप्रधान PM
+ उपाध्यक्षांसह Max 9 सदस्य

- राष्ट्रीय आपत्तीबाबत योजना तयार करणे व स्विकृत करणे
- विविध मंत्रालयात समन्वय

National Executive commitee
राष्ट्रीय कार्यकारी समिती
अध्यक्ष – केंद्रिय गृहसचिव
सदस्य – (12) इतर विभागाचे सचिव
NDMA ची कार्यकारी समिती

(*) राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण.
अध्यक्ष - मुख्यमंत्री (CM)
- राज्य कार्यकारी समिती मदत

(*) जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण
अध्यक्ष : जिल्हाधिकारी

(*) राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद बल (NDMF)
- गृहमंत्रालय अंतर्गत स्थापना - 2009
- 10 बटालियन

राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन धोरण -200

National Disaster Management policy. 20

58.6% भारतीय भूभाग मध्यम – जास्त धोकादायक भूकंपप्रव क्षेत्रात येतो.

- 40 दशलक्ष जमीन (12%) पूर प्रवण 4 नदी क्षरण क्षेत्रात येते
- 5700/7516 km किनारपट्टी वादळे व त्सुनामी प्रवण क्षेत्रात
- 68% लागवडीखालील जमीन दुष्काळाला बळी पडणारी आहे.

राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन योजना : 2016

National disaster management plan

- देशातील अशा प्रकारची पहिलीच योजना
- Sendai framework – ④ स्तंभावर भर
- आपत्ती व्यवस्थापनातील प्रत्येक टप्प्यावर सर्वांचा सहभाग करून घेणे
Horizontal 4 vertical integration
- आपत्ती नुकसान कमी करणे.

Scanned by CamScanner

World conference on Disaster Reduction

पहिली परीषद

1994

@ योकोहामा (जपान)

आपत्ती नुकसान कमी करण्यासाठी

योकोहामा Strategy

- 10 तत्वे

दुसरी परीषद

2005

@ कोब ह्युगो (जपान)

Hyogo Framework for Action 2005-2015

i) Building Reciliences of Nations and communities to disasters

ii) Action to reduce disaster risk
+ adopted guideline to reduce vulnerabilities to natural hazards

co-ordination body
↳ UN office for disaster risk reduction

तिसरी परीषद

2015

@ Sendai (Japan) ★ 2019 Q Mains

- Sendai framework for disaster risk reduction 2015-2030
- co-ordination body
↳ UN office for disaster risk Reduction.

disaster risk: Understanding, Strengthening, Investing, Enhancing preparedness

- Build back Better in recovery
- Rehabilitation
- Reconstruction

(*) भारतातील World congress on Disaster Management

1) 2008 : हैदराबाद
2) 2015 : विशाखापट्टनम
3) 2017 : " "
4) 2019 : मुंबई

- यामध्ये Sendai framework for disaster risk reduction 2015-30 Accepted / Approved.

* आपत्ती कमी करण्याबाबत आंतरराष्ट्रिय दिवस
International Day for Disaster Reduction → **13 october**

Scanned by CamScanner

(8)

Major disasters in India

Oct 2014 – J & K Floods
Sept 2014 – cyclone HudHud
Oct 2013 – odisha floods
" – Andhra "
" – cyclone phailin < odisha, Andhra

June 2013 – UK/H.P Floods/landslides
May 2013 – cyclone ~~महासेन~~ – (TN)

Oct 2012 – cyclone नीलम – (TN)
Sept 2012 – UK floods
Aug 2012 – Assam floods
Dec 2011 – cyclone Thane < (TN), puducherry

Sept 2011 - Sikkim Earthquake (6.8 magnitude)
2010 – CLOUD BURST – Leh, Ladakh in J+K
2009 – Drought – 252 dist (10 states)
2008 – Kosi flood – Bihar
July 2005 – MH Floods – (1094 deaths) → 2013 - MH Drought
2004 – Tsunami TN, Kerala, A.P, Puducherry, Andaman + Nico

2001 – Gujarat Earthquake (7.7 magnitude)
1993 – Latur Earthquake (6.3 magnitude)
1987 – DROUGHT – 15 states – 300 million people affected
1972 – DROUGHT – large part of country – 200 " "

Disaster in 2020

2019-20 Locust infestation
2020 UK forest fires
Cyclone Amphan
2020 Assam Gas, oil leak
Aurangabad Rail Accident
Gujarat chemical plant explosion
2020 Hyderabad floods
2020 Kerala floods
Cyclone Nisarga
2020 Punjab Alcohol poisoning

2020 Vijayawada fire
Visakhapatnam Gas leak
Srisailam Hydroelectric power plant fire.
Tariq Garden collapse (mahad)

महाराष्ट्र शासन भूकंप पुनर्वसन धोरण

→ 2019 Mains ★

अशी खेडी जेथे 70% पेक्षा जास्त घरांची वर्ग IV व V हानी ती नवीन जागेवर स्थापित करणे व नवीन बांधकाम करणे

Scanned by CamScanner

2.11 आंतरराष्ट्रीय व प्रादेशिक संघटना

संयुक्त राष्ट्रे आणि तिची विशेषिकृत अभिकरणे.

UNCTAD, UNDP, ICJ, ILO, UNICEF, UNESCO, UNCHR, APEC

* संयुक्त राष्ट्र व्यवस्था

1919 च्या करारच्या तहानुसार आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सहकार्य व प्रोत्साहनासाठी व शांतता आणि सुरक्षा साठी लिग ऑफ नेशन्स-ची स्थापना
(परंतु २रे महायुद्ध रोख्यापासून थांबवू न शकल्याने लिग ऑफ नेशन्सने आपले कार्य थांबवले.)

* संयुक्त राष्ट्र स्थापनेचा इतिहास.

14 Aug 1941 – Inter Allied Declaration, London
हे संयुक्त राष्ट्र स्थापनेच्या दिशेने १ले पाऊल)

14 Aug 1941 – Atlantic Charter (2014)
USA चे अध्यक्ष फ्रँकलीन रूझवेल्ट आणि इंग्लंडचे पंतप्रधान यांनी मिळून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शांतता व सुरक्षा टिकून ठेवण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे मांडली.

1 Jan 1942 – 26 देशांनी Declaration by United States यावर सह्या करून Atlantic Charter ला पाठिंबा दिला
* USA अध्यक्ष रूझवेल्ट यांनी United State ही संज्ञा पहिल्यांदा मांडली.

30 oct 1943 – Moscow परिषद • 1 Dec 1943 – तेहरान (USA, USSR & UK)

Oct 1944 – Dumbarton Oaks Conference ↳(2018)
संयुक्त राष्ट्राची पहिली Blue Print तयार करण्यात आली (Washington D.C. Dumbarton)

11 feb 1945 – याल्टा परिषद या परिषदेत रूझवेल्ट, चर्चिल & स्टॅलीन यांनी शांतता & सुरक्षेसाठी एक आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करण्याची घोषणा केली. (2014) (2018)
(याल्टा परिषद ही क्रिमिया नावाने देखील ओळखली जाते)

REDMI NOTE 9 PRO MAX

25 April 1945 - San Fransisco Conference
50 देशांचे प्रतिनिधी एकत्र.

25 Jun 1945 - 111 कलमांचा चार्टरचा San Fransisco येथे स्वीकार

24 Oct 1945 - United Nations ची स्थापना होऊन सदस्यांच्या सह्या होऊन अंमलात आला.

10 जाने 1948 - 51 सदस्य राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची लंडन येथे पहिली सर्वसाधारण सभा (UN General Assembly)

स्थापना :- 24 Oct, 1945 (भारत - संस्थापक सदस्य)
स्थापना सदस्य :- 51
सध्याचे सदस्य :- 193 (192th - Montenegro, 193th South Sudan) (2016)
मुख्यालय :- न्युयॉर्क (2016, 2017)
कार्यालयीन भाषा :- Arabic, Chinese, French, Rasian, Spanish, English.

सहा प्रमुख अंगे
① महासभा . (The General Assembly)
② सुरक्षा परिषद (The Security Council)
③ आर्थिक व सामाजिक परिषद. (The Ecomical & Social Council) ECOSOC
④ न्यास परिषद (Trusteeship Council)
⑤ आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (The International Court of Justice)
⑥ सचिवालय (The Secretariate)

* UN ची अधिकृत कार्यालये.
- न्युयॉर्क, जिनेव्हा, व्हिएन्ना, नैरोबी. (2014)

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

① The General Assambly (महासभा)

- हि मध्यवर्ती यंत्रणा असून यात सर्व सदस्यांना/राष्ट्रांना समान अधिकार आहेत.
- दरवर्षी 1 नियमित अधिवेशन.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेची कार्ये. - (2017) (2016) (2019)

→ संयुक्त राष्ट्राच्या अंदाजपत्रकास मान्यता देणे.
→ सुरक्षा परिषदेच्या अस्थायी सदस्यांची निवड करणे
→ सामाजिक व आर्थिक परिषदेच्या सदस्यांची निवड करणे. सदस्य देश 3 वर्षांसाठी या गटाचा सदस्य असतो
→ सुरक्षा परिषदेच्या शिफारशीनुसार संयुक्त राष्ट्राच्या महासचिवांची (Secretary General) ची निवड करणे.
→ संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या इतर संस्थांमधील सदस्यांची निवड करणे.
→ आंतरराष्ट्रीय शांतता & सुरक्षितता राखण्यासाठी सहकार्याची सामान्य तत्वांची शिफारस करणे
→ सुरक्षा परिषद & संयुक्त राष्ट्राच्या इतर संस्थांनी पाठवलेले अहवाल विचारात घेणे
→ शांतता व सुरक्षा प्रश्नावर महासभा केवळ चर्चा करते. शिफारस करण्याचे काम सुरक्षा परिषदेचे असते.
→ राजकिय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात महत्वपूर्ण घोषणापत्रे करु शकते.

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

Veto Power वापरणारे देश (2014)
* China – 9 वेळा, France 18 वेळा
Russia – 128 वेळा, England – 32.
America – 89 वेळा

(Peace Keepers) शांती सेना
- सुरक्षा परिषद सदस्य राष्ट्रांचे सैनिक विवादास्पद / युद्ध क्षेत्रात संबंधित सुरक्षेसाठी करार करून पाठवतात.
- निळे हेल्मेट त्या सैनिकांचे संयुक्त राष्ट्रांचे प्रतिनिध दर्शविते
- 1988 साली शांतीसेनेला शांततेचा नोबेल पारितोषिक मिळाला.

अस्थायी सदस्य – 15 देश (2013)
3 – आफ्रिकन गट
3 – आशिया पॅसिफिक गट
2 – पूर्व युरोपियन गट
2 – लॅटिन अमेरिका & कॅरेबियन राज्य गट
5 – पश्चिम युरोप & इतर गट.

सुरक्षा परिषद (The Security Council) (2016)

सुरक्षा परिषदेत प्रतिनिधित्व मिळ-वण्यासाठी भारत, ब्राझिल, जर्मनी, जपान यांच्या (G-4) दावेदारांना पाठिंबा

- सर्वात प्रभावी यंत्रणा
- आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा राखणे हि मुख्य जबाबदारी.
- रचना – सदस्य देश – 15
- स्थायी – China, France, Russia, England, America. (5) (नकारात्मक मताधिकार) (2013) (2014)
- अस्थायी (10) 2 वर्षांसाठी महासभेकडून निवड (नकारात्मक मताधिकार नाही)

अधिकार (2013)

① आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षा राखण्यापुरतीच मर्यादित आहेत.
 – यांचा ठराव संबंधित राष्ट्रांना बंधनकारक नाही.
② देशांमध्ये युद्धस्थिती निर्माण झाल्यास अतिरिक्त अधिकार प्राप्त.
 – अशावेळी आक्रमणकर्ता देशावर आर्थिक निर्बंध / लष्करी कारवाई करता येते.
 – या उपाययोजना केवळ युद्धातील देशावरच नव्हे तर इतर सदस्य देशांवरही लागू होतात.
③ अशाप्रकारचे निर्णय स्थायी सदस्यांच्या एकमताने होतात.

* शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी लष्करी कारवाईसाठी परिषदेकडे स्वतःचे सशस्त्र दल नाही – चार्टरमध्ये उल्लेख असूनही अजूनही असे दल निर्माण झालेले नाही

REDMI NOTE 9 PRO
AI QUAD CAMERA

5

* आर्थिक व सामाजिक परिषद (The Economical & Social Council)
(ECOSOC) – (2014)
- सदस्य-54 देश – (2018)
- निवड – महासभेमार्फत 3 वर्षांच्या काळासाठी.
- आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय सहकार्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी हि परिषद काम करते.
- ही परिषद विशेषीकृत संस्थांमध्ये समन्वय घडवून आणण्याचा अधिकार
- आपल्या कामात N.G.O ना सहभागी करून घेते.

* न्यास परिषद (Trusteeship Council)
- दुसऱ्या महायुद्धानंतर जपान व इटली पासून विभक्त करण्यात आलेल्या प्रदेशांचे तसेच कोणत्याही कोणाच्याही देशाच्या नियंत्रणाखाली नसलेल्या प्रदेशांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी न्यास परिषद स्थापन करण्यात आली होती. (1994 पासून ही कार्यरत नाही)
- 2005 साली UN चे महासचिव कोफी अन्नान यांनी सुरक्षा परिषद विस्ताराचा आणि न्यास परिषदेच्या बरखास्तीचा ठराव मांडला होता (मात्र त्यावर अजून निर्णय झालेला नाही.)

* आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (The International Court of Justice)
(2015) (2016) (2017) (2013)
- मुख्यालय – हेग (नेदरलँड)
- रचना – 15 न्यायाधीश (निवड न्यूयॉर्कमधील आमसभेत) (2019)
- कालावधी – 9 वर्षे
- कार्यालयीन भाषा – English & French
- निवडणूक – आमसभा & सुरक्षा परिषद. (दोन्ही ठिकाणी पूर्ण स्पष्ट बहुमत आवश्यक असते)
- सुरुवात – 1945
- 15 न्यायाधीशांपैकी 1 अध्यक्ष & 1 उपाध्यक्ष 3 वर्षांसाठी निवड (गुप्त मतदान पद्धती वापरली जाते)
- यासाठी 15 न्यायाधीशच मतदान करतात.

REDMI NOTE 9 PRO
AI QUAD CAMERA

— 15 न्यायाधीशांपैकी

3 – आफ्रिका
3 – आशिया
2 – लॅटिन अमेरिका & कॅरेबियन देश.
2 – पूर्व युरोपीय खंड
5 – पश्चिम युरोप. निवडले जातात

• आंतरराष्ट्रीय न्यायालयातील भारतीय

① बेनेगल रामाराव (1952–53)
② नागेंद्र सिंग (1973–88) अध्यक्ष : 1985–88
③ रघुनाथ पाठक (1989–91)
④ दलवीर भंडारी (2012 पासून)

* सचिवालय (The Secretariate)

– सदस्य हे देशांचे नसून UN चे प्रतिनिधित्व करतात.
मुख्य – महासचिव (UN चे मुख्य कार्यकारी अधिकारी)
महासचिव – सध्या Antonio Guterres (2017 पासून) (Portu)
कार्यकाल – 5 वर्ष. ↳ (1ले) Trygve Halvden Lie – 1946–53)
8 वे Ban Ki Moon (2007–17.)

• UN ची कार्यालये

① आफ्रिका खंड – नैरोबी, आदिस अबाबा.
② अमेरिका खंड – न्युयॉर्क, सँटियागो
③ आशिया पॅसिफिक क्षेत्र – बँकॉक
④ युरोप मध्य आशिया – जिनिव्हा, व्हिएन्ना.
⑤ मध्य पूर्व आशिया – बैरूत (लेबनान)

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

(4)

* विशेषीकृत संस्था

① संयुक्त राष्ट्र व्यापार आणि विकास परिषद
(United Nations Conference on Trade & Development)

• कार्ये :

① सदस्य राष्ट्रात एकमत निर्माण करण्यासाठी चर्चा घडवून आणणे.
② झालेल्या चर्चाबाबत संशोधन, धोरण विश्लेषण & माहिती संकलन करणे.
③ विकसनशील राष्ट्रांच्या गरजांना अनुरूप तांत्रिक सहाय्य प्रदान करणे.
* संयुक्त राष्ट्रांच्या ECOSOC च्या अधिनस्त कार्य करते
• यास्थेचे सभासदत्व ऐच्छिक आहे.

2019

UNCTAD
• स्थापना – 1964
• मुख्यालय – जिनिव्हा
• सदस्य देश – 194
• 2014 – स्थापनेस 50 वर्षे पूर्ण.
• 1962 ला परिषद ठरवली – 1964 ला भरली – प्रथम – नाव UNCTAD-I
विकसनशील राष्ट्रांची.

प्रकाशने :-

① व्यापार व विकास अहवाल – The Trade & Development Report
② जागतिक गुंतवणूक अहवाल – The World Investment Report.
③ अल्पतम विकसित देश अहवाल – The Least Developed Countries Report.
④ तंत्रज्ञान व नवोन्मेष अहवाल – Technology & Renovation Report.
⑤ व्यापार & पर्यावरण विषयक रिव्ह्यु – The Trade & Environment Review.
⑥ आफ्रिकेतील आर्थिक विकास अहवाल – The Economic Development In Africa Report
⑦ आर्थिक माहिती अहवाल – The Information Economy Report.

* संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP)
(United Nations Development Programme)

- स्थापना – 1965 • सदस्य – 177 • मुख्यालय – न्यूयॉर्क
- Head – Achim Steiner
- घोषवाक्य – Empowered Lives, Resilient Nations.
- UN च्या – ECOSOC च्या अधिनस्त कार्य करते.

कार्ये :

① दारिद्र्य कमी करणे
② लोकशाही प्रशासनाची बांधणी
③ संकट प्रतिबंधक व पुनर्उभारणी मदत.
④ पर्यावरण व वीज
⑤ महिला सबलीकरण व समावेशकता
⑥ मानवी विकास
⑦ AIDS ची प्रतिबंधक.

SDG :: → (2017)

① No Poverty
② Zero Hunger
③ Good Health & Wellbeing.
④ Quality Education.
⑤ Gender Equality
⑥ Clean Water & Sanitation.
⑦ Affordable & Clean Energy
⑧ Decent work & Economic Growth
⑨ Industry, Innovation & Infrastructure.
⑩ Reduce Inequality
⑪ Sustainable Cities & Communities.
⑫ Responsible Consumption & Production
⑬ Climate Change
⑭ Life Below Water
⑮ Life on Land.
⑯ Peace Justice & Strong Institutions.
⑰ Partnerships for the Goals.

(2016)

MDG – UNDP च्या पुढाकाराने 2000 साली 189 देशांनी 8 उद्दिष्ट्ये 2015 पर्यंत पूर्ण करण्याचे ठरवले.

① अति दारिद्र्य व अति भूकेचे निर्मूलन करणे.
② सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण साध्य करणे
③ लिंगाधारित समानता & महिला सबलीकरण
④ बालमृत्यू प्रमाण कमी करणे.
⑤ माता आरोग्यात सुधारणा घडवून आणणे.
⑥ AIDS, Malaria व इतर रोगांशी सामना
⑦ विकासासाठी जागतिक भागीदारी निर्माण करणे.

प्रकाशने – मानव विकास अहवाल.

→ 8 उद्दिष्ट्ये
12 लक्ष्ये
35 निर्देशांक

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

⑨

*(आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO)
International labour Organization. (2014) (2015) (2017) (2018)

- स्थापना – 1919 (व्हर्सायच्या तहानुसार) • मुख्यालय – जिनिव्हा
- घोषवाक्य – Promoting Jobs Protecting People. • 1ली परिषद वाशिंग्टन-1919
- 1944 – फिलाडेल्फिया निवेदन यद्वारे संघटनेची तत्वे & उद्दिष्टये यांची पुनर्रचना व विस्तार करण्यात आला.
- 1946 ला ILO UN ची 1ली विशेषिकृत संघटना बनली.
- 1969 – स्थापनेच्या 50 व्या वर्षी शांततेचे नोबेल पारितोषिक.
- सदस्य – 187 (193 पैकी 186 UN चे + Cook Island) (2017)

→ (अंडोरा, भूटान, लिचेन्स्टेन, मोनॅको, मायक्रोनेशिया नौरू & उ. कोरिया हे UN चे सदस्य असनही ILO चे सदस्य नाहीत)

कार्यपद्धती — त्रिपक्षीय संघटना स्वरूप – (2015)

① शासन (Government)
② मालक (Owner)
③ कामगार (Workers)

= 2 : 1 : 1

भारत स्थायी सदस्य आहे

तीन संस्था

① आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषद – वर्षातून 1 सभा
② गव्हर्निंग बॉडी – वर्षातून 3 सभा.
③ आंतरराष्ट्रीय कामगार कार्यालय – जिनिव्हा.

उद्दिष्टये

① कामाच्या ठिकाणी कामगार मानके & मूलभूत तत्वे व हक्कांचे प्रतन करणे व ते साध्य करणे.
② चांगल्या रोजगाराच्या संधी पुरुष व महिलांना उपलब्ध करुन देणे.
③ सर्वांसाठी सामाजिक संरक्षणाची व्याप्ती व परिणामकता उंचावणे.
④ त्रिपक्षीयपणा व सामाजिक संवाद अधिक बळकट करणे.

REDMI NOTE 9 PRO MAX
AI QUAD CAMERA

कार्ये :- —(2015) (2017)

① मानवी हक्कांचे प्रवर्तन, कामाची व राहण्याची स्थिती सुधारणे, रोजगाराच्या संधी वाढवणे यासाठी आंतरराष्ट्रीय धोरण व कार्यक्रम व्यापक करणे.

② आंतरराष्ट्रीय मानके तयार करणे (International labour Standards)

③ सदस्य राष्ट्रांना ठरवलेली ध्येये साधण्यासाठी तांत्रिक सहकार्याचा एक व्यापक कार्यक्रम सदस्यांच्या सक्रिय सहभागाने तयार करणे.

④ वरील सर्व प्रयत्न पूर्ण करण्यासाठी प्रशिक्षण, शिक्षण, संशोधन & कार्याचे प्रकाशन इत्यादी बाबी घेणे.

(A) संघटनेने स्विकारलेली निवेदने.

① फिलाडेल्फिया निवेदन. —1944 ला स्विकार. (संघटनेची उद्दीष्ट्यांची पुनर्मांडणी केली)

i) कामगार ही एक वस्तू नाही

② शाश्वत विकासासाठी अभिव्यक्तीचे व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य महत्त्वाचे आहे.

③ दारिद्र्य सर्व ठिकाणच्या विकासासाठी धोकादायक ठरते.

④ सर्व मानवांना स्वातंत्र्य व आत्मसन्मान, आर्थिक सुरक्षा व समानतेच्या स्थितीत स्वतःसाठी भौतिक व अध्यात्मिक प्रगती साध्य करण्याचा अधिकार आहे.

(B) कामाची मुलभूत तत्वे व हक्कांवरील निवेदन — 1998.

— कामगारांना व मालकांना संघटना स्थापण्याचे व सामुदायिक वाटाघाटीचे प्रभावी हक्क प्रदान करण्याचे उत्तरदायित्व पुनर्संमत केले.

— याद्वारे सदस्य राष्ट्रांवर वेठबिगारी, बाल कामगार प्रति भेदभाव निर्मूलन करण्याची जबाबदारी टाकली आहे.

- Nov 2001 — वेठबिगारी निर्मूलनासाठी विशेष कृती कार्यक्रम. (SAP-FL)
(A Special Action Programme to combat forced labour)

- 1998 सालच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठीचा कार्यक्रम.

* HIV/AIDS संदर्भात ILO AIDS चा कार्यक्रम.

① HIV चा प्रसार रोखणे — (2014)

② HIV/AIDS बाधित व्यक्तींची काळजी घेणे व त्यांना आधार देणे.

③ HIV/AIDS व्यक्तींना सामोरे जावे लागणाऱ्या भेदभावाचे निर्मूलन करणे.

* आंतरराष्ट्रीय बाल कामगार निर्मूलन कार्यक्रम (IPEC)

- सुरुवात — 1992
- ILO कडून सुरु असलेला सर्वात मोठा कार्यक्रम.
- सध्या 88 देशात सुरु
- भारत हा कार्यक्रम राबविणारा पहिला देश होता

* Convention on Domestic Workers.

- स्वीकार 16 Jun 2011 —
- अंमल 5 Sep 2013
- 26 April 2012 उरुग्वे पहिला देश ठरला.
  - भारताने याचा अंमल केलेला नाही.

* ILO-Disability Inclusion Strategy -2014-17

(i) Non Discrimination.
(ii) Equality of Opportunity
(iii) Accessibility.
(iv) Gender Equality
(v) Respect for disability as part of Human diversity
(vi) Involvement of Person with disabilities through their representative Organizations.

* ~~संयुक्त~~
* संयुक्त राष्ट्र बाल निधी. (UNICEF) - 1965 - Nobel Prize
- 1989 - Indira Gandhi Prize
(Children's Rights & Emergency Relief Organization) - 2006 - Princes of Asturias Award
→ 11 Dec 1946 रोजी २ऱ्या महायुद्धात उद्ध्वस्त झालेल्या देशांमधील (Europe & China) बालकांना अन्न व आरोग्य सेवेची आपात्कालीन मदत उपलब्ध करुन देण्यासाठी UN आंतरराष्ट्रीय बाल आपात्कालीन निधीची स्थापना झाली. (2012)
→ 1953 UN अंतर्गत कायमस्वरूपी दर्जा UNICEF नामकरण. (2015)
→ 191 देशात कार्यरत - मुख्यालय - न्यूयॉर्क. - (2019)
→ ECOSOC च्या अधिपत्य कार्य करते.
1979 - Unicef ने बालकांचे वर्ष घोषित केले होते.
- इतर विशेष कार्यालये
① जिनेव्हा प्रादेशिक कार्यालय, जिनिव्हा
② Supply Division - कोपनहेगन
③ Innocenty Research Centre - फ्लोरेन्स (Itali)
④ ब्रुसेल्स ऑफिस, ब्रुसेल्स (Beljium)
⑤ Office for Japan, Tokyo
⑥ UNCEF चे दक्षिण आशिया प्रादेशिक कार्यालय - काठमांडू.
- कार्यक्षेत्रे
① बालकांचे जगणे & विकास ii) मूलभूत शिक्षण & लिंग समानता
iii) बाल संरक्षण iv) HIV/AIDS व मुले.
v) धोरण निर्मिती व भागीदारी.
- UNICEF & INDIA - New Delhi ⟶ (2015)
- 1949 पासून Unicef भारतातील सर्वात मोठी संयुक्त राष्ट्र संघटना असून - (2013) भारतात जन्मलेल्या बालकाला जीवनात उत्तम सुरुवात ~~~~ करणं ~~~~ कार्यरत आहे.
- ~~~~ - दिपशिखा कार्यक्रम (Deepshikha)
- किशोरवयीन मुली व तरुण महिला यांच्या जीवनकौशल्ये विकसित करण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.
- Country Programme Action Plan (2013-17)
- भारतातील सर्व महिला व बालकांचे जगणे विकास, सहभाग व संरक्षणाच्या हक्कांची पूर्तता खात्री करणे.

(13)

★ संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटना (UNESCO)
(United Nation Educational, Scientific & Cultural Organization)

→ स्थापना – 1945 • मुख्यालय – Paris • सदस्य – संख्या 193 – पूर्वी 195 (United States & Isreal left on 31 Dec 2018)

→ घोषवाक्य – पुरुष व महिलांच्या मनात शांततेची बांधणी (करणे)

प्रमुख कार्यक्षेत्रे – शिक्षण, नैसर्गिक विज्ञान, सामाजिक व मानवी विज्ञान, संस्कृती, संचार व माहिती.

→ 2 जागतिक अग्रक्रमावर भर

① सर्वांसाठी गुणवत्तेचे शिक्षण व जीवनोपरांत शिक्षण मिळवून देणे

② शाश्वत विकासासाठी वैज्ञानिक ज्ञान व धोरणाची साथ मिळवणे

③ नव्याने निर्माण होत असलेल्या सामाजिक व नैतिक आव्हाने हाताळणे.

★

* संयुक्त राष्ट्र शरणार्थींसाठी उच्चायुक्त (UNHCR)
(United Nations High Commissioner for Refugees)

→ स्थापना – 1950 • मुख्यालय जिनिव्हा

→ 2003 साली 'शरणार्थींचा प्रश्न सुटेपर्यंत' UNHCR कार्य करेल असा ठराव संमत केला.

Δ कार्य

→ शरणार्थींचे संरक्षण व मदत करून त्यांना ऐच्छिकरित्या मायदेशी पाठवणूक / इतर देशात पुनर्वसनासाठी मदत करणे.

→ यासाठी 1951 साली संयुक्त राष्ट्र शरणार्थींच्या स्थितीबद्दलचा करार स्विकृत केला. उच्चायुक्त कार्यालयाच्या कामासाठी हा करार मुलभूत कायदा आहे.

◦ 1954 – नोबेल पारितोषिक (युरोप मधील शरणार्थी कामगिरी)

Δ 1981 – —— (शरणार्थ्यांसाठी राजकीय आश्रय ~~~~ ...)

हि संघटना खालील गरजू लोकांना मदत करते.
① शरणार्थी ② मायदेशी परतणारे ③ राज्य विहिन लोक
④ आश्रयस्थानाची मागणी करणारे ⑤ अंतर्गत विस्थापित लोक

कार्ये

① संरक्षण
② मदत
③ आपात्कालीन प्रतिसाद
④ टिकाऊ समाधान (Repatriation & Resettlement)
⑤ पर्यावरण
⑥ MDG.s

15 march 2006 पासून UNHCR-ची जागा UN-ची मानवी हक्क परिषदेने घेतली (2016) (2017)

* आशिया पॅसिफिक आर्थिक सहाय्य (APEC)
(Asia Pacific Economic Cooperation)

→ Pacific महासागराच्या केंद्रस्थित २१ राष्ट्रांचा गट आशिया पॅसिफिक क्षेत्रात मुक्त व्यापार व आर्थिक सहकार्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी स्थापन

• स्थापना 1989 • सदस्य – 21 देश (2017) (2016) • मुख्यालय – सिंगापूर

उद्दिष्ट्ये –

1994 मध्ये बोगोर (Indonesia) या सभेत ॲपेक ची ३ उद्दिष्ट्ये स्विकारली. — (2016)

① खुल्या बहुपक्षीय व्यापार व्यवस्थेस बळकटी देणे.

② व्यापार व गुंतवणूक उदारीकरणास प्रोत्साहन.

③ आर्थिक व तांत्रिक सहकार्यास गती देणे.

→ घेतलेले निर्णय सदस्यांवर बंधनकारक नसतात.

→ निर्णय – सर्वमताने

→ जबाबदारी – ऐच्छिक.

→ APEC च्या सदस्य राष्ट्रात जगाची एकूण 40% लोकसंख्या
GDP वाटा – 54%, जागतिक व्यापार हिस्सा – 44%

→ भारतासहित 12 देशांनी सदस्यत्वाची मागणी केली आहे.
@ 2011 साली प्रथमच भारताला Observer म्हणून आमंत्रित.

MPSC 19 → 8 प्रकरणे & 107 Section

२.१२ ग्राहक संरक्षण अधिनियम, २०१९

- लोकसभा - 30 जुलै 19
- राज्यसभा - 6 Aug 19
- राष्ट्रपती मं. - 9 Aug 2019
- लागू - 20 जुलै 20 / 24th जुलै 20

A) महत्वाची वैशिष्ट्ये ⇒

a) CCPA स्थापना।
b) ग्राहक संरक्षण परिषद स्थापना
c) ई-कॉमर्स व थेट विक्रीचे नियम
d) Alternate dispute resolution mechanism of mediation
e) भेसळयुक्त वा बनावट वस्तूच्या निर्मितीसाठी दंड
  → पहिल्यांदा गुन्हा ⇒ (2) वर्षांसाठी परवाना रद्द
  → दुसऱ्यांदा वा पुन्हापुन्हा ⇒ कायमस्वरूपी -॥-
f) उत्पादन उत्तरदायित्व (product liability)

निर्माता / सेवा देणारा → ग्राहक { वस्तू वा सेवेमुळे दुखापत, नुकसान }
सदोष वस्तूंच्या, सेवेसाठी भरपाई

g) सरलीकृत विवाद निवारण प्रक्रिया.
h) कोठेही तक्रार नोंदविता येईल → पूर्वी >> ज्या जिल्ह्यात वस्तू घेतली त्याच जि.
  Now >> कोणत्याही जिल्ह्यात

**

a) CCPA (Central Consumer protection Authority) :- 10(1) ⇐ प्रकरण 3 III

(i) ग्राहक अधिकाराचे - संरक्षण
  → अंमलबजावणी
  → जाहिरात करणे

(ii) नियमन ; a) ग्राहकांच्या हक्कांचे उल्लंघन तपासणे
  ↓
  ✓ तक्रारी खटले चालवणे
  ↓
  ✓ असुरक्षित वस्तू व सेवा परत मागवणे
  ↓
  ✓ अन्यायकारक व्यापार पद्धती बंद करणे.

b) दिशाभूल करणाऱ्या जाहिरातींवर दंड आकारणी

(iii) शिक्षा : both / निर्माता + जाहिरातींचा समर्थन देणारा ⇒ 2 yr ते 5 yr तसेच 50 लाख रु दंड

Note जाहिरात करणाऱ्या सेलिब्रिटीजला ⇒ 10 लाख रु दंड ✓

Scanned by CamScanner

* b) ग्राहक संरक्षक परिषद प्रकरण (2)

कलम 3 : केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषद

· 6 :- राज्य ग्राहक संरक्षण परिषद

· 8 : जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषद

c) E-commerce सर्व तरतुदी लागू ----> A(94)

यात E-commerce घटकाला वस्तूच्या वॉरंटी, गॅरंटी, तक्रार निवारण पद्धत, परतावावरील शुल्क व सर्व बाबींची माहिती द्यावी लागेल

> E-commerce कंपनीस ग्राहकाच्या तक्रारीची नोंद 48 तासात घ्यावी लागेल तसेच

नोंद मिळाल्यापासून 1 month आत तक्रारीचे निवारण करावे लागेल.

d) Alternate Dispute resolution mechanism of mediation

> वाद लवकर मिटविण्यासाठी तक्रारदार व निर्माता यांच्यात सलोखा घडवून आणेल

> यांच्याद्वारे दिलेल्या निकालाविरुद्ध mediator (सलोखा) // मध्यस्थी

1 × पुन्हा तक्रार करता येणार नाही.

e) CDRC (Consumer disputes redressal commission)

> तीनही स्तरावर जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावर

> ग्राहक खालील बाबींकरता तक्रार दाखल करतो

(i) अन्यायकारक व प्रतिबंधात्मक व्यापारी पद्धती.

(ii) सदोष वस्तू वा सेवा

(iii) जास्तीचा शुल्क आकारणी

(iv) जीवास धोका असणाऱ्या वस्तू व सेवा विकण्याचा प्रयत्न करणे.

अपील क्रम - जिल्हा CDRC

↓ विरुद्ध

राज्य CDRC → राष्ट्रीय CDRC ↗ final appeal S.C मध्ये.

VS

Scanned by CamScanner

* कार्यक्षेत्रानुसार 6 ग्राहक अधिकार << जॉन केनेडी (अमेरिकन अध्यक्ष) द्वारा [illegible]

Trick → ** R P I safely choose redressal education **

Right to:
- safety
- be informed
- choose (be heard)
- to seek redressal
- education

* Comparision

Provision	C.P. act 1986	C.P.A, 2019.
a) Regulator	- No say	- CCPA to be formed
b) Consumer Court	complaint filed where seller's office is located.	- complaint can be filed where complainant resides or works [कोठेनाही जिल्ह्यात]
c) product Liability	- No provision	- Consumer can seek compensation for harm caused by a product or servi
d) E-Commerce.	- No provision	- all rules of direct selling extended to e commerce
e) Mediation cell	No legal provision	- court can refer settlement through mediation
f) Jurisdiction	District, upto 20 लाख State ; 20 लाख ते 1 कोटी National ; above 1 कोटी	District : upto 1 करोड State : 1 करोड ते 10 करोड National : above 10 करोड.
g) प्रकरण, कलम	4 प्रकरणे, 31 कलमे	- 8 प्रकरणे, 107 sec.

Scanned by CamScanner

* other rules & regulation

a) as per CDRC (Consumer disputes Redressal commission rules, there will be no fee for filing case upto 5 lakh

b) the credit of the amount due to unidentifiable consumer will go to consumer welfare fund (CWF)

* महत्वपूर्ण व्याख्या   CH I : कलम (२)

२(1) :: Advertisement	audio, visual, invoice, with electronic or offline (wrapper)
२(२) : सुयोग्य प्रयोगशाळा	केंद्र / राज्य शासनाने मान्यता दिलेली → केंद्र वा राज्यांकडून निधी पुरवठा
२(4) Central Authority	means "Central consumer protection Authority" under section 10.
(5) तक्रारदार (व्यक्ती) (MPSC 17)	- ग्राहक - कंपनी कायद्यांतर्गत नोंदणीकृत स्वयंसेवी संघटना - केंद्र / राज्य सरकार - ग्राहकाचा मृत्यू झाल्यास त्याचा कायदेशीर वारस
6) तक्रार (MPSC 14, 18)	means - तक्रारदाराने लेखी स्वरुपात केलेला आरोप होय. - अनुचित व्यापार व्यवहार, दोषयुक्त वस्तु, असा माल जो वापरल्यास जीवितास धोका पोहचू शकतो.
7) ग्राहक (MPSC 16)	- जर वस्तु/सेवा पुनर्विक्रीसाठी वापरली जात असेल तर ती व्यक्ती ग्राहक ठरत नाही.
8) Consumer dispute	
9) ग्राहकाचे अधिकार	- मागील 6 अधिकार

Scanned by CamScanner

(2)(30) : होम — ऊर्जा, परिवहन, शुद्धता यातील उर्जा, अनुबंधित, कनस्ट्रक्शन

53) Direct selling

15) District Commission — section 28 अंतर्गत District Consumer disputes Readressal Comm

16) e-Commerce

17) electronic service provider.

18) endorsement :- (प्रसिद्धी द्वारा) Relation to an advertisement

21) goods :- every kind of movable property & includes foods.

22) Harm : Related to product Liability.

23) Injury

24) Manufacturer.

26) Mediator :- section 75

28) Misleading advertisement — a) falsely described product or service
b) deliberately conceal important information

29) National Commission -

MPSC 18,17 → 31) व्यक्ती (person) a) नोंदणीकृत / बिगर नोंदणीकृत फर्म
b) अविभक्त हिंदू कुटुंब
c) सहकारी संस्था
d) नोंदणीकृत or बिगर नोंदणीकृत व्यक्तींचे संघटन

34) product Liability - responsibility of a product manufacturer or product seller, of any product or service

36) product manufacturer

37) product seller

39) Regulation → regulation made by the National commission or Central authority

MPSC 14,18 → 42) service —
- बँकिंग, वित्तीय सेवा, विमा, वाहतूक, विज पुरवठा, ऊर्जा, करमणूक इ.
- Note - (मोफत) किंवा (वैयक्तिक सेवा) करारात समाविष्ट नाही

43) spurious goods = goods which are falsely claimed to be genuine

Scanned by CamScanner

44) State Commission :

45) Trader :

46) Unfair Contract

*** प्रकरण 2 Consumer protection council

कलम ③ केंद्रीय ग्राहक संरक्षण परिषद

MPSC 14 → अध्यक्ष म्हणून : "केंद्रीय ग्राहक व्यवहार मंत्री"

कलम 4: परिषदेच्या बैठकीची प्रक्रीया

- वर्षातुन कमीत कमी एकदा बैठक व्हावी.

कलम 5: केंद्रीय ग्राहक परिषदेची उद्दिष्टे

⑥ राज्य ग्राहक संरक्षण परिषद

→ अध्यक्ष : राज्य ग्राहक व्यवहार मंत्री

सदस्य - शासकीय & अशासकीय Not above 10

- बैठका : वर्षातुन कमीत कमी 2 वेळा

सारखेच ⑧ जिल्हा ग्राहक संरक्षण परिषद

अध्यक्ष - जिल्हाअधिकारी

** प्रकरण 3: Central Consumer protection Authority.

कलम 10: Establishment of CCPA C

→ यात chief कमिशनर्स आणि other कमिशनर्स यांचे नियुक्ती केंद्र सरकार करते

कलम 14: Procedure of central Authority

कलम 15: Investigation wing.

Headed by - Director general

कलम 16: Power of District Collector

17: Complaint to authorities.

18: Powers & functions of Central Authority

→ ग्राहकांच्या हक्कांचे उल्लंघन करणे
→ अनुचित व्यापार पद्धतीस आळा घालणे
→ कायद्याची तरतूद उल्लंघन करणाऱ्या कोणत्याही वस्तू-सेवेंची दिशाभूल करणारी जाहिरात केली जाणार नाही, यासाठी नियम, कायदे अंमलबजावणी
→

कलम 24 : Appeal :
कलम २०, २१ च्या अंतर्गत Central Authority दिलेल्या order मुळे संतापलेली व्यक्ती
↓
National commission कडे {(30) Day आत अपील दाखल करेल।

** प्रकरण 4 CDRC (Consumer Disputes Redressal commission)

कलम 28 : Establishment of District CDRC.
→ प्रत्येक District commission मध्ये
MPSC 19 → { a) अध्यक्ष b) not less than (two) & not more than such number of member (पैकी 1 स्त्री)

34 : Jurisdiction of District Comm.
MPSC 16 → { - वस्तू किंवा सेवांचे मूल्य एककोटी ₹ पेक्षा जास्त नसेल अशा तक्रारीचा विचार केला जाईल

36 : Proceeding before District Commission
MPSC 19 → { - प्रत्येक proceeding च्या वेळी अध्यक्ष आणि किमान 1 सदस्य उपस्थित असावा

41 : Appeal against order of District commission
→ जिल्हा कमिशन च्या निर्णयावर असंतुष्ट असल्यास कमिशन च्या आदेशा विरुद्ध
MPSC 16 → { ↓ 45 Day आत
राज्य आयोगाकडे apeal

→ अपील करणाऱ्या व्यक्तीला अशा आदेशाच्या
MPSC 18 → { 50% रक्कम भरावी लागेल

कलम 42: Establisment of state consumer disputes redressal commission

रचना a) अध्यक्ष

b) not less than (4) or not more than.

47: Jurisdiction of state कमिशन

MPSC 12 → - 1 करोड ते 10 करोड

- appeal against the order of any District कमिशन within the state.

51 Appeal to National Commission

- राज्य आयोगाच्या निर्णयाविरोधात अपील

MPSC 12/18 → ↓ 30 दिवसात

National कमिशन मध्ये

- अपील करताना त्यास रकमेच्या (50%) रक्कम भरावी लागेल

52) अपीलाची सुनावणी

→ प्रकरण जेव्हा राज्य/राष्ट्रीय आयोगाकडे येईल तेव्हा अपील दाखल झाल्यापासून 90 दिवसांच्या आत अपील निकालात काढावे.

53: Establishment of National Consumer dispute redressal Commission

54) रचना (राष्ट्रीय आयोग) - office : at: New Delhi

a) अध्यक्ष (retired Judge of S.C)

MPSC 17 → b) not less than 4 & not more than such number of member

55 कालावधी a) अध्यक्ष = 5 yr किंवा 70 yr } पुनर्नेमणूक ✓ (yes)

b) सदस्य = 5 yr किंवा 67 yr

Scanned by CamScanner

कलम 58. Jurisdiction of National कमिशन

- above 10 करोड
- appeals against the order of any state कमिशन
- — " — — " — the Central Authority

60. Review by National कमिशन in certain cases

62. transfer of cases

(MPSC 16) राष्ट्रीय आयोग स्वतःहुन तक्रारदाराच्या अर्जानुसार एक राज्यातील जिल्हा फोरम कडील खटला → दुसऱ्या राज्यातील जिल्हा तसेच एका राज्य आयोगाकडील खटला - दुसऱ्या राज्य आयोगाकडे को हस्तांतरीत करू शकतो. «कोणत्याही टप्यावर»

66) Expert to Assist National कमिशन & state कमिशन

67 Appeal against order of National commission

- राष्ट्रीय आयोगाच्या निर्णयाविरोधात
  (MPSC 12,16) ↓ 30 दिवसात
  SC (सर्वोच्च न्यायालयात) appeal
- अपील करताना SC कडे 50% रक्कम deposit करावी लागेल

68 finality of order

69 मर्यादा कालावधी

(MPSC 2016) → तक्रारीचे कारण उद्भवल्यापासून 2 year आत तक्रार दाखल करता येते

71 जिल्हा फोरम, राज्य आयोग, राष्ट्रीय आयोग यांच्याकडून आदेशांची अंमलबजावणी

- [illegible] 1st schedule to the Code of civil procedure 1908 नुसार

Scanned by CamScanner

72 : आदेशाचे पालन न केल्यास penalty

- 1 महिना ते 3 वर्ष or
  25 हजार ते 1 लाख } or both

73 : Appeal against order passed under section 72.

वरील शिक्षेच्या विरोधात appeal करण्याची तरतूद
a) जिल्हा फोरमच्या निर्णयाविरोधात - राज्य आयोगाकडे
b) राज्य आयोगाच्या निर्णयाविरोधात राष्ट्रीय आयोगाकडे
c) राष्ट्रीय आयोगाच्या निर्णयाविरोधात सर्वोच्च न्यायालयाकडे

- वरील नमूद प्रक्रियेशिवाय दुसरीकडे कोठेही appeal करता येणार नाही
- प्रत्येक appeal दिलेल्या आदेशाच्या दिनांकापासून 30 दिवसांच्या आत केले जावे

** प्रकरण 5 — (5) MEDIATION

कलम 74 Establishment of consumer mediation cell
- राज्य सरकार प्रत्येक जिल्हा कमिशन व राज्य कमिशन ला जोडून consumer mediation cell स्थापित करेल
- तसेच केंद्र सरकार द्वारा राष्ट्रीय स्तरावर, राष्ट्रीय कमिशनला जोडून consumer mediation cell स्थापित-

77 : Duty of mediator to disclose certain facts

79 procedure for mediation

Scanned by CamScanner

** प्रकरण 6th (VI) : Product Liability

कलम 83: product Libility action

84: Liability of product manufacturer

85: Liability of product service provider

86: Liability of product seller

** प्रकरण 7 : (VII) offence & penalties

88: Central authority च्या आदेशाचे पालन न करण्यासाठी शिक्षा

MPSC 12 → upto 6 Month or 20 लाख रु } or both

89: punishment for false or misleading advertisement

2 year or 10 लाख रु } or both | पुन्हा गुन्हा : { 5 year or 50 लाख

90: punishment for manufacturing for sale or storing, selling or distribution or importing product containing adulterants.

A) No injury to customer

6 Month
1 लाख रु

B) Causing injury to customer

1 year
3 लाख रु

C&D cognizable & non bailable

C) Injury with grievous hurt to customer

7 year
5 लाख रु

D) result to Death

जन्मठेप
10 लाख रु

Scanned by CamScanner

धारा 91 punishment for manufacturing for sale or for storing or selling or distributing or importing spurious goods

a) causing injury — 1 year, 3 लाख

b) injury with grievous hurt — 7 year, 5 लाख

c) Death — above 7 year up to आजीवन, 10 लाख

Cognizable & non bailable

* प्रकरण VIII (8th): Mixed

धारा 94: prevent unfair trade practices in e-commerce, direct selling

101: power of central government to make rule

102: power of state gov. to make rules

103: power of national commission to make regulation

104: power of central authority to —/—

107 repeal & saving

Scanned by CamScanner

= ग्राहक कल्याण निधी < 1992

⇒ 1991 मध्ये केंद्रीय उत्पादन व मीठ कायदा 1944 यात सुधार करून

⇒ तसेच हा निधी CGST नियम 2017 च्या नियम 97 मध्ये समाविष्ट केला गेला आहे, सध्या CGST 2017 कायद्यांतर्गत निधी नियमांची अंमलबजावणी

→ उत्पादक वगैरेंच्या परत न करावयाच्या पैशातून हा निधी उभारला

→ हा निधी महसूल विभागाने निर्माण केला असून ग्राहक कामकाज विभागातर्फे चालविला जातो.

उद्दिष्टे : a) ग्राहकांच्या हिताचे व हितसंबंधाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी ग्राहक जागरूकता निर्माण करून ग्राहक चळवळ बळकट करणे. व यासाठी या निधीचा वापर करणे.

b) ग्राहक साक्षरता व जनजागृतीचे प्रकल्प सुरू करण्यासाठी राज्य स्तरावर Corpus fund स्थापित करणे.

Scanned by CamScanner

* मूल्ये आणि नैतिकता *

- Suhas Gadekar

• नैतिकता म्हणजे

- नितीमत्ता म्हणजे व्यक्तींची चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य यांमध्ये स्पष्ट करण्याची क्षमता.
- ही मूल्ये विकसित होण्याची प्रक्रिया जन्मभर चालू असते.
- बालपणात व प्रौढावस्थेमध्ये अधिक वेगाने विकसित होतात.

* कुटुंबाची भूमिका (mains 2013)

- कुटुंब ही व्यक्तीची पहिली शाळा असते.
- जन्माच्या वेळी बालकाचे मन कोऱ्या कागदाप्रमाणे, तर बाल्यावस्था निर्मल पाण्याप्रमाणे जी स्थितीनुरुप स्वरुप धारण करते.
- चांगल्या कौटुंबिक वातावरणाचा सकारात्मक परिणाम, तर वाईट कौटुंबिक वातावरणाचा नकारात्मक परिणाम बालमनावर होते.
- **जबाबदारी** :- संस्कृतीच्या घटकांची माहिती मुलांना समजावून सांगणे, व्यक्तिगत विकासाचे दिशा-निर्देशन करणे, समाजमूल्ये रुजवणे, व्यक्ती म्हणून घडवणे, चांगल्या सवयी आत्मसात करण्याची ईच्छा निर्माण करणे, इ.
- बालपण हा जिवनाच्या इमारतीचा पाया असतो, म्हणून म्हटले जाते, जी बिजे लहानपणी रुजविली जातात तशीच फळे जीवनवृक्षाला येतात.
- डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या मते, माता, पिता आणि गुरु हे समाजातील असे तीन प्रमुख सदस्य आहेत जे एखाद्या देशाला भ्रष्टाचार-मुक्त आणि सुंदर मन असलेल्या लोकांचा देश बनविण्यासाठी मदत करतात.

(1) माता-पिता आणि बालक यांमध्ये होणारी आंतरक्रिया

- जे मातापिता आपल्या मुलांना अधिक प्रेम आणि स्नेह देतात तेथे हार्दिकता असते, तर जे मातापिता आपल्या मुलांना रागावतात, मारतात आणि शिव्या देतात तेथे विद्वेषता अधिक असते.
- हार्दिकता असणाऱ्या कुटुंबांमध्ये सामाजिक गुण व व्यवहारांचा विकास लवकर होतो, तर विद्वेषता असणाऱ्या बालकांमध्ये तो लवकर होत नाही.

• आईवडिलां कडून प्रेम व स्नेह मिळणाऱ्या बालकांमध्ये सुरक्षेची भावना, आत्मविश्वास, आत्मसन्मान इ. गुणांचा विकास होतो, ज्याच्या आधारे अनेक समाजमान्य व्यवहारांचा वेगाने विकास होतो.

• प्रेम आणि स्नेह यांच्या बरोबरीने बालकांच्या समाजीकरणावर, कृत्यांवर मातापित्यांचे किती नियंत्रण आहे, याचाही प्रभाव पडतो.

• आत्मनियंत्रण, समर्थता आणि अनुकूलनशीलता यांसारखी सामाजिक मूल्ये विकसित होताना, मातापित्यांचे आपल्या बालकांना किती प्रमाणात स्वातंत्र्य आहे यांवर अवलंबून असतात.

② कुटुंबाचा आकार

• कुटुंबाचा अधिक आकार बालकांच्या समाजीकरणावर नकारात्मक परिणाम करतात.

• ज्या कुटुंबामध्ये बालकांची संख्या जास्त, त्या कुटुंबामध्ये सामाजिक संबंधाचा विकास मंद होतो.

③ कुटुंबातील भौतिक वातावरण

- ज्या कुटुंबामध्ये वर्तमानपत्रे, मासिके, रेडिओ, TV, Computer इ. सुविधांचा वापर चांगल्या प्रकारे घडून येतो, त्या कुटुंबातील बालकामध्ये वेगाने समाजीकरण होते.

* शैक्षणिक संस्थांची भूमिका

• मुलांच्या शिक्षणाचा प्रमुख कालावधी 5-18 वर्षे असतो.

• कुटुंबानंतर सर्वाधिक वेळ शैक्षणिक संस्थामध्ये घालवतात, जेथे ते जीवनाच्या अनेक मूल्यांचे निर्धारण करतात.

• शाळा - कॉलेजांमधून मुलांमध्ये खेळांच्या माध्यमातून शारीरिक, मानसिक तसेच टिम-वर्कच्या विकासास मदत होते.

• धैर्य, शालीनता, सहनशिलता, परस्पर सहकार्य यांसारख्या सामाजिक मूल्यांचा विकास होतो.

• प्रजासत्ताक दिन, स्वातंत्र्य दिन, गांधी जयंती यांसारखे दिवस साजरे केल्याने राष्ट्र व समाजप्रती समर्पणाची भावना जागृत होते.

* समाजाची भूमिका (mains 2017)

a) समवयस्कांचे गट

- बालक चालण्या फिरण्याच्या क्षमतेचे झाल्यानंतर ते कुटुंबाच्या बाहेर पडून समवयस्क मित्रांचे गट तयार करतात.
- पहिला गट 3-5 वर्षांच्या बालकांचा जो शाळेत प्रवेश करण्याच्या आधी निर्माण होतो.
- या गटांमध्ये कल्पनात्मक खेळांवर विशेष भर असतो, ज्यातून बालकांमध्ये तर्कशक्ती विकसित होऊन नवनवीन अनुभव प्राप्त होतात.
- दुसरा समवयस्कांचा गट शाळेत प्रवेश करणाऱ्या मुलांचा असतो.
- समाजीकरणाचा सर्वाधिक प्रभाव या गटावर पडतो.

b) शेजारी

- शेजारी राहणाऱ्या व्यक्तींच्या व्यवहारांचा प्रभाव पडतो.
- समाजीकरण घडून येतात सहकार्य, परोपकार इ. मूल्ये आत्मसात होतात.

c) भाषा

- मुलांचा बौद्धिक विकास भाषेवर अवलंबून असतो.
- भाषेच्या आधारे तो आपले विचार, आदर्श, सामाजिक मूल्ये व संस्कृतीचे आदानप्रदान करतो.
- मूल्यनिश्चिती मध्ये भाषेचे मध्यवर्ती स्थान आहे.

d) समाज माध्यमे व प्रसार माध्यमे

- 21 वे शतक हे 'तंत्रज्ञानाचे शतक' आहे असे म्हटले जाते.
- आजकाल सर्वांसाठी समाजमाध्यमे ही माहितीचे स्त्रोत झाले आहे.
- या माध्यमाद्वारे मिळणाऱ्या माहितीमुळे ज्ञानाची भूक वाढत आहे.
- तसेच प्रसार माध्यमांद्वारे मानवी संवेदना आणि भावना वाढीस लागतात.
- प्रसार माध्यमांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हटले जाते. [mains 2019]